

Міністерство внутрішніх справ України  
Харківський національний університет внутрішніх справ

**Н. В. Бобро, О. В. Головко**

# **СОЦІОЛОГІЯ**

## **Практикум**

*Друге видання, перероблене*

Харків 2025

УДК 316(076)  
Б72

*Рекомендовано до друку Вченою радою  
Харківського національного університету внутрішніх справ  
(протокол № 8 від 25.02.2025)*

**Автори:**

**Бобро Н. В.** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальних та економічних дисциплін навчально-наукового інституту № 4 Харківського національного університету внутрішніх справ;

**Головко О. В.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних та економічних дисциплін навчально-наукового інституту № 4 Харківського національного університету внутрішніх справ.

**Рецензенти:**

**Запорожченко Р. О.** – доктор філософії з політології, старший викладач кафедри політичної соціології соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна;

**Сердюк О. О.** – кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач науково-дослідної лабораторії соціально-психологічного забезпечення, супроводу та реабілітації працівників МВС навчально-наукового інституту № 3 Харківського національного університету внутрішніх справ.

**Бобро Н. В.** Соціологія : практикум / Н. В. Бобро, О. В. Головко ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. вид. – 2-ге, перероб. – Харків : ХНУВС, 2025. – 192 с.  
ISBN 978-617-8689-03-2

Навчальний посібник підготовлений для здобувачів вищої освіти всіх спеціальностей Харківського національного університету внутрішніх справ. Він є другим, переробленим і доповненим виданням, яке враховує сучасні наукові підходи та зміни у навчальних програмах. Посібник покликаний допомогти здобувачам вищої освіти у підготовці до семінарських занять із дисципліни «Соціологія», сприяти поглибленню знань і розвитку аналітичного мислення.

**УДК 316(076)**

© Бобро Н. В., Головко О. В., 2025  
ISBN 978-617-8689-03-2      © Харківський національний університет  
внутрішніх справ, 2025

## ЗМІСТ

|                                                                                    |           |
|------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>ПЕРЕДМОВА .....</b>                                                             | <b>7</b>  |
| <b>ВСТУП.....</b>                                                                  | <b>8</b>  |
| <b>ТЕМА 1. СОЦІОЛОГІЯ – НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО .....</b>                            | <b>12</b> |
| Методичні рекомендації.....                                                        | 12        |
| Контрольні питання до теми.....                                                    | 16        |
| Тестові завдання .....                                                             | 16        |
| Практичні завдання для самостійного виконання .....                                | 20        |
| Дидактичний матеріал.....                                                          | 21        |
| Український художній кінематограф.....                                             | 21        |
| Світовий художній кінематограф.....                                                | 21        |
| Світовий документальний кінематограф.....                                          | 22        |
| Список літератури .....                                                            | 23        |
| <b>ТЕМА 2. СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА.....</b>                               | <b>25</b> |
| Методичні вказівки.....                                                            | 25        |
| Контрольні питання до теми.....                                                    | 28        |
| Тестові завдання .....                                                             | 28        |
| Практичні завдання для самостійного виконання .....                                | 32        |
| Дидактичний матеріал.....                                                          | 34        |
| Кінематограф про первісне суспільство .....                                        | 34        |
| Кінематограф про аграрне суспільство .....                                         | 35        |
| Кінематограф про індустріальне суспільство .....                                   | 35        |
| Світовий документальний кінематограф.....                                          | 36        |
| Список літератури .....                                                            | 37        |
| <b>ТЕМА 3. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА<br/>ТА СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ.....</b> | <b>38</b> |
| Методичні вказівки.....                                                            | 38        |
| Контрольні запитання до теми .....                                                 | 41        |
| Тестові завдання .....                                                             | 42        |
| Практичні завдання для самостійного виконання .....                                | 45        |
| Дидактичний матеріал.....                                                          | 46        |
| Український художній кінематограф.....                                             | 47        |
| Світовий художній кінематограф.....                                                | 47        |
| Світовий документальний кінематограф.....                                          | 48        |
| Список літератури .....                                                            | 49        |

|                                                                                      |           |
|--------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>ТЕМА 4. СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ. СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ.....</b>      | <b>50</b> |
| Методичні вказівки.....                                                              | 50        |
| Контрольні питання до теми.....                                                      | 51        |
| Тестові завдання .....                                                               | 52        |
| Практичні завдання для самостійного виконання .....                                  | 56        |
| Дидактичний матеріал.....                                                            | 58        |
| Український художній кінематограф.....                                               | 58        |
| Світовий художній кінематограф.....                                                  | 58        |
| Світовий документальний кінематограф.....                                            | 59        |
| Список літератури .....                                                              | 60        |
| <b>ТЕМА 5. ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ.....</b>                        | <b>62</b> |
| Методичні вказівки.....                                                              | 62        |
| Контрольні питання до теми.....                                                      | 65        |
| Тестові завдання .....                                                               | 66        |
| Практичні завдання для самостійного виконання .....                                  | 69        |
| Дидактичний матеріал.....                                                            | 70        |
| Український кінематограф.....                                                        | 70        |
| Світові художні фільми.....                                                          | 72        |
| Український документальний кінематограф.....                                         | 72        |
| Світовий документальний кінематограф.....                                            | 73        |
| Список літератури .....                                                              | 74        |
| <b>ТЕМА 6. ДЕВІАЦІЯ І СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ.....</b>                                   | <b>75</b> |
| Методичні вказівки.....                                                              | 75        |
| Контрольні питання до теми.....                                                      | 78        |
| Тестові завдання .....                                                               | 79        |
| Практичні завдання для самостійного виконання .....                                  | 82        |
| Дидактичний матеріал.....                                                            | 84        |
| Український художній кінематограф.....                                               | 84        |
| Український документальний кінематограф.....                                         | 85        |
| Світовий кінематограф.....                                                           | 86        |
| Список літератури .....                                                              | 89        |
| <b>ТЕМА 7. МЕТОДИ АНАЛІЗУ ТА КОМП'ЮТЕРНОЇ ОБРОБКИ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ .....</b> | <b>91</b> |
| Методичні вказівки.....                                                              | 91        |
| Контрольні питання до теми.....                                                      | 92        |
| Тестові завдання .....                                                               | 93        |
| Практичні завдання для самостійного виконання .....                                  | 97        |

|                                                                              |            |
|------------------------------------------------------------------------------|------------|
| Дидактичний матеріал.....                                                    | 100        |
| Український кінематограф.....                                                | 100        |
| Світовий художній кінематограф.....                                          | 101        |
| Світовий документальний кінематограф.....                                    | 103        |
| Список літератури .....                                                      | 104        |
| <b>ТЕМА 8. ГЕНДЕР ЯК СОЦІАЛЬНИЙ КОНСТРУКТ.....</b>                           | <b>106</b> |
| Методичні вказівки.....                                                      | 106        |
| Контрольні питання до теми.....                                              | 110        |
| Тестові завдання .....                                                       | 110        |
| Практичні завдання для самостійного виконання .....                          | 114        |
| Дидактичні матеріали.....                                                    | 117        |
| Український художній кінематограф.....                                       | 117        |
| Світовий художній кінематограф.....                                          | 118        |
| Український документальний кінематограф.....                                 | 120        |
| Світовий документальний кінематограф.....                                    | 121        |
| Список літератури .....                                                      | 122        |
| <b>ТЕМА 9. ВІЙНА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ:<br/>СУТНІСТЬ І ЗМІСТ .....</b>          | <b>123</b> |
| Методичні вказівки.....                                                      | 123        |
| Контрольні питання до теми.....                                              | 135        |
| Тестові завдання .....                                                       | 135        |
| Практичні завдання для самостійного виконання .....                          | 139        |
| Дидактичний матеріал.....                                                    | 143        |
| Український кінематограф.....                                                | 143        |
| Світовий кінематограф.....                                                   | 144        |
| Український документальний кінематограф.....                                 | 146        |
| Світовий документальний кінематограф.....                                    | 147        |
| Законодавчі акти до теми.....                                                | 149        |
| Список літератури .....                                                      | 149        |
| <b>Тема 10. ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ В СИСТЕМІ<br/>СОЦІАЛЬНОГО ЗНАННЯ .....</b> | <b>151</b> |
| Методичні рекомендації.....                                                  | 151        |
| Контрольні питання до теми.....                                              | 161        |
| Тестові завдання .....                                                       | 161        |
| Практичні завдання для самостійного виконання .....                          | 164        |
| Дидактичний матеріал.....                                                    | 166        |
| Український художній кінематограф.....                                       | 166        |
| Світовий художній кінематограф.....                                          | 167        |
| Український документальний кінематограф.....                                 | 168        |

|                                               |            |
|-----------------------------------------------|------------|
| Світовий документальний кінематограф.....     | 169        |
| Список літератури .....                       | 169        |
| <b>СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ .....</b> | <b>171</b> |
| <b>ДОДАТКИ.....</b>                           | <b>175</b> |
| Словник .....                                 | 175        |
| Іменний покажчик .....                        | 187        |

## ПЕРЕДМОВА

---

---

Сьогодні соціологія необхідна більше, ніж будь-коли раніше.  
*Зигмунт Бауман*

Сучасна соціологія є невід'ємною складовою наукового осмислення суспільних процесів, що особливо актуально для фахівців різних галузей знань. Вона не лише пояснює закономірності функціонування соціальних систем, а й дає можливість аналізувати соціальні явища, прогнозувати розвиток суспільства та формувати ефективні механізми управління соціальними процесами.

Навчальний посібник «Соціологія: Практикум», підготовлений для здобувачів вищої освіти усіх спеціальностей Харківського національного університету внутрішніх справ, є другим, переробленим і доповненим виданням, яке враховує сучасні наукові підходи та зміни у навчальних програмах. Посібник покликаний допомогти здобувачам вищої освіти у підготовці до семінарських занять із дисципліни «Соціологія», сприяти поглибленню їхніх знань та розвитку аналітичного мислення.

Особливу увагу приділено актуальним соціологічним проблемам, що мають значення для майбутніх фахівців у сфері права, правознавства, правоохоронної діяльності та інших спеціальностей. З огляду на потреби сьогодення, автори включили до програми вивчення дисципліни «Соціологія» тему «Війна як соціальне явище: сутність і зміст». Також до програми дисципліни було додано тему «Економічна соціологія в системі соціального знання». Це обумовлено тим, що у Харківському національному університеті внутрішніх справ була започаткована і успішно відбувається підготовка фахівців за спеціальністю 071 «Облік і оподаткування» для підрозділів Національної поліції у сфері обліку, аудиту, контролю, аналізу, оподаткування.

Посібник орієнтований на системний підхід до вивчення соціологічних явищ, що дозволить здобувачам вищої освіти не лише засвоїти теоретичний матеріал, а й навчитися застосовувати соціологічні знання на практиці.

Сподіваємось, що це видання стане корисним у навчальному процесі, допоможе здобувачам вищої освіти краще зрозуміти закономірності функціонування суспільства та підвищить рівень їхньої соціологічної компетентності.

## ВСТУП

---

---

Соціологічні знання допомагають розуміти причини соціальних явищ, прогнозувати наслідки їх розвитку та ефективно взаємодіяти з різними верствами населення. Навчальний посібник розроблений для здобувачів вищої освіти Харківського національного університету внутрішніх справ при підготовці до семінарських занять із соціології. Він сприяє засвоєнню основних теоретичних положень навчальної дисципліни, розвитку аналітичних здібностей та формуванню компетентності у сфері соціальної взаємодії.

Основна мета – сформувати у здобувачів вищої освіти системне соціологічне мислення, необхідне для аналізу суспільних процесів та забезпечення правопорядку.

### **Основні завдання:**

- ознайомлення із базовими поняттями, теоріями та методами соціології;
- розвиток навичок соціологічного аналізу суспільних явищ, у тому числі тих, що стосуються злочинності, девіантної поведінки, соціального контролю;
- формування правосвідомості та соціальної відповідальності майбутніх правоохоронців;
- вироблення навичок застосування соціологічних методів у професійній діяльності правоохоронців;
- формування здатності до ефективної комунікації з громадянами та представниками різних соціальних груп;
- розвиток навичок критичного мислення та об'єктивного оцінювання соціальних процесів;
- осмислення процесів, які відбуваються в сучасному українському суспільстві та пов'язані з необхідністю протистояти збройній агресії проти незалежної держави Україна;
- набуття знань щодо впливу економічних процесів на розвиток і життєдіяльність суспільства.

### **Методи навчання та організація семінарських занять**

Вивчення соціології передбачає поєднання теоретичних знань із практичними навичками. У цьому посібнику використовуються різні методи навчання, що сприяють кращому засвоєнню матеріалу:

- *метод дискусії* – обговорення соціологічних проблем, рольових моделей поведінки в суспільстві та правоохоронній практиці, основних теоретичних завдань соціології, соціальних явищ і процесів;

- *метод ситуаційного аналізу* – розгляд і аналіз конкретних соціальних ситуацій;
- *метод соціологічного дослідження* – ознайомлення з основними емпіричними методами (опитування, спостереження, аналіз документів), що можуть бути корисними у професійній діяльності;
- *групова робота* – виконання завдань у малих групах, що сприяє розвитку командної роботи та вмінню аргументувати власну позицію.

### **Структура навчального посібника**

Навчальний посібник містить матеріали для підготовки до семінарських занять, які включають:

- методичні рекомендації до вивчення теоретичного матеріалу: основні поняття, категорії та ключові концепції до кожної теми, що вивчається;
- контрольні питання для закріплення теоретичного матеріалу;
- практичні завдання: питання для обговорення, ситуаційні вправи, аналітичні завдання;
- тестові завдання: для самоперевірки та закріплення отриманих знань;
- дидактичний матеріал: рекомендовані для перегляду стрічки українського і світового кінематографу на соціально значущу тематику для аналізу;
- список рекомендованої літератури до кожної теми.

Авторки вважають за потрібне пояснити додавання до матеріалів посібника дидактичного матеріалу у вигляді рекомендованих до перегляду витворів кінематографу.

Кінематограф є не лише засобом розваги, а й потужним інструментом аналізу та відображення суспільних процесів. Використання фільмів у навчальному процесі дозволяє зробити соціологію ближчою до реальності, оскільки кіно візуалізує соціальні явища, поведінкові моделі та механізми функціонування суспільства. У сучасному освітньому процесі кінематографічні матеріали активно застосовуються для пояснення соціологічних концепцій, аналізу соціальної поведінки та критичного осмислення соціальних змін.

Соціологічні концепції та теорії часто є абстрактними, і здобувачам вищої освіти складно уявити їхній вплив у реальному житті. Кіно надає можливість перенести соціологічні теорії у візуальну площину, демонструючи реальні або змодельовані ситуації, що дозволяють краще зрозуміти, як працюють соціальні механізми. Наприклад, стрічка «На межі ризику» (2011, реж. Джей Сі Чандор, США) допомагає розглянути соціологію економіки через призму фінансової

кризи 2008 року, ілюструючи вплив економічних структур на поведінку людей та суспільство в цілому.

Кінематограф відображає соціальні норми, соціальні ролі, конфлікти між класами, групами чи індивідами. Вони можуть слугувати ілюстраціями для дослідження таких тем, як девіантна поведінка, соціальний контроль, маргіналізація та дискримінація. Наприклад, у стрічці «Життя прекрасне» (1997, реж. Роберто Беніньї, Італія) яскраво показано, як соціальні норми змінюються в умовах війни, а також механізми адаптації людини до екстремальних умов. В екранізації однойменного роману Кетрін Стокетт «Поміч» (2011, реж. Тейта Тейлора, США) показано, як формується рух за громадянські права чорношкірого населення США у 1960-х роках. Мова про те, що люди, яких століттями дискримінували за кольором шкіри, принижували та сприймали як прислугу, вже нічого не бояться, а у свідомості інакодумців відбувається усвідомлення, що цього протесту вже не зупинити.

Кіно допомагає розкрити соціальну ієрархію, класи, гендерні аспекти та соціальну мобільність. Через історії героїв можна простежити, як людина піднімається або опускається по соціальних сходах, які механізми впливають на цей процес. Наприклад, стрічка «Паразити» (2019, реж. Пон Чжун Хо, Південна Корея) дає змогу проаналізувати сучасну соціальну стратифікацію, конфлікт класів і наслідки економічної нерівності.

Кінематограф має емоційний вплив, що допомагає глибше зрозуміти проблеми дискримінації, соціальної несправедливості, нерівності та конфліктів. Це важливо для майбутніх правоохоронців. Наприклад, документальна стрічка «20 днів у Маріуполі» (2023, реж. Мстислав Чернов) дає змогу глибше усвідомити соціальні наслідки війни, трагедію мирного населення та руйнівний вплив збройних конфліктів на суспільство.

Здобувачам вищої освіти пропонується переглядати фільми з подальшим обговоренням соціологічних аспектів та аналізом дій героїв відповідно до класичних соціологічних концепцій.

Документальний кінематограф є готовим соціологічним кейсом, який можна аналізувати за допомогою емпіричних методів (контент-аналіз, якісне інтерв'ю тощо). Наприклад, стрічку «Відданий гавкіт собак» (2017, реж. Сімон Леренг Вільмонт, Данія/Україна) можна досліджувати як соціологічний матеріал про вплив війни на дітей.

Отже, використання кінематографа в освітньому процесі дозволить зробити навчання більш інтерактивним, емоційно забарвленим

та практично орієнтованим, що є надзвичайно важливим у підготовці сучасних фахівців правоохоронної діяльності, права та облікової аналітики.

Вивчення соціології є важливим елементом підготовки сучасного правоохоронця, адже знання суспільних механізмів, соціальних норм та поведінкових моделей дозволяє ефективніше виконувати службові обов'язки, забезпечувати правопорядок та взаємодіяти з громадянами.

## ТЕМА 1

# СОЦІОЛОГІЯ – НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

---

---

**Семінарське заняття.** Загальна характеристика соціології як навчальної дисципліни.

**Навчальна мета заняття:** визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми; опрацювати базові поняття з теми.

**Основні поняття:** соціологія, предмет, об'єкт, категорії соціології, соціальний закон, соціологічні знання, макросоціологія, мікросоціологія, емпірична соціологія, позитивізм, функція.

### Навчальні питання

1. Історичні передумови виникнення соціології.
2. Поняття «соціологія», її об'єкт та предмет.
3. Структура соціологічного знання.
4. Функції соціології.

### МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

У першому питанні охарактеризувати передумови виникнення соціології як самостійної науки. Згадати про соціальні, політичні та технічні зміни суспільного життя у поєднанні з можливими версіями їхнього врегулювання.

Розглянути *основні етапи її розвитку*, а також *ідеї і етапи розвитку позитивізму*. Позитивізм – філософський напрямок XIX–XX століть, який підкреслює цінність і надійність наукового позитивного знання порівняно з духовною діяльністю і філософією. Позитивізм віддає перевагу методам емпіричного пізнання і вказує на хиткість і недостовірність теоретичних побудов.

Дослідити *наукові досягнення засновника позитивістської філософії та позитивістської соціології Огюста Конта в соціології*. Розкрити змістовну сутність праці «Курс позитивної філософії» та Закону трьох стадій, за допомогою якого вчений описує основні етапи прогресу людського розуму, а саме:

*Теологічна стадія.* Відповідає свідомості немовляти, яке не може ще виконувати наукові завдання. Дана стадія включає 3 ступені:

політеїзм, монотеїзм і фетишизм. Роль теологічної стадії в розгадці першопричини буття і в прагненні до абсолютного знання.

*Метафізична стадія.* Спостерігається у прагненні до абсолютного знання. Світ контролюють абстрактні сили, а не надприродні сутності. Головне поняття метафізичної стадії – субстанція, а основна риса – вперте аргументування замість спостереження.

*Наукова стадія.* Відбувається відмова від пошуків абсолютного знання. Природу речей неможливо розкрити, її можна тільки описати з практичною метою.

У другому питанні надати визначення поняття «соціологія», що означає в буквальному перекладі *«вчення про суспільство»*, яке вжив французький учений Огюст Конт у 1838 р. Зазначити, що суспільство вивчають і інші наукові дисципліни, наприклад соціальна філософія, політична економія, історія, соціальна психологія, демографія. Визначити *відмінність соціології від даних дисциплін*, а для цього *обговорити предмет і об'єкт соціології*.

*Об'єкт дослідження науки* – це частина світу, яка існує незалежно від нашого знання про неї. Коли дана реальність характеризується через певні поняття будь-якою наукою, об'єкт дослідження стає предметом науки. Наприклад, політичне життя стає предметом політології, коли характеризується через поняття «політична діяльність», «політичне рішення», «політичний процес», «політичний конфлікт», «політична роль», «політична участь», «політика», «влада», «демократія», «свобода» тощо. Таким чином, предмет науки – це логічно взаємопов'язана система фундаментальних понять, що описують об'єкт дослідження.

*Об'єктом соціології* є суспільство, тобто соціальна реальність, реальне суспільне життя, яке створюється людьми у процесі взаємодії та пізнання світу, через входження до груп/спільнот.

*Предмет соціології* надзвичайно складний і багатогранний. Він має розгалужене предметне поле, яке охоплює різноманітні аспекти соціальної реальності, визначаючи змістовну сторону суспільного життя людини, тому визначається вченими по-різному. Наприклад, засновник соціології О. Конт визначав її як науку про *фундаментальні закони розвитку суспільства, яке підпорядковується тільки природним законам*. Німецький соціолог М. Вебер вважав, що предметом соціології є *соціальна поведінка людини*, тобто різноманітні соціальні дії вкупі з мотивами, які спонукають індивідів до тієї чи іншої діяльності. Німецький соціолог Г. Зіммель запропонував розглядати як предмет соціології так звані *форми усупільнення*. Усупільнення є шляхом входження людини у суспільство через налагодження певних

взаємодій з іншими людьми, соціальними групами. Сьогодні предметом соціології є явища і процеси, що відбуваються у різних сферах суспільного життя людей. Порівняйте предмет соціології класиків соціології О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгайма, М. Вебера із сучасними соціологами В. Бакіровим, В. Піча, В. Євтух.

*Предмет соціології* – це загальні і специфічні закони та закономірності розвитку і функціонування історично визначених соціальних систем, механізми дії та форми прояву цих законів і закономірностей у діяльності особистостей, соціальних груп, класів, народів.

Розглянути предмет соціології на *мікро-, мезо-, макро-* та *інтернаціональному* рівнях.

На першому рівні (мікрорівень) – предметом соціології є *соціальна поведінка* людини, а також соціальні відхилення від загальноприйнятих у суспільстві норм та стандартів, правил поведінки. До цього рівня відносять і базові форми соціального, які безпосередньо пов'язані з людиною та її місцем у соціальному просторі: соціальні позиції, ролі, статуси тощо.

На другому рівні (мезорівень) соціальне набуває *форми соціальних груп, інститутів, організацій*, які, по-перше, виступають регуляторами поведінки людей, по-друге, становлять соціальну та інституційну структури суспільства.

На третьому рівні (макрорівень) предметом є *загальні закономірності існування та трансформації суспільств, а також окремі макросоціальні соціокультурні явища і процеси: урбанізація, індустріалізація, злочинність, сексуальна революція тощо.*

Останній, четвертий рівень (інтернаціональний рівень) стосується *міжнародних взаємовідносин та існування наднаціональних феноменів: регіональних, політичних, релігійних та культурних спільнот*. Він особливо актуалізується у процесі глобалізації – зближення народів, культур, цивілізацій, виникнення інтенсивних економічних, культурних, інформаційних та людських обмінів. На цьому рівні предметом є *«світо-системи»*, у тому числі й відповідні процеси – глобалізація, інтернаціоналізація, міжнаціональна комунікація, трансформація міжнародних відносин, акультурація тощо.

*Назвати й охарактеризувати основні поняття*, що використовуються в межах соціології (суспільство, соціальна група, соціальні інститути та організації, соціальний процес, соціальні зміни, соціальний зв'язок, соціальні відносини, соціум, соціальний конфлікт, соціальний прогрес, соціальна мобільність, соціальні стратифікація, соціальна роль та статус тощо).

Більшість сучасних учених дотримуються концепції трьох рівнів соціологічного знання. Тому в *третьому питанні* охарактеризувати

структуру соціологічного знання, яка є не просто певною сукупністю (обсягом) інформації, уявлень і наукових понять про соціальні явища і процеси, а, перш за все, певною упорядкованою системою знань про суспільство як динамічно функціонуючий соціальний організм.

*Перший рівень* – загальнотеоретична соціологія. На даному рівні вивчаються загальні питання будови і функціонування суспільства, проблеми формування соціальних структур.

*Другий рівень* – це соціологічні теорії середнього рівня (спеціальні теорії). На цьому рівні досліджуються окремі соціальні спільноти (соціологія малих груп, соціологія страт, верств, класів, соціологія натовпу, етносоціологія, соціологія молоді, соціологія міста, соціологія села, соціологія організацій, соціологія професійних категорій тощо), соціальні інститути (соціологія сім'ї, соціологія науки, соціологія політики, соціологія права, соціологія культури, соціологія влади, соціологія освіти, соціологія релігії тощо), соціальні процеси (соціологія девіантної поведінки, соціологія процесів дезорганізації суспільства (злочинності, наркоманії, алкоголізму), соціологія конфлікту, соціологія мобільності, соціологія процесів комунікації тощо).

*Третій рівень* – це емпірична соціологія. На цьому рівні проводяться соціологічні дослідження двох видів. Перший – це теоретичні дослідження – визначення цілей і завдань дослідження, об'єкта і предмета дослідження, теоретична інтерпретація понять, операціоналізація понять, а також висунення і перевірка гіпотез. Другий – здійснюються емпіричні дослідження, готується інструментарій дослідження (наприклад, анкети або запитальники для інтерв'ювання).

У четвертому питанні надати визначення поняття «функція», охарактеризувати основні функції соціології (теоретико-пізнавальна, описова, інформаційна, прогностична, ідеологічна тощо). Наприклад, ґносеологічна (теоретико-пізнавальна) функція розвиває пізнавальні засоби науки, тобто загальні і спеціальні теорії розвитку суспільства загалом й окремих його структур. До засобів пізнання належать також методи збору первинної емпіричної інформації, логічні й математичні прийоми її обробки, засоби фіксації та пояснення фактів. Сюди ж входить і критична функція соціології, тому що пізнання нового пов'язане з переосмисленням попередніх знань. Критична функція доповнюється оцінкою досліджуваних об'єктів, тому доповнюється аксіологічною (оціночною) функцією.

Результативність реалізації функцій залежить від суспільних закономірностей, соціальних умов, рівня організації соціологічної діяльності, зв'язків соціології з життям суспільства, професійної підготовки соціологічних кадрів.

### КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ

1. У чому полягає відмінність між об'єктом та предметом науки?
2. Роль О. Конта у становленні соціології як науки.
3. Роль соціальних функцій соціології.
4. Охарактеризуйте структуру соціологічного знання. Обґрунтуйте відповідь.
5. Визначте місце соціології в системі соціогуманітарного знання. З якими науками соціологія взаємодіє найтісніше?
6. Надайте визначення поняття «соціологія».
7. Надайте визначення понять «соціальне» і «суспільне».
8. Визначте предмет соціології. Чому існують різноманітні підходи до його розуміння?
9. Чим відрізняються мікро- та макросоціологія?
10. Охарактеризуйте сутність пізнавальної функції соціології.
11. Назвіть основні етапи розвитку соціології.
12. Охарактеризуйте основні підходи до структурування соціологічного знання. Як співвідносяться різні елементи в структурі соціологічного знання?
13. Як би ви визначили основні ознаки позитивізму О. Конта?
14. Як би ви визначили основні мікросоціологічні парадигми соціології?
15. У чому полягають особливості розвитку вітчизняної соціології на сучасному етапі?

### ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

**1. Назвіть прізвище вченого, який запропонував термін «соціологія».**

- а) Герберт Спенсер;
- б) Карл Маркс;
- в) Шарль де Монтеск'є;
- г) Огюст Конт;
- д) Еміль Дюркгейм.

**2. Назвіть прізвище автора праці «Курс позитивіської філософії».**

- а) Едвард Бенфілд;
- б) Макс Вебер;
- в) Огюст Конт;
- г) Карл Маркс;
- д) Герберт Спенсер.

**3. У який історичний період соціологія сформувалася як самостійна наукова дисципліна?**

- а) IX–XII ст.;
- б) XV ст.;
- в) кінець XIX – початок XX ст.;
- г) середина XX ст.;
- д) кінець XX ст.

**4. Що є об'єктом соціології?**

- а) суспільство як цілісна соціальна реальність;
- б) поведінка людини в суспільстві;
- в) нормативний порядок у суспільствах;
- г) соціальні групи та соціальні явища;
- д) соціальні закони та соціальні закономірності.

**5. Що є предметом соціології?**

- а) психічне;
- б) фізичне;
- в) соціальне;
- г) закономірне;
- д) природне.

**6. Сучасне соціологічне знання складається з:**

- а) двох основних рівнів (загальносоціологічна теорія та емпірична);
- б) трьох рівнів (загальносоціологічна теорія, спеціальні соціологічні теорії, конкретно-соціологічні дослідження);
- в) чотирьох рівнів відповідно до основних сфер соціального життя;
- г) п'яти рівнів;
- д) шести рівнів, що відповідає кількості основних функцій соціології як науки.

**7. Спеціальні соціологічні теорії означають:**

- а) теорії, які дають уявлення про суспільство як цілісний організм;
- б) теорії, що накопичувалися від давніх часів до середини XIX ст. та тематично торкалися суспільства або соціальних проблем;
- в) теорії, які вивчають окремі соціальні спільноти, галузі соціології, соціальні процеси;
- г) теорії, в яких використано не загальнонаукові, а спеціальні методи;
- д) теорії, які вивчають соціальну структуру суспільства.

## **8. Соціологія – наука, яка вивчає:**

- а) систему зв'язків між окремими людьми та соціальними спільнотами, які беруть неоднакову участь в економічному, політичному та духовному житті суспільства;
- б) особистість із певним набором прав та обов'язків;
- в) процеси розвитку суспільства та механізми його функціонування на рівні взаємодії між різними елементами соціальної системи: соціальними спільнотами, соціальними інститутами та особистостями;
- г) систему ринкових відносин;
- д) систему політичних відносин.

## **9. Термін «соціальне» означає:**

- а) сукупність тих чи інших властивостей і особливостей соціальних відносин, що інтегрована індивідами або спільнотами в процесі спільної діяльності в конкретних умовах;
- б) процес, на якому особистість проходить певні етапи свого становлення та розвитку, пошук свого місця у суспільстві, соціальній структурі суспільства та вирішення соціального, суспільно-політичного, загальноосвітнього, трудового, професійного, регіонального та сімейного самовизначення;
- в) систему цінностей та норм, що впливають на поведінку людини у різних сферах її життєдіяльності;
- г) взаємовідносини людей, що формуються у процесі безпосередньої взаємодії людей, мають неформальний характер і взаємну оцінку;
- д) нормативну систему дій, яка очікується від індивіда, відповідно до соціальної позиції, місця в конкретній системі соціальних відносин.

## **10. Макросоціологія – це:**

- а) галузь соціологічних знань, що вивчає взаємодії між особами, всередині груп та повсякденну поведінку людей;
- б) галузь соціологічних знань, що вивчає генезис, сутність, функції, спільні закономірності розвитку етносів;
- в) галузь соціологічних знань, що вивчає великі елементи соціальних структур, їх стан і взаємодію;
- г) галузь соціологічних знань, що містить теорії, які займаються вивченням конкретних проблем суспільного життя та мають тісний зв'язок з емпірикою;
- д) галузь соціологічних знань, що вивчає великі елементи соціальних структур, їх стан і розвиток як складника цілісного соціологічного організму.

**11. Теоретико-пізнавальна функція соціології означає:**

- а) вивчення закономірностей соціального розвитку;
- б) розроблення наукових прогнозів;
- в) формування у громадян наукового світогляду на соціальні явища та процеси, які виникають у суспільстві;
- г) проведення конкретно-соціологічних досліджень;
- д) вплив на соціальні процеси засобами управління як специфічного виду діяльності, спрямованого на реалізацію цілей організації.

**12. Що не є функцією соціології як наукової дисципліни?**

- а) пізнання соціальних явищ і процесів;
- б) розроблення методів збору, обробки, інтерпретації первинної соціальної інформації;
- в) створення нових соціальних технологій згідно із суспільним потребам;
- г) надання експертних послуг і потрібної інформації для прийняття управлінських рішень;
- д) доведення переваг демократичного устрою та ринкових відносин.

**13. Як називається функція соціології, що відповідає за розроблення моделі майбутнього стану, тенденцій розвитку соціальних явищ і процесів, соціальної реальності у перспективі?**

- а) теоретична функція;
- б) прогностична функція;
- в) функція передбачення;
- г) ідеологічна функція;
- д) ідеологічна функція.

**14. Соціологія відрізняється від інших наук, які вивчають суспільство, тим, що:**

- а) вивчає суспільство як цілісну систему;
- б) вивчає поведінку людини в суспільстві;
- в) вивчає вплив соціальних аспектів на економічну, політичну й інші види поведінки індивідів і суспільних структур;
- г) вивчає залежність поведінки людини від соціальних умов життя;
- д) усі варіанти правильні.

**15. Чим займається загальнотеоретична соціологія?**

- а) збиранням і первинним аналізом емпіричних даних;

- б) вивченням певних сфер суспільного життя, соціальних груп та інститутів;
- в) вивченням сутнісних моментів розвитку суспільства загалом і місця в ньому людини;
- г) прогнозуванням соціологічних явищ і процесів;
- д) обґрунтуванням доцільності наявності провідних інституцій.

### **ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ**

*Завдання 1.* За словниково-довідниковою літературою з'ясуйте сутність поданих понять, подавши їх визначення: «позитивізм», «макросоціологія», «мікросоціологія», «соціальне», «теоретична соціологія», «теорії середнього рівня», «соціальна проблема», «прото-соціологія», «метод соціології»,» категорії соціології».

*Завдання 2.* Поясніть, до якого рівня структури соціологічної системи знань належать нижченаведені теорії:

- 1) теорії, що займаються вивченням конкретних проблем суспільного життя;
- 2) теорії про закони розвитку та відтворення окремих соціальних спільнот;
- 3) теорії, що вивчають фундаментальні наукові проблеми, пов'язані з формуванням знань про соціальну діяльність;
- 4) галузеві соціологічні теорії;
- 5) теорії методики та техніки конкретних соціологічних досліджень;
- 6) теорії, що аналізують окремі елементи соціального механізму.

*Завдання 3.* Випишіть із соціологічних словників терміни за двома групами (по десять слів у кожній):

- а) соціологічні категорії;
- в) категорії дисциплін, суміжних із соціологією.

*Завдання 4.* Для виступу на семінарі-конференції оберіть знаменну постать соціології та підготуйте про неї: 1) коротку інформацію (біографію, основні праці, цікаві факти); 2) внесок ученого в розвиток соціології. Оформить роботу як тези виступу.

*Завдання 5.* Підготуйте реферативне повідомлення за однією із запропонованих тем (обсяг до 10 друкованих сторінок):

- 1. Міфологія як спосіб відображення соціальної реальності.
- 2. Наукова дискусія щодо предмета соціологічного знання.

3. Роль соціології в сучасному світі.
4. Е. Гіденс про теоретичні дилеми та завдання сучасної соціології.
5. Вітчизняні соціологи про завдання та перспективи розвитку соціології в Україні.

### **ДИДАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ**

Художні й документальні стрічки, перегляд яких допоможе зрозуміти ключові аспекти соціології: соціальну структуру суспільства, поведінку людей у групах, вплив медіа, влади, нерівності, девіації та соціальних змін.

#### **УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Плем'я»** (2014, реж. Мирослав Слабошпицький). Картина про життя глухонімого підлітка, який потрапляє до відповідного інтернату, в якому діють жорстка ієрархія та кримінальні правила. У стрічці немає слів – лише мова жестів без субтитрів, що дозволяє спостерігати за соціальними взаємодіями безпосередньо.

##### *Питання для обговорення*

1. Як соціальні групи впливають на поведінку особистості?
2. Чи можна цю історію розглядати як соціологічний експеримент?
3. Як соціальні ролі формуються у закритих групах (школах, армії, місцях позбавлення волі)?

**«Жива ватра»** (2016, реж. Остап Костюк). Документальна картина про життя гуцульських вівчарів, які намагаються зберегти традиційний спосіб життя в сучасному світі.

##### *Питання для обговорення*

1. Як традиційні суспільства адаптуються до сучасності?
2. Чи можна назвати гуцульських вівчарів соціальною групою зі своїми нормами та цінностями?
3. Як змінюється соціальна ідентичність під впливом урбанізації?

#### **СВІТОВИЙ ХУДОЖНІЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Механічний апельсин»** (1971, реж. Стенлі Кубрик, Велика Британія). Досліджує питання насильства, державного контролю та ресоціалізації.

##### *Питання для обговорення*

1. Як суспільство контролює девіантну поведінку?

2. Чи можна «вилікувати» людину від насильства шляхом насильства?

3. Які етичні дилеми порушує фільм?

**«Бійцівський клуб»** (1999, реж. Девід Фінчер, США). Культова стрічка про чоловічу кризу ідентичності, протест проти споживачького суспільства та пошук сенсу життя через агресію та насильство.

*Питання для обговорення*

1. Як у стрічці показано соціальні норми та їх порушення?

2. Чому люди шукають радикальних способів самоідентифікації?

3. Чи можна бійцівський клуб розглядати як приклад альтернативної соціальної групи?

**«Паразити»** (2019, реж. Пон Джун Хо, Південна Корея). Гостра соціальна сатира на класову нерівність: бідна родина поступово проникає до життя заможних людей, поки ситуація не виходить з-під контролю.

*Питання для обговорення*

1. Як соціальний статус впливає на можливості людини?

2. Які соціальні бар'єри між класами показано у фільмі?

3. Чи можна розглядати головних героїв як «соціальних аутсайдерів»?

### **СВІТОВИЙ ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Соціальна дилема»** (2020, реж. Джефф Орловські, США). Досліджує вплив соціальних мереж на суспільство та поведінку людей.

*Питання для обговорення*

1. Як алгоритми соцмереж впливають на наше життя?

2. Чи змінює цифровий світ соціальні норми та мораль?

3. Як технології впливають на соціалізацію молоді?

**«Внутрішня справа (Всередині роботи)»** (2010, реж. Чарльз Фергюсон, США). Фільм про фінансову кризу 2008 р., що демонструє, як економічні інституції можуть діяти девіантно, не порушуючи законів.

*Питання для обговорення*

1. Як економічні структури впливають на суспільство?

2. Чи можна назвати фінансову кризу наслідком соціальної аномії?

3. Чому не було покарано відповідальних за кризу?

4. Чи можете ви, після перегляду стрічки, пояснити поняття «соціальна система»?

**«Століття особистості»** (2002, реж. Адам Кертис, Велика Британія). Дослідження того, як ідеї Зигмунда Фрейда вплинули на маркетинг, пропаганду та масову культуру.

*Питання для обговорення*

1. Як реклама формує соціальні потреби?
2. Чи є сучасний капіталізм маніпуляцією свідомістю?
3. Як соціологія допомагає бізнесу та владі?

*Підсумкові питання для обговорення*

1. Чи можуть художні та документальні фільми допомагати вивченню соціології?
2. Як кіно відображає реальні соціальні проблеми?
3. Чи є у вас особисті приклади, коли ви бачили соціальні теорії «в дії» у житті?
4. Як ви розумієте, про що йдеться у жанрі світового кінематографа «гостросоціальний фільм»?
5. Поясніть, з яких причин, на вашу думку, стрічки у жанрі гостросоціального кіно найчастіше отримують кінематографічні премії та нагороди?
6. Поясніть, з яких причин, на вашу думку, стрічки у жанрі гостросоціального кіно зазвичай не користуються популярністю у глядачів?
7. Поясніть, з яких причин, на вашу думку, стрічки у жанрі гостросоціального кіно отримують глядацьке визнання тільки через багато років після виходу фільму на екрани?

**СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ**

1. Бобро Н. В., Головка О. В. Соціологія. Практикум : навч. посіб. Харків, 2020. 112 с.
2. Історія соціології : навч. посіб. / за ред. І. П. Рущенко. Харків : Планета-Прінт, 2017. 442 с.
3. Історія соціологічної думки : навч. енциклопед. словник-довідник / Н. В. Коваліско, В. М. Онищук, Н. М. Цимбалюк та ін. ; за наук. ред. В. М. Пічі. Львів : Новий Світ-2000, 2020. 687 с.
4. Історія української соціології. XIX–XXI : навч. посіб. / за ред. В. П. Степаненка, К. В. Батаєвої. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2023. 566 с.

5. Кузьменко Т. М. Соціологія : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2019. 320 с.
6. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія: основи загальної, спеціальних і галузевих теорій. 4-те вид. Київ : Каравела, 2018. 544 с.
7. Пономаренко Т. Соціологія. Курс лекцій : навч. посіб. Суми : ФОП Цьома С. П., 2024. 303 с.
8. Резнік В., Степаненко В. Історико-теоретичний аналіз дослідницьких програм в соціології : монографія / за заг. ред. В. Резніка. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2022. 249 с.
9. Рожанська Н. В., Дрожанова О. М., Онофрійчук О. А. Загальна соціологічна теорія : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. П. Могили, 2017. 336 с.
10. Сапелкіна О. В., Чепурко Г. І. Емпірична соціологія : курс лекцій. Львів : Простір-М, 2018. 268 с.
11. Соціологія : навч. посіб. / за ред. В. М. Пічі. Львів : Новий Світ-2000, 2020. 277 с.
12. Соціологія : навч. посіб. / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленкота ін. Київ : ДУТ, 2019. 235 с.
13. Соціологія : підручник / В. І. Волович, М. І. Горлач, В. Г. Кремень та ін. 6-те вид. Київ : Центр учб. літ., 2019. 808 с.
14. Соціологія: теорії середнього рівня : навч. посіб. / Н. В. Коваліско, Т. Д. Лапан, Н. Й. Черниш та ін. ; за наук. ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.
15. Соціологія: терміни і поняття : навч. словник-довідник / Н. В. Ковалісько, Ю. Ф. Пачковський, О. І. Пташник-Середюк та ін. ; за заг. ред. В. М. Пічі. Львів : Новий Світ-2000, 2020. 658 с.
16. Титаренко О. О. Соціологія : навч. посіб. Київ : Дакор, 2020. 210 с.

## ТЕМА 2

### СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

---

---

**Семінарське заняття.** Суспільство як об'єкт соціологічного аналізу.

**Навчальна мета заняття:** закріпити теоретичний матеріал з даної теми; сформувати уміння визначити тип суспільства; ознайомити з формами соціальних змін, особливостями їх виникнення та розвитку.

#### Навчальні питання

1. Поняття, ознаки та типи суспільств.
2. Суспільство як соціальна система.
3. Підсистеми суспільства.
4. Соціальні зміни як різновид соціальної динаміки.

#### МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

У першому питанні вказати, що у науковій площині сформована велика кількість визначень поняття «суспільство». У розвитку наукових підходів до категорії «суспільство» відбувається уточнення самого поняття, опрацьовуються критерії його змістовного наповнення. *Суспільство* – це сукупність історично обумовлених зав'язків і взаємодій, що склалися між людьми у процесі їх життєдіяльності. Зазначити, що іноді суспільство ототожнюють із «державою», «країною», хоча це різні поняття. *Країна* – це частина світу або території, яка має певні кордони і державний суверенітет. *Держава* – політична організація цієї країни, що включає певний режим влади, органи і структуру правління.

Розглянути прізвища вчених, які зробили вагомий внесок у соціологічне розуміння і теоретичне пояснення суспільства (К. Маркс, Г. Зіммель, М. Вебер, П. Сорокин, Т. Парсонс, Е. Гіденс, Н. Луман, Д. Белл, Дж. Александер, М. Кастельс). Знайти і порівняти визначення терміна «суспільство» у працях О. Конта, К. Маркса, М. Вебера, Т. Парсонса і Е. Гіденса.

Проаналізувати *ознаки суспільства* за: спільністю території проживання людей, що взаємодіють між собою; цілісністю і сталістю (єдине ціле); здатністю підтримувати та відтворювати високу

інтенсивність внутрішніх зв'язків; певним рівнем розвитку культури, системи норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми; автономністю та самодостатністю, самовідтворенням, саморегулюванням, саморозвитком. Це допоможе вам визначити історичні типи суспільства, які відображають еволюційний шлях від елементарних і примітивних суспільств, що існували на початку людства, до найбільш розвинених форм, які ми називаємо «сучасними суспільствами». Наприклад, американський соціолог Едуард-Альберт Шіلز суспільством вважав об'єднання, що відповідає таким критеріям: існування його як елемента більшої системи; ідентифікація з певною територією; наявність власної назви та історії; укладення шлюбів між представниками даного об'єднання (суспільства); поповнення за рахунок дітей, які визнані представниками цього суспільства; існування його у тривалішому часі, ніж середня тривалість життя окремого індивіда; єдність загальної системи цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо). Усе це дає змогу трактувати суспільство як соціальну систему.

У *другому питанні* надати визначення поняття «соціальна система» та охарактеризувати основні її елементи. Соціальна система – цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності. Кожен із цих елементів соціальної системи перебуває у взаємозв'язках з іншими, посідає специфічне місце та відіграє певну роль у ній. А завдання соціології полягає у з'ясуванні структури суспільства, науковій характеристиці його елементів, їх взаємодії і взаємозв'язку. Крім поняття «суспільство» використовуються поняття «держава», «країна». Ці поняття близькі між собою, але їх неможливо ототожнювати, оскільки вони мають і свої специфічні характеристики. Знайти у науковій літературі типи і види суспільств. Порівняти їх характеристики.

У *третьому питанні* охарактеризувати основні підсистеми суспільства: економічна, політична, духовна, культурна. Підкреслити, що кожна з підсистем виконує певні функції, реагує на вимоги, які надходять зсередини або ззовні, а разом вони забезпечують життєдіяльність суспільства в цілому.

У *четвертому питанні* надати визначення поняття «соціальні зміни» як типу руху соціальних явищ, процесів та соціальних структур у суспільстві, в результаті якого виникають, нагромаджуються і трансформуються якісні відмінності між ними, створюється багатоманітність соціальної реальності. Продовжуючи доповідь, указати, що історично першою доктриною була філософська концепція

соціального прогресу. Прогрес розглядався як провідна історична закономірність, якій мусять підкорятися усі країни, держави, народи світу. Прогрес визначався як позитивна різниця між прийдешнім і сьогоденням, яку можна оцінити за певними критеріями: технологічними, економічними, соціальними, духовними й культурними. Концепція прогресу зазнала кризи в ХХ ст., коли виявилися численні латентні дисфункції та несподівані відгалуження суспільних змін. Термін «прогрес» вживається обачливо і його поступово замінює категорія «соціальні зміни». Переваги останнього поняття полягають у нейтральності, відсутності попередньої оцінки, тому що «зміни» за змістом можуть бути найрізноманітнішими, а терміні «прогрес» нав'язує певну точку зору. Зміни відбуваються у формах соціального розвитку і соціальних циклів. Соціальний розвиток складається з незворотних змін. Вони можуть розцінюватися спостерігачами як прогресивні або регресивні, позитивні чи негативні. Працюючи над питанням, слід пригадати те, що в сучасній соціології склалось досить багато теорій, що пояснюють соціальну динаміку. В ХІХ ст. популярними були теорії соціального прогресу, ідеї О. Конта (закон трьох стадій), доктрина історичного матеріалізму (К. Маркс), теорія природної соціальної еволюції (Г. Спенсер). В ХХ ст. з'являються циклічні теорії (О. Шпенглер, П. Сорокін, Д. Тойнбі), а також теорії, що пояснюють зміни через культурні процеси і активність індивідів (агентність). Це дасть можливість розрізняти основні підходи та вміти пояснювати соціальні зміни з відповідних позицій.

Охарактеризувати *форми соціальних змін*: 1) інноваційно еволюційний розвиток, який спричинено творчою, свідомою діяльністю суб'єктів; 2) соціальні процеси; 3) соціальні революції і *фактори соціальних змін* – пошук причин і рушійних сил соціальної динаміки. Зазначити, що на початку розвитку соціології головна увага зосереджувалася на відкритті об'єктивних факторів, які зумовлюють соціальний прогрес. Спочатку розвиток пояснювався дією зовнішніх факторів – природних, біологічних, – які нібито є незалежними змінними. Важливим кроком уперед було перенесення акценту із зовнішніх факторів на внутрішні причини. На початку ХХ ст. набули популярності психологічні і соціобіологічні (біхевіористські) пояснення соціальної динаміки. Вони акцентували увагу на змінах соціальної поведінки внаслідок збудження інстинктів та різних впливів на поведінковий механізм (рефлекси) людини. У сучасній соціології починає домінувати концепція агентності, згідно з якою лєвова частина перетворень є свідомими і контрольованими зусиллями суб'єктів різного рівня. Суб'єктивний фактор історичного процесу

знову виходить на передній план, як це було ще в протосоціологічний період. Але наголос робиться не на виключних людях, месіях та харизматичних лідерах, що ведуть народи за собою, а на масовій повсякденній творчій діяльності різноманітних агентів: від пересічних громадян до політичних структур, від бізнесових та громадських організацій до соціальних рухів. Західні соціологи усе частіше звертають свої погляди на соціальні рухи як провідні агенти змін у сучасному суспільстві.

### **КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ**

1. Назвати основні підсистеми суспільства.
2. У чому полягає різниця між формами соціальних змін «інноваційний розвиток» та «соціальна революція»?
3. Чому історично перші суспільства ми називаємо «простими»?
4. Назвіть основні відмінні ознаки традиційного та індустріального суспільств.
5. Як пов'язані науково-технічна революція і постіндустріальне суспільство?
6. Розкрийте сутність основних ознак суспільства.
7. Назвіть структурні зміни в суспільствах, які обумовлені глобалізацією.
8. Наведіть елементи, які структурують та формують суспільство як цілісність.
9. Порівняйте соціальні реформи з революційними змінами, знайдіть спільне і відмінне.
10. Назвіть основні різновиди соціальних рухів.
11. Назвіть революції, що мали місце в Україні з початку XXI ст., та визначте їх типи.
12. Охарактеризуйте фактори, які впливають на соціальні зміни.
13. Що означає поняття «суспільство»?
14. Розкрийте зміст економічної підсистеми суспільства.
15. Назвіть фактори, які впливають на виникнення бідності у суспільстві.

### **ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ**

- 1. Оберіть ознаки, якими характеризуються індустріальні суспільства (дві правильні відповіді):**
- а) сезонна міграція;
  - б) наявність професії торговця, військового та урядовця;
  - в) промислове виробництво домінує над сільським господарством;

- г) воєнні дії ведуться з метою захоплення територій;
- д) основа матеріальної культури – сільське господарство.

**2. Термін «міграція» означає:**

- а) соціальні відносини, що регулюють взаємодію класових груп;
- б) сукупність реакцій на зовнішні прояви дій;
- в) згуртування великої кількості людей без групової структури, які перебувають у безпосередньому контакті, спонтанно або одночасно реагують на будь-які дії;
- г) специфічна форма соціальної мобільності, пов'язана зі зміною місця проживання або роботи за межами соціально-територіальних спільнот;
- д) переміщення індивідів між різними соціальними позиціями в соціальній ієрархії суспільства, перехід з однієї групи до іншої.

**3 Які фактори соціальних змін вплинули на появу радіо, телебачення, інтернету?**

- а) еволюційні;
- б) людські дії;
- в) природні;
- г) соціальні;
- д) демографічні.

**4. Розподіл суспільства на соціальні групи та визначення порядку їх взаємодії – це:**

- а) соціальна структура;
- б) соціальна група;
- в) соціальний розвиток;
- г) соціальна дія;
- д) соціальний статус.

**5. Що не є характерним для індустріального суспільства?**

- а) республіканська форма політичного правління;
- б) переважно ринкова економіка;
- в) поширення масових форм культури;
- г) соціально-класові конфлікти;
- д) домінування аграрного сектору над промисловим.

**6. Що не можна вважати закономірною фазою соціального руху?**

- а) спонтанне виникнення;
- б) фазу мобілізації;

- в) внутрішнє структурування;
- г) інституціоналізацію;
- д) спад громадянської активності.

**7. Нації в контексті теорії суспільства можна розглядати як:**

- а) соціальну основу сучасних суспільств;
- б) етнографічні групи, що створюють символічну репрезентацію суспільств;
- в) архаїчні утворення, що не мають перспектив з огляду на глобальні інтегративні процеси;
- г) елементи соціальної структури;
- д) джерело напруги та потенційних конфліктів.

**8. Яка теза є центральною у функціональному поясненні нерівності?**

- а) нерівність виникає на зорі цивілізації, коли аграрні суспільства поділяються на соціальні класи;
- б) держава виникає та функціонує для того, аби захистити панівні класи та підтримати соціальний порядок, заснований на нерівності;
- в) головним фактором нерівності є інститут приватної власності, що функціонально підтримує різні соціальні статуси;
- г) важливою причиною нерівності є успадковані соціальні статуси, що закріплюють поділ людей на стани, класи, страти;
- д) соціальна нерівність відіграє важливу роль в організації суспільства, оскільки мотивує індивідів до кар'єри та боротьби за престижні позиції, з якими пов'язані найважливіші соціальні ролі.

**9. Соціальні контакти – це зв'язки, що передбачають:**

- а) посередника, за допомогою якого відбувається спілкування;
- б) безпосереднє спілкування «обличчям до обличчя»;
- в) рівні статуси суб'єктів зв'язку;
- г) обізнаність суб'єктів із правилами спілкування та дотримання відповідних норм;
- д) контроль соціального оточення за діями суб'єктів, що вступають у контакт.

**10. Який елемент внутрішньої структури соціальних зв'язків не є обов'язковим?**

- а) офіційна санкція або дозвіл на відповідні дії;
- б) наявність суб'єктів зв'язку;

- в) соціальні дії, якими обмінюються суб'єкти;
- г) предмет зв'язку;
- д) регулятори зв'язку.

**11. Як називається процес залучення індивіда в суспільство?**

- а) громадянська освіта;
- б) соціалізація;
- в) комформізм;
- г) самоідентифікація;
- д) ініціація.

**12. Теорія природної соціальної еволюції належить:**

- а) Огюсту Конту;
- б) Карлу Марксу;
- в) Макс Веберу;
- г) Зигмунду Фройдю;
- д) Герберту Спенсеру.

**13. Прізвище вченого, який ввів у обіг поняття «аномія»:**

- а) Еміль Дюркгейм;
- б) Герберт Спенсер;
- в) Огюст Конт;
- г) Макс Вебер;
- д) Карл Маркс.

**14. Яка із запропонованих відповідей є визначенням поняття «соціальний простір»?**

- а) певна територія країни;
- б) соціально-територіальна група;
- в) система соціальних позицій і соціальних груп суспільства;
- г) система фізичних координат;
- д) система географічних координат.

**15. Поділ суспільств на які типи відбувся внаслідок наступу колоніалізму?**

- а) мисливців і збирачів;
- б) скотарів і землеробів;
- в) I, II і III світів;
- г) неіндустріальні та індустріальні;
- д) глобалізовані та неглобалізовані.

## ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

**Завдання 1.** Опишіть позитивні/негативні наслідки інформаційного українського суспільства.

**Завдання 2.** Охарактеризуйте сучасне українське суспільство за такими критеріями:

- Чи можливе співіснування в межах однієї країни елементів традиційного, індустріального, постіндустріального суспільств?
- Які традиції українського народу збереглися до нашого часу?
- Чи гальмують традиції розвиток суспільства?
- Які традиції шкодять суспільному розвитку?

Наведіть конкретні приклади для обґрунтування вашої відповіді.

**Завдання 3.** У таблиці надані визначення понять. Оберіть правильну відповідь і потрібну цифру.

| № | Поняття            | № | Визначення                                                                                                                                                                                              |
|---|--------------------|---|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1 | Суспільство        |   | Класифікація на підставі найважливіших типових ознак і рис, які відрізняють одне суспільство від іншого                                                                                                 |
| 2 | Країна             |   | Тип руху соціальних явищ, процесів та соціальних структур у суспільстві, у результаті якого виникають і трансформуються якісні відмінності між ними, створюється багатоманітність соціальної реальності |
| 3 | Держава            |   | Суспільство, яке характеризується тенденціями до впровадження контролю в усіх галузях життя                                                                                                             |
| 4 | Типологія держави  |   | Велике об'єднання людей з усталеними зв'язками між ними, різноманітною взаємодією, історією та культурою                                                                                                |
| 5 | Суспільні зміни    |   | Зміни у сфері соціальних взаємодій і взаємовідносин соціальних інститутів та організацій, індивідів                                                                                                     |
| 6 | Соціальний прогрес |   | Торкаються різноманітних соціальних утворень: сім'я – полігамна, моногамна, релігія – політеїзм, монотеїзм, реформація                                                                                  |

|    |                              |  |                                                                                                                                                                                |
|----|------------------------------|--|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 7  | Структурні соціальні зміни   |  | Політична організація такого суспільства з певним режимом влади й органами управління                                                                                          |
| 8  | Закрите суспільство          |  | Потреби, інтереси у поведінці та діяльності індивідів, різноманітних груп, унаслідок чого змінюється суспільство                                                               |
| 9  | Процесуальні соціальні зміни |  | Покращення або погіршення соціальних, політичних та економічних структур. Може статися внаслідок соціальної активності людини або як природний аспект соціокультурної еволюції |
| 10 | Мотиваційні соціальні зміни  |  | Відокремлена територія незалежного проживання конкретного суспільства зі своїми кордонами та суспільним устроєм                                                                |

**Завдання 4.** Проаналізуйте українське суспільство, до якого входять усі мешканці в межах державних або адміністративних кордонів на сучасному етапі розвитку. При аналізі використовуйте критерії – адаптованість, самоуправління, самодостатність, цілісність (Т. Парсонс).

За кожним критерієм зробить висновок щодо відповідності спільноти ознакам суспільства.

Результати слід оформити у вигляді порівняльної таблиці. Наприкінці виконання завдання зробить загальний висновок щодо стану українського суспільства та тенденцій розвитку за останні два десятиліття.

**Завдання 5.** Які з наведених категорій соціології пояснюють статистику суспільства, а які характеризують динаміку суспільства? Запишіть відповідь у формі таблиці.

«Соціальний розвиток», «Соціальна група», «Соціальний прогрес», «Соціальна мобільність», «Соціалізація», «Соціальна трансформація», «Соціальний клас», «Соціальна стратифікація», «Соціальна мобільність», «Соціальна поведінка», «Соціальний контроль», «Соціальна дія».

**Завдання 6.** Опишіть відомі вам типи суспільств. Опишіть відомі вам типи держав. У чому полягають відмінності між суспільством і

державою? Дайте визначення понять «типологія суспільства», «типологія державного правління». До якого типу держави і суспільства належить сучасна Україна?

*Завдання 7.* Підготуйте реферативне повідомлення за однією із запропонованих тем (обсяг до 10 друкованих сторінок):

1. Натовп як модель масового суспільства.
2. Концепція культурно-історичних типів П. Сорокіна.
3. Глобалізація суспільства та її соціальні наслідки.
4. Науково-технічна революція та її вплив на сучасне суспільство.

### ДИДАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ

У своєму розвитку суспільство послідовно пройшло наступні історичні етапи:

- первісне суспільство: доісторичні племена, мисливці-збирачі;
- аграрне суспільство: сільськогосподарські цивілізації, феодалізм;
- індустріальне суспільство: промислова революція, урбанізація;
- постіндустріальне суспільство: цифрова економіка, глобалізація.

Наведена добірка художніх і документальних стрічок допоможуть вам краще зрозуміти і дослідити еволюційний процес у суспільстві.

### КІНЕМАТОГРАФ ПРО ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО

**«10 000 років до н. е.»** (2008, реж. Роланд Еммеріх, США). Історія про доісторичне плем'я, яке бореться за виживання.

*Питання для обговорення*

1. Які особливості первісного суспільства показані у стрічці?
2. Як відбувався перехід від кочового способу життя до осілого?
3. Як природні умови впливають на соціальну організацію племені?

**«Альфа»** (2018, реж. Альберт Г'юз, США). Дія відбувається 20 000 років тому. Розповідь про молодого мисливця, який виживає у дикій природі шляхом налагодження перших зв'язків між людьми та тваринами.

*Питання для обговорення*

1. Які соціальні ролі виконували члени первісних громад?
2. Як формувалися перші соціальні групи та ієрархії?
3. Як приручення тварин змінило хід історії?

### **КІНЕМАТОГРАФ ПРО АГРАРНЕ СУСПІЛЬСТВО**

«Апокаліпсис» (2006, реж. Мел Гібсон, США). Зображує цивілізацію майя напередодні її занепаду, показуючи аграрне суспільство та перші міста-держави.

*Питання для обговорення*

1. Які соціальні класи існували в аграрному суспільстві?
2. Як релігія та культура впливали на суспільні відносини?
3. Чому аграрні цивілізації занепадали?

«Останній самурай» (2003, реж. Едвард Цвік, США). Японія періоду Мейдзі: зіткнення феодалної системи з індустріалізацією.

*Питання для обговорення*

1. Як показаний конфлікт між традиційним (аграрним) та новим (індустріальним) суспільством?
2. Чи можна сказати, що самураї являють собою аграрний уклад?
3. Як модернізація змінює соціальні структури?

### **КІНЕМАТОГРАФ ПРО ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО**

«Земля» (1930, реж. Олександр Довженко, Україна). Фільм про колективізацію в Україні, зіткнення селянського (аграрного) способу життя з соціалістичною індустріалізацією.

*Питання для обговорення*

1. Як у фільмі показано конфлікт між традиційною та індустріальною моделями суспільства?
2. Чи можна колективізацію вважати ознакою переходу до індустріального суспільства?
3. Яким чином впливають суспільні зміни на долю конкретної людини?

«Нові часи» (1936, реж. Чарлі Чаплін, США). Класика світового кінематографа про вплив індустріалізації на робітничий клас. Показує людину як гвинтик у великій фабричній системі.

*Питання для обговорення*

1. Як фабрична праця впливає на індивіда?
2. Чи можна стверджувати, що показана у фільмі експлуатація робітників існує і зараз?
3. Як технології змінюють соціальну структуру суспільства?

**«Вона»** (2013, реж. Спайк Джонз, США). Світ майбутнього, де домінують цифрові технології, а люди взаємодіють більше з інформаційними системами, ніж між собою.

*Питання для обговорення*

1. Як цифрові технології змінюють соціальну структуру суспільства?
2. Чи впливає постіндустріалізація на соціальні зв'язки?
3. Які нові соціальні групи формуються в епоху технологій?

**«Матриця»** (1999, реж. брати Вачовські, США). Світ, у якому люди живуть у симуляції, створеній машинами, що ставить питання про контроль технологій над суспільством.

*Питання для обговорення*

1. Чи є «матриця» метафорою постіндустріального суспільства?
2. Як технології можуть впливати на соціальні класи?
3. Чи є небезпека втрати контролю над цифровим світом?

### **СВІТОВИЙ ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Зброя, мікроби та сталь»** (міні-серіал) (2005, реж. Касіан Харісон, США, екранізація книги Джаред Даймонда). Спроба пояснити, чому деякі суспільства розвинулися швидше за інші. Демонстрація різниці між тими, хто володіє передовими технологіями, і тими, хто ще й досі живе примітивно. Вплив географії, ресурсів і технологій на розвиток суспільства.

*Питання для обговорення*

1. Як природні фактори вплинули на соціальну еволюцію?
2. Чи можна вважати аграрні суспільства фундаментом для індустріальних?

**«Корпорація»** (2003, реж. Марк Ахбар, Канада). Аналізує корпорації як основну силу в постіндустріальному суспільстві. Демонструє, як корпорації збагачуються, зловживаючи своїми можливостями, та використовують несправедливі трудові відносини. З'ясується вплив корпорацій на руйнацію довкілля.

*Питання для обговорення*

1. Як корпорації змінюють соціальні відносини?
2. Чи є корпорації «новим урядом» у цифровому світі?

*Підсумкові питання для обговорення*

1. Як змінюється соціальна структура суспільства на різних етапах розвитку?

2. Чи є можливість повернення до попередніх форм суспільства?
3. Які суспільства можуть виникнути у майбутньому?
4. Чи переможуть у майбутньому розумні машини людей?
5. Чи здатні розумні машини створити суспільні відносини і власне суспільство?
6. Чи можливо оминати якийсь із етапів у розвитку суспільства?

### **СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ**

1. Бобро Н. В., Головка О. В. Соціологія. Практикум : навч. посіб. Харків, 2020. 112 с.
2. Історія соціології : навч. посіб. / за ред. І. П. Руценка. Харків : Планета-Прінт, 2017. 442 с.
3. Кузьменко Т. М. Соціологія : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2019. 320 с.
4. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія: основи загальної, спеціальних і галузевих теорій. 4-те вид. Київ : Каравела, 2018. 544 с.
5. Пономаренко Т. Соціологія. Курс лекцій : навч. посіб. Суми : ФОП Цьома С. П., 2024. 303 с.
6. Резнік В., Степаненко В. Історико-теоретичний аналіз дослідницьких програм в соціології : монографія / за заг. ред. В. Резніка. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2022. 249 с.
7. Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри / за ред. Л. Г. Скокової. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2021. 295 с.
8. Соціологія : навч. посіб. / за ред. В. М. Пічі. Львів : Новий Світ–2000, 2020. 277 с.
9. Соціологія : навч. посіб. / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленкота ін. Київ : ДУТ, 2019. 235 с.
10. Соціологія : підручник / В. І. Волович, М. І. Горлач, В. Г. Кремень та ін. 6-те вид. Київ : Центр учб. літ., 2019. 808 с.
11. Титаренко О. О. Соціологія : навч. посіб. Київ : Дакор, 2020. 210 с.

### ТЕМА 3

## СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА ТА СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ

---

---

**Семінарське заняття.** Базові елементи соціальної структури суспільства.

**Навчальна мета заняття:** визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми; опрацювати базові елементи соціальної структури суспільства як форми соціального і визначити їх роль в організації суспільного життя.

#### **Навчальні питання**

1. Поняття соціальної структури суспільства та її елементи.
2. Класова структура: соціальні і теоретичні витоки.
3. Етнічна структура. Соціальні характеристики національно-етнічної структури сучасної України.
4. Демографічна структура суспільства. Соціально-демографічна ситуація в Україні.
5. Професійно-посадова структура і її соціальні характеристики.
6. Соціально-поселенська структура. Процеси урбанізації та регіоналізації українського суспільства.
7. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність.

#### **МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ**

У першому питанні необхідно вказати, що одним із важливих завдань дослідження соціології є соціальна структура суспільства, зокрема її елементи. Поняття «соціальна структура суспільства» визначається як у широкому, так і вузькому розумінні. У *широкому* – це будова суспільства взагалі, система зв'язків між усіма його складовими елементами, якими є людина, соціальні ролі та статуси, соціальні спільноти та інститути. У *вузькому* розумінні соціальна структура – це лише соціально-групові спільноти, їхні взаємовідносини. У соціології найчастіше досліджується саме соціальна структура у *вузькому розумінні*. Соціальна структура є основою суспільства, але під впливом певних чинників вона змінюється. Її треба розглядати як історичне явище, що збігається з етапом розвитку та типом суспільства.

Найважливішими для існування суспільства є такі елементи: *класовий; етнічний; демографічний (гендерно-віковий); професійний; соціально-територіальний*. Зазначені елементи соціальної структури не є вичерпними, до них можна приєднати й інші – за рівнем освіти, за релігійною належністю, за політичною орієнтацією тощо. Усі елементи взаємопов'язані. Кожен індивід водночас має кілька ознак – стать, вік, етнічну й класову належність, професію, місце проживання, – що і поєднує ці структури. Наприклад, територіальна структура може бути пов'язана з класовою або професійною структурою. Так, територія міста може бути стратифікована за соціальним статусом, доходами мешканців кварталів або мікрорайонів, а регіональна структура країни пов'язана із професійною, тому що в різних регіонах історично побудовано виробництво (розподіл праці). Але для цілей навчальних та дослідних є сенс аналізувати кожен вид структури окремо. Треба зазначити, що структурованим є не тільки суспільство, але й різноманітні соціальні спільноти, організації, навіть малі соціальні групи. При аналізі окремого елементу соціальної структури суспільства необхідно враховувати, що саме є предметом соціологічного аналізу.

У *другому питанні* надати визначення понять «соціальна нерівність», «бідність», «бідна людина». Охарактеризувати класові теорії: *марксистсько-класова теорія* (пояснити, чому саме класи визначаються в ній ядром соціальної структури), *фізіократів* (представники школи вважали, що джерелом багатства є виробництво, яке обмежували *землеробством*. Прибічники теорії виокремили три основні соціальні класи: а) продуктивний клас (землевласники), якому належить провідна роль у процесі відтворення суспільного продукту. До продуктивного класу фізіократи зараховували: багатих фермерів, орендарів землі (підприємці-землероби) і найманих працівників, що працювали у фермерських господарствах; б) землевласники; в) безплідний клас, до якого зараховувались власники мануфактур, ремісники й усі люди, що не були зайняті у сільському господарстві), і *сучасна класова модель суспільства*, що сформувалася за індустріальної доби і включає в себе три класи: *вищий, середній та нижчий*.

Надати визначення понять «креативний клас», «креативність» (від англ. *create* – творити, створювати). На думку американського соціолога Р. Флоріді, креативність не можна прирівнювати до інтелекту: інтелект – це здатність опрацьовувати та засвоювати великі обсяги інформації; креативність – це здатність створювати значущі нові форми. Реально соціальна структура суспільства складається

не тільки з класів, а і з великої кількості соціальних спільностей націй: верств, соціальних груп, прошарків тощо.

При роботі над *третьім питанням* надати характеристику національно-етнічному елементу структури суспільства за трьома типологічними групами: культурні, расово-біологічні і психологічні та суб'єктивний критерій (самовизначення). Продовжуючи аналіз, необхідно акцентувати увагу на основних елементах етнічної групи (мова, релігія, назва (етнонім), спільні міфи, звичаї, традиції, культура, фольклор). Пояснити, що етнічні групи за своїм масштабом та сприйняттям їх у колективній та індивідуальній свідомості розподіляються на три рівні. До першого будуть належати субетноси, до другого – етнічні групи, а до третього – суперетноси. Субетноси є більш-менш однорідними в культурному сенсі спільнотами, члени якої розуміють свої спорідненість. Етноси є основним рівнем етнічності, їх сукупність у межах країни або будь-якої території становить етнічну структуру. Суперетноси є конгломератом близьких за культурними ознаками, історією етносів, що вірогідно мали якесь спільне коріння у глибині віків. Для засвоєння теми теоретичні поняття треба вміти ілюструвати прикладами з етнічного складу України, важливо знати у загальних рисах етнічну структуру українського суспільства та розуміти вектори внутрішніх змін. Також необхідно ознайомитись зі шкалою Богардуса, яка використовується соціологами-емпіриками для вимірювання ступеня напруженості етнічних відносин. Оскільки міжетнічні відносини є предметом соціології і актуальним дослідницьким напрямком з огляду на невирішеність «етнічного питання» в багатьох регіонах світу.

У *четвертому питанні* охарактеризувати демографічну структуру суспільства, а саме: визначити співвідношення понять «стать» та «гендер»; проаналізувати демографічну ситуацію в країні та її фактори; розглянути принцип побудови гендерно-вікової структури, що має назву «демографічна піраміда».

У *п'ятому питанні* охарактеризувати професійно-посадову структуру суспільства. Описати ознаки професійно-посадової структури: а) за характером праці; б) за змістом праці; в) за рівнем освіти; г) за ступенем механізації праці. Надати визначення поняття «професійна група».

У *шостому питанні* надати характеристику соціально-поселенської структури суспільства. Розглянути розподіл соціального простору за місцем проживання за: 1) розподілом на сільське і міське населення; 2) розподілом населення на регіональні групи. Між наведеними групами складаються специфічні відносини, які можуть мати

доволі значний вплив на політичне життя і вибір моделі державного устрою. Дати характеристику процесу урбанізації (співвідношення чисельності між міським і сільським населенням).

У *сьомому питанні* надати визначення понять «соціальна стратифікація» і «соціальна мобільність». Дати характеристику *ознакам стратифікації*: багатство, престиж, влада, професія, кваліфікаційні навички, освіта, соціальні норми, моделі поведінки тощо.

Розглянути *теорії (функціоналізм і конфліктологічна теорія)*, які пояснюють виникнення нерівності і формування соціальної стратифікації. З точки зору функціоналізму, нерівність ґрунтується на винагороді найбільш талановитих та здібних людей, що займаються важливими видами соціальної діяльності. З позиції конфліктної теорії, нерівність виникає через нерівномірний розподіл влади і авторитету. Визначити *основні критерії виміру стратифікації* в сучасній Україні.

Розглянути *типи соціальної мобільності*: горизонтальна, вертикальна, індивідуальна, групова, внутрішньопоколінна, міжпоколінна (міжгенераційна).

Вертикальна і горизонтальна мобільності нерідко поєднуються. Вертикальну соціальну мобільність залежно від напрямку руху поділяють на висхідну та низхідну. Висхідна – перехід індивіда з нижчого прошарку у вищий. Низхідна – рух індивіда з вищої соціальної позиції на нижчу.

Канали (або ліфти) вертикальної мобільності (армія, церква, школа, політичні і професійні організації, інститути, сім'я і шлюб). Подумайте, представники яких професій в Україні мають можливості швидкої висхідної соціальної мобільності.

### КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ДО ТЕМИ

1. У чому полягала недосконалість класових теорій А. Сміта, К. Маркса?

2. Охарактеризуйте класову структуру сучасної України.

3. Які нові соціальні групи сформувались у сучасному українському суспільстві?

4. Назвіть природні (біологічні) і культурні ознаки етнічної групи.

5. Що означає «етнічна ідентичність»? Охарактеризуйте свою етнічну ідентичність.

6. Як впливає тип цивілізації на відносини чоловіків і жінок, стосунки вікових груп?

7. Чому існують гендерні та вікові стереотипи в суспільстві? Поясніть їх корисність та шкоду для особистості.

8. У яких сферах життя існує гендерна нерівність?

9. Назвіть основні проблеми в демографічній сфері в умовах воєнного періоду.

10. Чим відрізняється професійна структура в аграрних, індустріальних і постіндустріальних суспільствах?

11. Які тенденції існують у сфері зайнятості в сучасній Україні?

12. Чим визначається престиж професій у суспільстві?

13. Визначте поняття соціально-територіальної структури суспільства.

14. Окресліть тенденції розвитку соціально-територіальної структури України протягом XX–XXI ст.

15. Які проблеми можуть виникати у площині соціально-територіальних відносин?

### ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

#### **1. Соціальна структура суспільства – це:**

- а) ступінь узагальнення соціологічного знання;
- б) рівні соціологічного пізнання;
- в) орієнтацію соціологічного дослідження;
- г) сукупність усталених взаємодій, що залучають людей до суспільства як представників тих чи інших великих соціальних груп;
- д) напрями, форми, чинники розвитку соціального об'єкта.

#### **2. Який елемент соціальної структури суспільства є найбільш рухомим у перехідний період суспільства?**

- а) усі елементи соціальної структури мінливі;
- б) соціально-територіальний;
- в) соціально-етнічний;
- г) соціально-демографічний;
- д) соціально-класовий.

#### **3. Соціальна спільнота, якій властиві такі ознаки, як мова, традиції, фольклор, ментальні риси, самоідентифікація з членами спільноти, – це:**

- а) етнос;
- б) професійна група;
- в) сім'я;
- г) соціальна організація;
- д) неформальна група.

**4. Що не є елементом молодіжної субкультури?**

- а) сленг, специфічна мова;
- б) татуювання, пірсинг;
- в) певний одяг і стиль поведінки;
- г) специфічні музичні уподобання та напрями;
- д) традиційний фольклор.

**5. Яка із запропонованих відповідей характеризує демографічну структуру суспільства?**

- а) розподіл населення за місцем проживання та відповідним типом відносин;
- б) розподіл на гендерні та вікові групи та систему відносин між демографічними спільнотами;
- в) розподіл на міське та сільське населення;
- г) відносини між чоловіками та жінками;
- д) співвідношення зайнятого та незайнятого населення у професійній діяльності.

**6. Професійно-посадова структура – це:**

- а) розподіл населення за демографічними ознаками;
- б) співвідношення зайнятого та незайнятого населення у професійній діяльності;
- в) розподіл населення за характером і змістом праці;
- г) престиж професій сучасного суспільства;
- д) співвідношення між керівною ланкою та виконавцями.

**7. Який розподіл населення не відповідає соціально-територіальному елементу соціальної структури суспільства?**

- а) розподіл на представників сільського та міського населення;
- б) розподіл на населення великих, середніх і малих міст;
- в) розподіл населення за адміністративними кордонами;
- г) розподіл населення за історичними місцевостями;
- д) розподіл на зайнятих у сільському господарстві та промисловості.

**8. Яка із запропонованих відповідей є визначенням поняття «соціальна стратифікація»?**

- а) переміщення індивідів між функціонально та ієрархічно організованими елементами соціальної структури;
- б) певна позиція людини в соціальній структурі групи чи суспільства, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти;

в) поділ соціології на окремі галузі залежно від наявності структурних елементів у сучасних суспільствах;

г) певна позиція особистості в соціальній структурі, пов'язана з іншими позиціями через систему прав і обов'язків;

д) розподіл людей і сімей за соціальними стратами, розподіл соціального простору на нерівні соціальні групи.

**9. Що не є фактором природної нерівності?**

а) фізична сила та витривалість особи;

б) спадщина, що залишилась від батьків;

в) риси характеру, вольові якості;

г) інтелектуальні здібності та потенційні можливості розумової діяльності;

д) стать людини.

**10. Який критерій не належить до соціальної стратифікації?**

а) мужність;

б) влада;

в) багатство.

г) престиж;

д) рівень освіти.

**11. Які суспільні наслідки можуть виникнути в результаті постійного збільшення профілю соціальної стратифікації?**

а) незадоволення населення, бунти, революції, соціальні реформи;

б) економічне зростання;

в) гальмування суспільного розвитку, стагнація в економіці, тому що зменшується функція мотивації для пересічних громадян;

г) значних наслідків не буде, оскільки соціальна система внутрішньо перебудовується відповідно до нових умов існування;

д) з'являються нові суспільні прошарки, що відображають актуальний розподіл соціальних ресурсів.

**12. Прізвище вченого, який ввів поняття «соціальна мобільність» до соціологічного обігу:**

а) Питирим Сорокін;

б) Герберт Спенсер;

в) Огюст Конт;

г) Еміль Дюркгайм;

д) Макс Вебер.

**13. В якому році до соціологічного обігу було введено поняття «соціальна мобільність»?**

- а) 1920;
- б) 1926;
- в) 1927;
- г) 1930;
- д) 1931.

**14. Який критерій є основним для визначення місця людини у соціальному просторі?**

- а) престиж професії;
- б) належність до певної соціальної групи;
- в) особисті якості людини;
- г) рівень освіченості;
- д) стать.

**15. Яка історична система стратифікації не належить до типології, що запропонував Ентоні Гідденс?**

- а) рабство;
- б) кастова система;
- в) соціально-класова система;
- г) станова система;
- д) система васальської залежності.

### **ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ**

*Завдання 1.* Оберіть одну з підсистем суспільства та опишіть, які зміни відбулися за останні 5 років.

*Методичні рекомендації:* Для характеристики постіндустріального суспільства слід звернути увагу на такі його *суттєві ознаки*, як збільшення ролі теоретичного знання, зростання класу носіїв знання (фахівці і професіонали); перехід від виробництва товарів до виробництва послуг; зміни в характері праці (якщо в індустріальному суспільстві праця – це взаємодія з «видозміненою» природою, з технікою, то в постіндустріальному суспільстві праця стає взаємодією з іншими людьми, перш за все – в домінуючій сфері послуг); інституціоналізація науки, її «зрілий» стан; технологічне зростання, особлива значущість інформаційних технологій (у зв'язку з цією межею постіндустріальне суспільство називають також «інформаційним» або «технотронним»); зміна структури нерівності.

*Завдання 2.* Визначте класові статуси методом оцінки репутації за допомогою об'єктивного методу.

*Методичні рекомендації:* Оберіть кілька сімей, чий побут вам більш-менш відомий (сусіди, сім'ї ваших приятелів тощо).

Розташуйте сім'ї у порядку зростання статусу.

Обґрунтуйте своє ранжування, спираючись на критерії соціального розшарування – матеріальне становище, доступ до влади та престиж.

Використайте об'єктивні критерії матеріального становища, в тому числі наявність нерухомого майна, авто та його марка, проведення відпочинку, літня відпустка тощо.

*Завдання 3.* Побудуйте висхідну шкалу престижу професій за наступними критеріями: дохід, освіта, статус, престиж, влада (*перукар, журналіст, сталевар, викладач університету, шахтар, банкір, актор, сантехнік, учений, доярка, менеджер банку, касир, учитель, водій, офіціант, лікар, парламентарій, юрист, токар, продавець, дільничний поліцейський, охоронник*).

*Завдання 4.* За словниково-довідниковою літературою з'ясуйте сутність поданих понять, подавши їх визначення: «соціальний статус», «масова соціальна спільнота», «соціальна структура суспільства», «страта», «бідність», «нерівність», «соціальна мобільність», «соціальна стратифікація».

*Завдання 5.* Підготуйте реферативне повідомлення за однією із запропонованих тем (обсяг до 10 друкованих сторінок):

1. Міжнародні дослідження соціальної мобільності: Мартін Ліпсет, Рейнгард Бендікс.

2. Українська ментальність та її витоки.

3. Основні етнічні групи українського суспільства: структурна динаміка ХХ ст.

4. Шляхи запобігання етнічним конфліктам.

5. Місто як об'єкт соціологічного аналізу.

### **ДИДАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ**

Соціальна структура суспільства та соціальна стратифікація охоплюють питання нерівності, соціальних класів, статусних груп, соціальну мобільність, маргіналізацію та владу. Фільми, подані нижче, допоможуть вам вивчити ці аспекти через реальні та художні історії.

### УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ КІНЕМАТОГРАФ

«**Мої думки тихі**» (2019, реж. Антоніо Лукіч). Історія про молодого звукорежисера, який мріє виїхати з України до Канади, щоб змінити соціальний статус.

#### *Питання для обговорення*

1. Чи можна героя фільму вважати соціальним мобільним індивідом?
2. Як на соціальну мобільність впливають сімейні зв'язки?
3. Чи відображена у стрічці регіональна стратифікація?

### СВІТОВИЙ ХУДОЖНІЙ КІНЕМАТОГРАФ

«**Диявол носить Prada**» (2006, США, реж. Девід Френкел). Молода журналістка отримує роботу у світі моди, де панує жорстка соціальна ієрархія.

#### *Питання для обговорення*

1. Яким чином професія визначає соціальний статус людини?
2. Які особливості статусної мобільності показані у фільмі?
3. Чи може людина змінити своє місце у соціальній структурі, не змінюючи своїх цінностей?

«**Великий Гетсбі**» (2013, реж. Баз Лурман, США). Дія відбувається в Америці 1920-х років і демонструє різницю між «старими» і «новими» грошима та обмеження соціальної мобільності.

#### *Питання для обговорення*

1. Як у стрічці проявляється поділ суспільства на класи?
2. Чи може людина змінити свій соціальний статус, як це намагався зробити Гетсбі?
3. Які культурні бар'єри існують між класами?

«**Паразити**» (2019, реж. Пон Джун Хо, Південна Корея). Дві родини – одна багата, інша бідна. Бідна родина намагається інтегруватися у життя заможних людей, що призводить до конфлікту і трагедії.

#### *Питання для обговорення*

1. Як у стрічці показана класова нерівність?
2. Чи існує соціальна мобільність між класами у фільмі?
3. Які фактори визначають статус сімей у суспільстві?

### **СВІТОВИЙ ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Золота молодь»** (2003, реж. Джеймі Джонсон, США). Про дітей мільярдерів, які народилися у багатих родинах і мають привілейоване життя.

#### *Питання для обговорення*

1. Чи можливо перейти з нижчого класу до вищого? Якщо так, то якими шляхами це зробити простіше, а якими – складніше? Якщо ні, поясніть чому.
2. Як соціальний статус впливає на світогляд людини?
3. Чи мають багаті діти більше шансів на успіх лише через свій соціальний статус?

**«Внутрішня справа (Інсайдери)»** (2010, реж. Чарльз Фергюсон, США). Документальне дослідження фінансової кризи 2008 року, яка загострила соціальну нерівність у світі.

#### *Питання для обговорення*

1. Як економічні кризи впливають на соціальну стратифікацію?
2. Хто більше постраждав під час фінансової кризи – нижчі чи вищі класи?
3. Чи є фінансові еліти «закритою» соціальною групою?

**«Класовий поділ»** (2016, реж. Марк Левін, США). Досліджує соціальну нерівність у Нью-Йорку через контраст між багатими і бідними дітьми. У своєму мікрокосмі діти переживають ті самі зміни, що і великий зовнішній світ – зростання нерівності, стагнацію класової мобільності та багато іншого. Хроніка життя дітей, які мають різне соціальне походження, проте намагаються зрозуміти, хто вони і де вони у цьому швидкозмінному світі.

#### *Питання для обговорення*

1. Як освіта впливає на соціальну мобільність?
2. Чи можливий діалог між різними соціальними групами?
3. Як соціальні інститути можуть зменшити нерівність?

**«Реальна ціна моди»** (2015, реж. Ендрю Морган, США). Про світову індустрію моди і соціальну нерівність між країнами, де виробляють дешевий одяг, та країнами-споживачами. Скільки насправді коштує стиль? Автор відправляється на подіуми столиць світової моди, відвідує країни третього світу, де в бідних районах створюється те, що називають «високою модою».

#### *Питання для обговорення*

1. Як глобалізація впливає на соціальну стратифікацію?

2. Чи усвідомлюють люди, які купують дешевий одяг, свою відповідальність перед працівниками підприємств, на яких він був виготовлений?

3. Чи існує нерівність між країнами так само, як між класами?

*Підсумкові питання для обговорення*

1. Чи можлива абсолютна рівність у суспільстві?

2. Що визначає соціальний статус людини – гроші, освіта чи родина?

3. Чи змінюється соціальна стратифікація з розвитком суспільства?

**СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ**

1. Бобро Н. В., Головка О. В. Соціологія. Практикум : навч. посіб. Харків, 2020. 112 с.

2. Історико-теоретичний аналіз дослідницьких програм в соціології : монографія / В. Ворона, В. Казаков, Н. Отрешко та ін. ; за заг. ред. В. Резніка. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2022. 249 с.

3. Кузьменко Т. М. Соціологія : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2019. 320 с.

4. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія: основи загальної, спеціальних і галузевих теорій. 4-те вид. Київ : Каравела, 2018. 544 с.

5. Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри / за ред. Л. Г. Скокової. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2021. 295 с.

6. Соціологія : навч. посіб. / за ред. В. М. Пічі. Львів : Новий Світ–2000, 2020. 277 с.

7. Соціологія : навч. посіб. / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленкота ін. Київ : ДУТ, 2019. 235 с.

8. Соціологія : підручник / В. І. Волович, М. І. Горлач, В. Г. Кремень та ін. 6-те вид. Київ : Центр учб. літ., 2019. 808 с.

## ТЕМА 4

### СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ. СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

---

---

**Семінарське заняття.** Інституційні та організаційні основи соціального життя.

**Навчальна мета заняття:** визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми; опрацювати структурні елементи соціальних інститутів та організацій; ознайомити з базовими інституціями – людини, держави, власності, сім'ї, шлюбу, релігії, освіти, науки; розглянути основні риси соціальних організацій та загальні напрямки оптимізації діяльності організацій.

#### **Навчальні питання**

1. Поняття, ознаки та типи соціальних груп.
2. Соціальний інститут: визначення, структура, класифікація, функції.
3. Соціальна організація: визначення, структура, типи.

#### **МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ**

У *першому питанні* надати визначення понять «група», «соціальна група». Надати характеристику ознак соціальної групи (ідентичність, інтегрованість, солідарність, етноцентризм). Серед інших уточнюючих ознак поняття «соціальна група» виділяють критерії, пов'язані зі спілкуванням та утворенням на цій основі структури відносин (організації групи), зазначають наявність спільної мети (група як засіб для реалізації цілей), а також визначають низку суб'єктивних критеріїв, до яких належить, передусім, самосприйняття членами групи себе як цілісного об'єднання та окреслення іншими (сторонніми) його як окремої групи.

Надати характеристику соціальних груп: за 1) розміром; 2) способами внутрішньої регуляції та спілкування членів групи.

Назвати та охарактеризувати *функції соціальних груп*:

– *посередницька* – передбачає посередництво соціальної групи між суспільством і конкретною людиною. Саме через соціальну групу соціальні явища впливають на особистість, формують її переконання, соціально значущі якості, ціннісні орієнтації тощо;

– *інституційна* – розглядає соціальну групу як важливий соціальний інститут соціалізації, набуття людиною життєвого і професійного досвіду;

– *рольова* – передбачає членство людини у багатьох соціальних групах і виконання нею різних соціальних ролей відповідно до набутого соціального статусу чи очікувань інших. Це сприяє чіткішому визначенню місця, позиції особистості в системі міжособистісних стосунків і соціальної діяльності;

– *просторова* – розглядає соціальну групу як середовище, в якому функціонує індивід і система створених ним взаємовідносин.

У *другому питанні* надати визначення поняття «соціальний інститут». Охарактеризувати *базові елементи* соціальних інститутів: діючі особи (суб'єкт і об'єкт соціальної дії); спонукальні сили (потреби, мета, завдання і мотиви); умови (матеріальна база); засоби соціальної дії; результати соціальної дії, типи соціальних інститутів.

Розглянути *структуру соціальних інститутів*:

– маси людей або спеціалізовані групи, зайняті стереотипною (стандартною) діяльністю певного напрямку або змісту;

– технології, знаряддя праці та матеріальні ресурси, необхідні для реалізації певного виду діяльності;

– регулятори діяльності у вигляді наборів цінностей, символів, норм, правил, кодексів, традицій, санкцій;

– соціальні ролі відповідно до розподілу праці та характеру діяльності укупі з організаційними схемами та прийомами, що реалізуються у межах спеціалізованих закладів, установ, підприємств тощо.

Охарактеризувати *функції* соціальних інститутів (структурна, регулятивна, транслуюча, виховна).

У *третьому питанні* надати визначення поняття «соціальна організація». Охарактеризувати типи й види організацій за порядком членства, характером діяльності та метою існування, автономністю, розміром та іншими характеристиками.

Розкрити змістовну сутність моделей організацій: демократична і бюрократична.

### КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ

1. Які нові соціальні групи формуються в сучасному українському суспільстві?

2. Назвіть основні ознаки соціального інституту.

3. З яких структурних елементів складається соціальний інститут?

4. На прикладі будь-якого конкретного соціального інституту покажіть наявність у нього основних ознак та структурних елементів.
5. Порівняйте структурні елементи інституту науки та інституту релігії.
6. Назвіть функції соціальних інститутів.
7. Чим неофіційні соціальні інститути відрізняються від офіційних? Наведіть приклади перетворення перших у другі.
8. Наведіть приклади легальних та нелегальних неофіційних інститутів.
9. Які організації належать до інституту держави?
10. Чим неофіційні соціальні інститути відрізняються від офіційних? Наведіть приклади перетворення перших у другі.
11. Наведіть приклади легальних та нелегальних неофіційних інститутів.
12. Які організації належать до інституту держави?
13. Назвіть переваги і недоліки бюрократичної моделі організації.
14. Чим відрізняються соціальні інститути, соціальні спільноти та соціальні організації?
15. Які функції виконують соціальні інститути і соціальні спільноти?

### ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

**1. Організації, до яких на правах членства зараховують усіх охочих, називаються:**

- а) закритого типу;
- б) відкритого типу;
- в) трудовими колективами;
- г) напівзакритого типу;
- д) транснаціональними.

**2. Університети можна віднести до організацій:**

- а) напівзакритого типу;
- б) закритого типу;
- в) відкритого типу;
- г) наукового типу;
- д) економічного типу.

**3. Соціальні організації – це:**

- а) розвиток стосунків і сукупність дій людей із досягнення су-перечливих цілей, які зумовлені об'єктивними і суб'єктивними

причинами та спрямовані на перешкоджання досягненню цілей іншої сторони;

б) комплексна програма взаємопов'язаних заходів, спрямованих на розвиток соціальних процесів у трудових колективах, регіонах;

в) соціальні дії, якими обмінюються суб'єкти;

г) сукупність усталених взаємодій, що залучають людей до суспільства як представників тих чи інших великих соціальних груп;

д) система соціальних позицій і відповідних професійних ролей та статусів, що дозволяє створювати цілеспрямовані соціальні колективи.

**4. Що не входить до нормативної бази функціонування організації?**

а) загальнодержавні конституційні норми;

б) накази та розпорядження міністра, якщо організація має відповідне підпорядкування;

в) накази керівника організації;

г) рішення та правила поведінки окремих неформальних груп усередині організації;

д) статутні документи.

**5. Хто із соціологів увів поняття «соціальний інститут»?**

а) Карл Маркс;

б) Огюст Конт;

в) Герберт Спенсер;

г) Еміль Дюркгейм;

д) Питирим Сорокін.

**6. Що не належить до загальних функцій соціальних інститутів?**

а) структурна;

б) регулятивна;

в) інтегративна;

г) комунікативна;

д) прогностична.

**7. Який тип соціальних інституцій не відповідає загальному типологічному критерію?**

а) економічні інститути;

б) політичні інститути;

в) соціальні інститути;

- г) легітимні інститути;
- д) інститути культури.

**8. Групи, що самостійно визначають правила поведінки, не мають формальних статутів, мають назву:**

- а) соціальна організація;
- б) політична партія;
- в) соціальний інститут;
- г) неформальна група;
- д) маса.

**9. Які групи ми називаємо «уявними»?**

- а) усі спільноти, що не можуть бути усвідомлені пересічною людиною;
- б) групи, які спостерігач може виділити за будь-яким формальним критерієм, що не створюють стійких об'єднань людей;
- в) спільноти, що можуть бути виділеними вченими із загалу шляхом проведення соціологічних досліджень;
- г) групи, члени яких не скріплені будь-якими письмовими або формальними зобов'язаннями;
- д) співтовариства осіб, які вважають себе належними до певної групи, хоча в дійсності це може і не відбуватися.

**10. До малих соціальних груп належать об'єднання людей:**

- а) чисельність яких менша за 100 осіб;
- б) якщо їх члени мешкають сумісно у спільному домоволодінні (сім'я);
- в) у невиробничій сфері за типом сусідських співтовариств або груп близьких друзів;
- г) незначні за кількістю членів (від двох осіб і максимум до кількох десятків), що перебувають у безпосередньому контакті, персонально спілкуються і виконують спільні завдання;
- д) групи, що визначаються соціологами саме такими залежно від потреб дослідницької діяльності.

**11. Яка соціальна група є первинною?**

- а) підприємці як соціальна страта;
- б) сім'я;
- в) молодь як соціально-демографічна спільність;
- г) харків'яни як соціально-територіальна група;
- д) політична партія.

**12. Яке визначення соціальної групи є найбільш соціологічно повним?**

а) будь-яка кількість осіб, що мають спільні соціальні ознаки та спільну позицію в соціальному просторі, які виділяють їх із загалу і можуть бути підставою для подальшої ідентифікації індивідів як членів певної групи;

б) дві та більше особи, що спілкуються між собою та утворюють замкнений соціальний простір;

в) окремі підсистеми суспільства, що своєю чергою складаються з осіб як неподільних елементів соціуму;

г) загал, який вирізняється в суспільстві тим, що має певні спільні думки або уподобання;

д) людські маси, що можуть діяти сумісно, організовано і таким чином досягати певної мети (економічної, військової, політичної, культурної тощо).

**13. Група людей, які очікують автобус на зупинці, – це:**

а) квазігрупа;

б) соціальна спільнота;

в) мала соціальна група;

г) велика соціальна група;

д) формальна соціальна група.

**14. Соціальна група, на яку індивід орієнтує свою поведінку, – це:**

а) елітарна група;

б) референтна група;

в) маргінальна група;

г) квазігрупа.

д) формальна група.

**15. До якого типу можна віднести інститут шлюбу?**

а) економічний;

б) політичний;

в) соціальний;

г) влади;

д) культури.

## ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

*Завдання 1.* Для виконання завдання використовуйте теорію соціального простору П. Сорокіна.

1. Опишіть вимір соціального простору Харківського національного університету внутрішніх справ.

2. Відокремте та опишіть основні соціальні позиції. Розташуйте позиції за основними статусами, визначте соціальні ролі працівників, що займають ту чи іншу соціальну позицію.

3. Назвіть основні напрямки соціальної, горизонтальної та вертикальної мобільності в межах соціального простору Університету.

*Завдання 2.* До сформованого колективу працевлаштовується молодий співробітник. Він добре себе зарекомендував і його підвищили до начальника відділу, який складається з людей набагато старших за нього.

У перший день він просить усіх підлеглих дати йому звіт про роботу за останній місяць. Ця інформація необхідна для визначення ситуації і планування діяльності на майбутнє. Несподівано для нього одна із жінок відкрито висловлює своє незадоволення: «Ти дивись, без року тиждень на посаді, а звіти вимагає! Ось, до тебе Іван Іванович без жодних звітів справлявся і людям більше довіряв. Так що ніяких тобі, Вовчику, звітів».

Виникла конфліктна ситуація, яка потребувала швидкого вирішення. Вступати в суперечку з гучною дамою на очах у інших співробітників було безглуздо – ще більше втратиш свій авторитет. Володимир спокійно попросив Валентину Іванівну зайти до нього на чашку чаю в кінці робочого дня і вийшов.

Увесь день Володимир витратив на те, щоб зрозуміти, де він припустився помилки, взяв олівець і став записувати всі варіанти вирішення конфлікту.

Почати він вирішив із гіршого – припустив, що Валентина Іванівна захотіла його «підсидіти». Весь останній місяць вона більше пліткувала та поширювала невтішні чутки про майбутнє керівника, ніж виконувала свої посадові обов'язки.

При цьому він знав, що як працівник, який працює у відділі найдовше, вона має авторитет серед співробітників, який тільки зміцнювався за рахунок активного протистояння з новим керівником. Кінцевою її метою було відсторонення молодого керівника.

Для цього випадку він вирішив показати свою силу і владу, провести подальшу розмову в дусі «я тут головний, і вам доведеться або прийняти мої умови гри, або вас буде звільнено».

Проаналізуйте конфліктну ситуацію і запропонуйте шляхи її розв'язання. Відповідь обґрунтуйте.

**Завдання 3.** У таблиці надані визначення понять. Оберіть правильну відповідь (поставте потрібну цифру).

| №  | Запитання                                                                                               | Відповідь |    |
|----|---------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|----|
|    |                                                                                                         | Так       | Ні |
| 1  | ХНУВС – це соціальний інститут?                                                                         |           |    |
| 2  | Зі змістовної сторони, соціальний інститут – це набір соціальних норм і моделей поведінки?              |           |    |
| 3  | Найважливішим агентом соціалізації молоді є інститут освіти?                                            |           |    |
| 4  | Суспільна думка належить до соціокультурних інститутів?                                                 |           |    |
| 5  | Інституціоналізація – це процес створення соціального інституту?                                        |           |    |
| 6  | З формальної сторони, соціальний інститут – це організації, установи й професіонали, що в них працюють? |           |    |
| 7  | Інститут освіти має дисфункції?                                                                         |           |    |
| 8  | Усі соціальні інститути виконують комунікативну функцію?                                                |           |    |
| 9  | Формування освіти як соціального інституту пов'язано з появою масової школи?                            |           |    |
| 10 | Політичні інститути потрібні для виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних благ?         |           |    |

**Завдання 4.** Підготуйте реферативне повідомлення за однією із запропонованих тем (обсяг до 10 друкованих сторінок):

1. Місце і роль соціальних інститутів у житті суспільства.
2. Роль соціального інституту права у громадянському суспільстві.
3. Основні тенденції соціальної диференціації українського суспільства.

## ДИДАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ

Вивчення соціальних груп і організацій у соціології включає поняття первинних і вторинних груп, соціальних інститутів, формальних і неформальних організацій, а також питання лідерства, групового впливу та соціального контролю. Добірка художніх і документальних стрічок допоможе глибше осмислити ці аспекти.

### УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ КІНЕМАТОГРАФ

**«Плем'я»** (2014, реж. Мирослав Слабошпицький). Глухоніма молодь в інтернаті створює власну закриту ієрархічну групу зі своїми законами, включаючи кримінальні методи виживання.

#### *Питання для обговорення*

1. Як у фільмі проявляються первинні та вторинні групи?
2. Як ієрархія впливає на поведінку членів групи?
3. Які механізми соціального контролю діють у цій спільноті?

**«Кіборги»** (2017, реж. Ахтем Сеітаблаєв). Фільм розповідає про групу українських військових, які захищають Донецький аеропорт, демонструючи згуртованість і взаємодію у критичних умовах.

#### *Питання для обговорення*

1. Яку роль відіграє групова солідарність?
2. Чи можна військовий підрозділ розглядати як формальну організацію?
3. Як лідерство впливає на мотивацію учасників групи?

### СВІТОВИЙ ХУДОЖНІЙ КІНЕМАТОГРАФ

**«12 розгніваних чоловіків»** (1957, реж. Сідні Люмет, США) Історія про групу присяжних, які приймають рішення у справі про вбивство. Показано, як динаміка взаємовідносин у групі впливає на судження і рішення кожного з групи.

#### *Питання для обговорення*

1. Як груповий тиск впливає на прийняття рішень?
2. Яку роль відіграє лідер у групових дискусіях?
3. Як змінюється поведінка індивіда під впливом групи?

**«Спілка мертвих поетів»** (1989, реж. Пітер Бір, США). Конфлікт між керівництвом і батьками учнів в елітній школі-інтернаті «Welton Academy», з одного боку, та вчителем англійської мови та літератури і учнями – з іншого. Вчитель надихає своїх учнів змінити хоч щось у своєму житті й пробуджує у них інтерес до поезії та літератури.

*Питання для обговорення*

1. Чому відбуваються конфлікти між різними соціальними групами?
2. Чим обумовлена різниця у групових цінностях соціальних груп?
3. Чи може досягти успіху група, яка знаходиться нижче у соціальній ієрархії?

«**На голці**» (1996, реж. Денні Бойл, Велика Британія, за романом Ірвіна Велша). Драма про наркоманію очима самих молодих наркоманів. Причини, що штовхнули молодого героя і його друзів на повільне самогубство, всі ті ж, що й у більшості молодих людей, але їх провина не звалена на суспільство.

*Питання для обговорення*

1. Чи можна протистояти соціальній групі, до якої належить людина?
2. Порахуйте, до скількох соціальних груп належали герої стрічки?
3. Чи завжди суспільство винне у соціальних негараздах окремої людини?

«**Останній урок**» (2008, реж. Лоран Канте, Франція). Французька школа як мікросоціум, де стикаються різні етнічні та соціальні групи.

*Питання для обговорення*

1. Які соціальні групи представлені у фільмі?
2. Як культурна різноманітність впливає на взаємодію у групі?
3. Як викладач виконує роль лідера в цій соціальній організації?

«**Бійцівський клуб**» (1999, реж. Девід Фінчер, США). Історія про таємну групу чоловіків, які через бійки намагаються знайти свою ідентичність та зміст життя.

*Питання для обговорення*

1. Як функціонують неформальні групи у суспільстві?
2. Чи можна розглядати бійцівський клуб як організацію з власною культурою?
3. Чи можуть неформальні групи змінювати поведінку людей?

**СВІТОВИЙ ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КІНЕМАТОГРАФ**

«**Соціальна дилемма**» (2020, реж. Джефф Орловські, США). Вплив соціальних мереж на формування нових соціальних цифрових груп і зміну соціальних зв'язків.

*Питання для обговорення*

1. Як соцмережі змінюють поняття соціальної групи?
2. Чи можна цифрові спільноти назвати організаціями?
3. Як алгоритми визначають нашу поведінку у віртуальному просторі?

**«Дика-дика країна»** (2018, реж. Чепмен Рассел Вей, США). Документальний серіал про релігійну секту Раджніша, яка намагалася побудувати утопічну комуну.

*Питання для обговорення*

1. Яким чином релігійні групи створюють власну соціальну структуру?
2. Як відбувається контроль і маніпуляція всередині закритої організації?
3. Секти – це формальні чи неформальні організації? Чому?

**«Століття особистості»** (2002, реж. Адам Кертис, Велика Британія). Фільм демонструє, як маркетинг та реклама використовують знання про соціальні групи для маніпуляцій масовою свідомістю.

*Питання для обговорення*

1. Як компанії формують соціальні групи споживачів?
2. Чи можна вважати маркетингові дослідження формою соціального контролю?
3. Як реклама змінює соціальні ролі та ідентичність?

*Підсумкові питання для обговорення*

1. Як групова динаміка впливає на особистість?
2. Чи завжди організації діють на благо суспільства?
3. Яка різниця між формальними та неформальними групами?
4. Назвіть переваги соціальної інституціоналізації суспільства.
5. Назвіть недоліки соціальної інституціоналізації суспільства.

**СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ**

1. Бобро Н. В., Головка О. В. Соціологія. Практикум : навч. посіб. Харків, 2020. 112 с.
2. Історико-теоретичний аналіз дослідницьких програм в соціології : монографія / В. Ворона, В. Казаков, Н. Отрешко та ін. ; за заг. ред. В. Резніка. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2022. 249 с.
3. Кузьменко Т. М. Соціологія : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2019. 320 с.

4. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія: основи загальної, спеціальних і галузевих теорій. 4-те вид. Київ : Каравела, 2018. 544 с.

5. Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри / за ред. Л. Г. Скокової. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2021. 295 с.

6. Соціологія : навч. посіб. / за ред. В. М. Пічі. Львів : Новий Світ-2000, 2020. 277 с.

7. Соціологія : навч. посіб. / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленкота ін. Київ : ДУТ, 2019. 235 с.

8. Соціологія : підручник / В. І. Волович, М. І. Горлач, В. Г. Кремень та ін. 6-те вид. Київ : Центр учб. літ., 2019. 808 с.

## ТЕМА 5

### ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

---

---

**Семінарське заняття.** Особистість як об'єкт соціологічного аналізу.

**Навчальна мета заняття:** визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми; опрацювати базові поняття; ознайомити студентів із соціологічними концепціями особистості, особливостями процесу соціалізації та її факторами.

#### **Навчальні питання**

1. Співвідношення понять «людина», «індивід», «індивідуальність» і «особистість».
2. Структура особистості.
3. Соціальні статуси і ролі.
4. Соціалізація: основні етапи, види.

#### **МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ**

У першому питанні надати визначення понять «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість» і визначити їх співвідношення. Звернути увагу на процес формування особистості, в якому потенційні можливості й природні здібності людини використовуються для формування соціальних властивостей (другої складової) людини. Це відбувається шляхом засвоєння культурних чинників і за умови, що особа вступає у соціальні зв'язки з іншими людьми, соціальними групами. Людина, таким чином, є суперечливою єдністю біологічного й соціального, матеріального й ідеального. Але, одночасно, індивід – цілісна система. Особистість не можна відділити від тіла, фізичної підсистеми. Особистість є соціокультурною підсистемою людини, що, з одного боку, поєднує її зі спільнотою, іншими людьми, суспільством, з іншого, – вона виконує внутрішні управлінські функції, керує поведінкою, активністю суб'єкта. Здатність до руху, енергетичні джерела забезпечують біологічні чинники, а ось напрямок діяльності, характер вчинків залежать від особистості. Вона транслює вимоги суспільства, соціальні цінності й норми, інтерпретує культурні чинники, продукує соціальні мотиви й цілі поведінки індивіда.

У другому питанні розглянути структуру особистості (потреба і інтереси, цінності та ідеали, а також когнітивно-накопичувальний комплекс, регуляторну підсистему, характерологічні риси), особливості формування статусно-рольового набору.

Дослідити різні підходи до розуміння структури особистості. Наприклад, відомий соціолог і психолог, представник символічного інтеракціонізму Дж. Мід структуру особистості виразив за допомогою понять «І» («Я») – подібне до фрейдівського «Id» («Воно») та «Ме» («Мене», «Мені») – споріднене з фрейдівським «Супер-Его» і означає – «значущі інші». «І» – це внутрішній стрижень особи, який має автономний характер і є джерелом непередбачуваної поведінки людини, а «Ме» – та частина особистості, яка визначається суспільством шляхом засвоєння людиною норм, що панують у даному суспільстві. Процес впливу «Ме» на «І» називається соціалізацією.

Найбільш вживаною у соціології є структура особистості, яка представлена її складовими: соціальним статусом, соціальною роллю та спрямованістю особистості.

При роботі над *третьім питанням* надати визначення понять «соціальний статус», «соціальна роль».

*Соціальний статус* – нижче або вище становище (позиція) особистості в ієрархії соціальної структури суспільства, а також сукупність її прав, свобод і обов'язків. Соціальний статус постає характеристикою соціальної позиції індивіда в конкретному типі суспільства.

Розкрити змістовну сутність типології статусів. Статуси можуть бути формалізовані і неформалізовані. Формалізовані статуси, як правило, краще закріплені, захищені законами та соціальними нормами (статус ректора університету, статус народного депутата). Особа, яка має подібний статус, має точно визначені права, привілеї, переваги та обов'язки. Такий статус виникає в рамках формальних соціальних інститутів та соціальних груп і має суттєві переваги перед неформалізованими статусами. Неформалізований статус (неформальний лідер колективу) має нечіткий характер і спирається на громадську думку. Люди завжди намагаються захистити свої статуси певними символами. Символами можуть бути: вчені ступені та вчені звання, форма та військові звання, ордени та медалі, почесні звання та премії.

Соціальний статус визначається специфічними для конкретного суспільства ознаками, якими можуть виступати професія, економічне становище, політичні можливості, національність, сімейний стан, демографічні та інші властивості індивіда.

Надати характеристики *типам соціальних статусів* – *приписаний* (етнічні – українка/українець, гендерні – жінка/чоловік, сімейні –

чоловік/дружина) і *набутий* – викладач/викладачка, письменник/письменниця, поліцейський/поліцейська.

Із соціальним і особистісним статусом тісно пов'язані соціальна позиція і соціальний престиж особи.

*Соціальна роль* – це динамічна характеристика статусу, яка виражається шаблоною, очікуваною, типовою поведінкою, заданою певним статусом; це дія в межах сукупності прав, привілеїв та обов'язків, які визначені статусом. Тобто виконання соціальної ролі має відповідати прийнятим у суспільстві нормам і очікуванням та здійснюватися залежно від соціального статусу.

Уся сукупність соціальних ролей, що виконується однією особою, називається *рольовим набором* (громадянин держави, син, член спортивної команди, клієнт, покупець). Набір ролей визначається соціальним становищем людини у конкретній соціальній структурі – демографічній, сімейно-родовій, економічній, професійній.

Одна з перших спроб систематизації соціальних ролей належить Т. Парсонсу: кожна роль він описує п'ятьма основними характеристиками:

- емоційною (одна роль вимагає емоційної стриманості, інша – цілковитої розкутості);
- способом отримання (одні ролі притаманні особистості органічно, інші виборюються нею);
- масштабом (декотрі ролі сформульовані й суворо обмежені, а деякі нечіткі й розмиті);
- ступенем формалізації (дія згідно з жорстко встановленими правилами і приписами або довільна дія);
- характером і спрямованістю мотивів (орієнтованих на особистий прибуток або на загальне добро).

Люди різною мірою ототожнюють себе зі своїми статусами та відповідними ролями. Максимальне поєднання з роллю називається рольовою ідентифікацією, а середнє або мінімальне – дистанціюванням від ролі.

У соціальній ролі поєднуються особа і суспільство, соціальні ролі перетворюються на індивідуальну поведінку, а індивідуальні риси перетворюються на відповідність вимогам соціальних норм.

Назвати соціологічні теорії особистості. Наприклад, *рольова теорія особистості*. Згідно з цією концепцією особистість – функція, похідна від комплексу тих соціальних ролей, в які вона втягнута і які вона виконує в суспільстві на даний момент своєї життєдіяльності. Цю теорію свого часу досить широко використовували психологи та соціологи в дослідженнях проблем особистості (Дж. Мід, Р. Лінтон, І. Кон тощо).

Суть цієї теорії полягає в тому, що особистість «описується» через засвоєні і прийняті даним індивідом (свідомо чи вимушено) соціальні функції та зразки поведінки, зумовлені статусом особистості в даному суспільстві чи в даній соціальній групі.

Оскільки ролі пов'язані з перебуванням людини одночасно в різних соціальних групах (робітник, батько, українець, член тієї чи іншої партії), то особистість – це похідна від сукупності тих груп, у які включений індивід.

Соціальна роль виступає соціальною функцією, моделлю поведінки, об'єктивно заданою соціальною позицією особистості в системі суспільних або міжособистісних відносин.

Позитивним моментом цієї концепції є те, що вона конкретно і детально описує всі функції особистості, її прояви у різних формах власного життя. Недоліком теорії є те, що вона певною мірою ігнорує такі фундаментальні базові характеристики суспільства і особистості, як класовий, національний, релігійний характер суспільних відносин.

При роботі над *четвертим питанням* потрібно зазначити, що в сучасній соціології представлений широкий спектр методологічних підходів до розуміння поняття «соціалізація». Розкрити змістовну сутність теорій соціалізації як зарубіжних, так і вітчизняних соціологів.

Дати характеристику *агентам соціалізації* (діючі соціальні суб'єкти – люди та установи, які відповідають за засвоєння культурних норм та соціальних ролей і за допомогою яких людина соціалізується (завдяки процесам навчання і комунікації). Наприклад, першим у житті агентом є сім'я. Результати батьківського виховання значною мірою визначають особистість, її подальше суспільне життя.

*Інститутами соціалізації* є організації, які впливають на процес соціалізації та його організацію. Наприклад, основними інститутами соціалізації є сім'я, навчальні заклади, неформальні групи, офіційні організації.

### КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ

1. Чому соціальність не заперечує індивідуальності?
2. Вкажіть різницю між базисним та реальним типом особистості.
3. У чому проявляються особливості соціологічного вивчення людини?
4. Розкрийте співвідношення понять «особистість», «людина», «індивід», «індивідуальність». Що є спільного і в чому полягає різниця?

5. Дайте визначення понять «соціальна адаптація» та «інтеріоризація» як складових процесу соціалізації.
6. Розкрийте функції соціалізації.
7. Охарактеризуйте механізм соціалізації особистості.
8. Які фактори впливають на процес і результати соціалізації?
9. Чи може фізична й інтелектуальна спадковість впливати на процес соціалізації? Обґрунтуйте свою відповідь.
10. Поясніть, чому особистість із чітко окресленим «Я» менше залежить від зовнішніх обставин.
11. Як засоби масової інформації впливають на процес соціалізації особистості?
12. Дайте визначення внутрішньорольового та міжрольового конфліктів. Наведіть приклади.
13. Що таке виховання та як воно пов'язано із соціалізацією особистості?
14. Як трактується особистість у теоріях «дзеркального Я» і теорії соціальних ролей?
15. Які функції належать особистості? Прокоментуйте кожну з них.

### ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

#### 1. Особистість людини у соціології інтерпретують як:

- а) окремого представника роду людського;
- б) особливі та специфічні якості певної людини;
- в) цілісну сукупність соціальних властивостей людини, яка має динамічний характер;
- г) уміння людини справити враження на оточуючих;
- д) людину, яка досягла у суспільстві певного статусу.

#### 2. Потреба у самовираженні через творчість належить до однієї з груп потреб:

- а) екзистенційних;
- б) духовних;
- в) престижних;
- г) соціальних;
- д) матеріальних.

#### 3. Соціалізація – це:

- а) обряд, який знаменує перехід людини на новий етап розвитку у певній соціальній групі;
- б) процес звикання до соціального середовища, що оточує людину;

- в) процес здобуття знань і навичок, унаслідок якого людина стає частиною суспільства;
- г) процес входження людини до певної соціальної групи;
- д) період життя людини, коли в неї відбувається розвиток соціальних реакцій.

**4. Під соціальним типом особистості розуміють:**

- а) сукупність соціальних якостей людини, які повторюються;
- б) сукупність звичок, навичок, уподобань і переконань людини;
- в) сукупність взаємопов'язаних елементів, зумовлених особливостями соціальної взаємодії особистості з іншими людьми;
- г) схильність людини до певного сприйняття умов діяльності та певної поведінки;
- д) наявність чи відсутність освіти, пристойного матеріального забезпечення.

**5. Який статус не є успадкованим або приписаним?**

- а) чоловіка або жінки (гендерний статус);
- б) етнічний (українця, поляка, білоруса, кримського татарина тощо);
- в) менеджера фірми;
- г) шляхтича у феодальному суспільстві;
- д) громадянство для новонародженого в сім'ї громадян певної країни.

**6. Який різновид соціальних ролей має місце в побутовій сфері?**

- а) службові ролі;
- б) політичні ролі;
- в) сімейні ролі;
- г) професійні ролі;
- д) ролі учасників дорожнього руху.

**7. Піраміда цінностей, що керує поведінкою:**

- а) мотиви;
- б) структура потреб;
- в) ціннісні орієнтації;
- г) знання;
- д) сукупність навичок.

**8. Автором формули особистості  $SELF = I + ME$  був:**

- а) Зігмунд Фройд;

- б) Абрахам Маслоу;
- в) Толкотт Парсонс;
- г) Чарльз Кулі;
- д) Джордж Мід.

**9. Що не можна віднести до детермінант соціалізації?**

- а) макросоціальні умови;
- б) близьке оточення, мікросоціум;
- в) власне «Я», можливість вільного вибору;
- г) генетичні фактори, інтелектуальні та фізичні здібності;
- д) астрологічні прогнози.

**10. Цей термін використовують для характеристики соціального в людині. Ним позначається усталений комплекс якостей і властивостей людини, які формуються під впливом відповідної культури та конкретних соціальних груп та спільнот, до яких вона належить. Це:**

- а) індивід;
- б) людина;
- в) особистість;
- г) індивідуальність;
- д) унікум.

**11. Налагодження зв'язків з іншими людьми – це:**

- а) індикація;
- б) інтерналізація;
- в) саморефлексія;
- г) інтеракція;
- д) адаптація.

**12. Яка з характеристик особистості не є правильною, з точки зору соціології?**

- а) особистості зустрічаються в сучасному суспільстві зрідка;
- б) особистістю не народжуються, особистістю стають;
- в) особистість віддзеркалює соціально значущі риси суспільства та його культури;
- г) єдність особистості та суспільства відбувається через участь людини в різних соціальних спільнотах;
- д) індивід виступає вихідним пунктом розвитку особистості, особистість – результат розвитку індивіда.

**13. Які фактори впливають на соціалізацію особистості?**

- а) генетичні (розумові здібності, фізична сила, стан здоров'я, стать);
- б) мікросоціумне оточення (сім'я, друзі, сусіди, шкільний клас);
- в) стан довкілля (екологічна ситуація, клімат, географічне середовище);
- г) макросоціум (війна чи мир у країні, економічне становище, тип суспільства, соціальна та інституційна структура суспільства);
- д) усі вищенаведені фактори.

**14. Соціальний статус – це позиція, яку займає індивід:**

- а) у сім'ї.
- б) у шкільному класі, студентській групі;
- в) у первинній малій групі;
- г) у великій соціальній спільноті;
- д) у робочому колективі.

**15. Визначте, чи є правильним таке судження: у однієї людини може бути тільки один статус:**

- а) так;
- б) ні.

**ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ**

*Завдання 1.* За словниково-довідниковою літературою з'ясуйте сутність поданих понять, подавши їх визначення: «потреба», «ціннісні орієнтації», «інтерес», «мотивація», «соціальні настанови», «соціальна поведінка», «статусний набір», «соціальна позиція», «соціальний престиж».

*Завдання 2.* Розташуйте наведені нижче потреби за ієрархією піраміди самоактуалізації (за А. Маслоу): потреба у розвитку особистості; потреба у безпеці існування; потреба у службовому зростанні; потреба у диханні; потреба у турботі, опіці; потреба у житті; потреба у творчому самовираженні; потреба у стабільності умов життя; потреба у реалізації здібностей; потреба в отриманні знань; потреба в розумінні; потреба у набутті статусу; потреба у повазі; потреба в одязі; потреба у їжі; потреба у визнанні; потреба у спілкуванні.

*Завдання 3.* Дослідіть свої етапи соціалізації. З'ясуйте, які соціальні властивості формування на кожному з цих етапів, проаналізуйте роль соціальних інститутів у формуванні цих властивостей.

*Завдання 4.* На власному прикладі опишіть особистість як:

- ✓ елемент соціальної системи;
- ✓ складну систему;
- ✓ об'єкт суспільних відносин;
- ✓ суб'єкт суспільних змін.

*Завдання 5.* За допомогою прикладів продемонструйте наявність у звичайної людини основних функцій особистості (за Дж. Г. Мідом). Поясніть, чому відсутність якої-небудь функції ускладнює або унеможливорює соціальні взаємодії.

*Завдання 6.* Підготуйте реферативне повідомлення за однією із запропонованих тем (обсяг до 10 друкованих сторінок):

1. Структура особистості та її компоненти (за З. Фрейдом та П. Сорокіним).
2. Рольові концепції особистості (за Ч. Кулі, Дж. Мідом, А. Халлером).
3. Концепція біхевіоризму У. Скінера.
4. Сучасні поведінкові теорії особистості (Т. Адорно, К. Корні).

### **ДИДАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ**

Ознайомтесь із кінематографічними витворами мистецтва, які торкаються проблем особистості, допомагають дослідити формування ідентичності, соціалізацію, вплив суспільства на людину, роль соціальних груп та інститутів у житті особистості.

### **УКРАЇНСЬКИЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Білий птах з чорною ознакою»** (1970, реж. Юрій Ілієнко). Події відбуваються з 1937 по 1947 рік на Буковині (нині Чернівецька область) в українському селі через простеження долі чотирьох братів однієї сім'ї. Метафорична картина про соціальні й особисті конфлікти у воєнні та повоєнні часи.

#### *Питання для обговорення*

1. Яким чином соціальне оточення впливає на формування особистості?
2. Які статуси (вроджені чи набуті) обумовлюють суспільне і особисте життя людини?
3. Чи може людина сама обирати свою долю, чи усе в її житті відбувається під тиском суспільних обставин?

«Плем'я» (2014, реж. Мирослав Слабошпицький). Розповідь про молодого хлопця, який потрапляє до інтернату для глухих, долучається до молодіжної банди, закохується, намагається протидіяти середовищу. Стрічка особлива тим, що вона стала першим фільмом у світі, знятим без єдиного слова – виключно жестовою мовою, і при цьому не має субтитрів.

*Питання для обговорення*

1. Чи здатна особистість протистояти системі?
2. Як ви розумієте термін «незріла особистість»?
3. Чи за однією схемою відбувається формування особистості у різних соціальних групах?

«Брама» (2017, реж. Володимир Тихий, Україна/США). Фільм жахів, базований на п'єсі Павла Ар'є «На початку та наприкінці часів». Стрічка розповідає про сім'ю, що мешкає у Чорнобильській зоні відчуження. Суспільство здатне знищити особистість, якщо йому не протистояти, навіть із допомогою надприродних сил.

*Питання для обговорення*

1. Чи потрібно особистості вступати у конфлікт із суспільством? Якщо так – за яких обставин? Якщо ні – чому?
2. У чому, на вашу думку, полягають причини ірраціонального ставлення частини людства до життєвих випробувань? У чому полягають корені намагання вирішити проблеми за допомогою ворожіння, астрології тощо?
3. Хто справляє більший вплив на формування особистості – сім'я, соціальне оточення, суспільство?

«Донбас» (2018, реж. Сергій Лозниця, Україна /Німеччина/ Франція/ Нідерланди/Румунія). Фільм складається з низки епізодів про реалії життя на окупованих територіях сходу України у 2014 р. Сюжетні лінії являють собою реконструкцію справжніх подій, зафіксованих у професійних репортажах, любительських роликах на YouTube та спогадах місцевих мешканців.

*Питання для обговорення*

1. Які особистісні зміни відбуваються під час зміни обставин життя людини?
2. Чому комфортність – це запорука соціорозумного виживання індивіда?
3. Як ви розумієте термін «колективна соціальна травма» і чи здатна вона змінити кожного члена суспільства?

### СВІТОВІ ХУДОЖНІ ФІЛЬМИ

**«Форрест Гамп»** (1994, реж. Роберт Земекіс, США). Історія людини, яка, незважаючи на свою певну обмеженість, здатна впливати на суспільство.

#### *Питання для обговорення*

1. Як суспільні умови формують індивіда?
2. Чи здатен випадок вплинути на індивіда і формування особистості?
3. У чому полягає роль соціальних зв'язків у житті індивіда?

**«Гаттака»** (1997, реж. Ендрю Ніккол, США). Змальовує світ майбутнього, де люди оцінюються за своїм генетичним кодом, а не завдяки розуму і досягненням.

#### *Питання для обговорення*

1. Від чого залежить місце людини у соціальній ієрархії?
2. Чим обумовлена соціальна нерівність?
3. Чи можлива свобода особистості у межах відомих нам стратифікаційних систем?

**«Диво»** (2017, реж. Стівен Чбоскі, США). Історія хлопчика з рідкісним захворюванням, який намагається соціалізуватися у школі.

#### *Питання для обговорення*

1. У чому полягають переваги і недоліки суспільної стигматизації?
2. Як чинники соціалізації сприяють суспільним успіхам і невдачам індивіда?
3. Скільки триває процес соціалізації?

**«Джокер»** (2019, реж. Тодд Філіпс, США). Психологічний портрет людини, яка стає злочинцем через соціальну несправедливість.

#### *Питання для обговорення*

1. У чому полягає сутність маргіналізації?
2. Маргінальність обумовлена соціальними, індивідуальними або якимись іншими чинниками?
3. Що впливає на самоідентифікацію особистості?

### УКРАЇНСЬКИЙ ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КІНЕМАТОГРАФ

**«Дельта»** (2017, реж. Олександр Течинський). Фільм про людей, які живуть у дельті Дунаю ізольовано від цивілізації.

#### *Питання для обговорення*

1. Як впливає на людей життя у замкнених соціумах?

2. Як впливає природа і навколишнє середовище на формування особистості?

3. Чи можливо бути повністю вільним від соціуму?

**«Земля блакитна, ніби апельсин»** (2020, реж. Ірина Цілик). Доля сім'ї, яка жила у зоні Донбасу, де тривали військові дії з 2014 р.

*Питання для обговорення*

1. Як впливає зміна буденності на зміну особистості?

2. Як змінюються уявлення про цінності зі зміною обставин життя?

3. Чи можливе дотримання базових моральних норм у несприятливих умовах життя?

### СВІТОВИЙ ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КІНЕМАТОГРАФ

**«Акт вбивства»** (2013, реж. Джошуа Оппенхаймер, Данія/Норвегія). Стрічка про колективну відповідальність колишніх індонезійських військових, які брали участь у масових страхах своїх співгромадян за наказами керівництва.

*Питання для обговорення*

1. Як ідеологія впливає на моральний вибір людини?

2. Як система суспільних цінностей впливає на формування особистості?

3. Що, на вашу думку, означає термін «колективна відповідальність»?

**«Людина»** (2015, реж. Ян Артюс-Бертран, Франція). Серія інтерв'ю з людьми з усього світу про їхній життєвий досвід.

*Питання для обговорення*

1. У чому полягає роль культури у процесі формування особистості?

2. У чому полягає роль соціального класу у процесі формування особистості?

3. У чому полягає роль життєвих умов у процесі формування особистості?

**«Я не твій негр»** (2016, реж. Рауль Пек, США). Про расову дискримінацію в США крізь призму особистого досвіду письменника Джеймса Болдуїна.

*Питання для обговорення*

1. Що, на Вашу думку, означає термін «соціальні очікування»?

2. Чим відрізняється соціальне очікування для представників різних соціальних верств?

3. Що таке соціальна самоідентифікація?

*Підсумкові питання для обговорення*

1. Як соціальні ролі формують особистість?
2. Як суспільство обмежує чи розширює можливості людини?
3. Чи існує свобода особистості у соціумі?
4. Як впливає середовище (місто/село, сім'я, освіта, робота тощо) на формування особистості?
5. Чи можлива повна зміна особистості через соціальні фактори?
6. Як наведені стрічки підтверджують або спростовують теорії соціалізації?
7. Які механізми стигматизації показані у фільмах?

**СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ**

1. Бобро Н. В., Головка О. В. Соціологія. Практикум : навч. посіб. Харків, 2020. 112 с.
2. Кузьменко Т. М. Соціологія : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2019. 320 с.
3. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія: основи загальної, спеціальних і галузевих теорій. 4-те вид. Київ : Каравела, 2018. 544 с.
4. Соціологія : навч. посіб. / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленкота ін. Київ : ДУТ, 2019. 235 с.
5. Соціологія : підручник / В. І. Волович, М. І. Горлач, В. Г. Кремень та ін. 6-те вид. Київ : Центр учб. літ., 2019. 808 с.
6. Соціологія: теорії середнього рівня : навч. посіб. / Н. В. Коваліско, Т. Д. Лапан, Н. Й. Черниш та ін. ; за наук. ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.
7. Соціологія: терміни і поняття : навч. словник-довідник / Н. В. Ковалісько, Ю. Ф. Пачковський, О. І. Пташник-Середюк та ін. ; за заг. ред. В. М. Пічі. Львів : Новий Світ-2000, 2020. 658 с.

## ТЕМА 6

### ДЕВІАЦІЯ І СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

---

---

**Семінарське заняття.** Типи девіантної поведінки.

**Навчальна мета заняття:** ознайомлення здобувачів вищої освіти з теоріями соціальної девіації; причинами та видами девіантної поведінки; особливостями соціального контролю.

#### Навчальні питання

1. Девіантна поведінка: змістовна сутність поняття, види (позитивна і негативна) та типи.
2. Біолого-психологічні пояснення девіації.
3. Соціологічні теорії девіації.
4. Теорія соціальної напруги Р. Мертона.
5. Соціальний контроль і санкції.

#### МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

Роботу над *першим питанням* слід почати з визначення поняття «девіантна поведінка» – поведінка, що не відповідає офіційно встановленим або фактично складеним у суспільстві нормам. Охарактеризувати форми девіації, основні критерії, які дозволяють ідентифікувати відхилення у поведінці. Пояснити, в чому полягає відмінність понять «девіантна поведінка», «делінквентна поведінка» та «адиктивна поведінка». Розглянути негативні і «позитивні» форми девіантної поведінки. Основні типи «позитивних» девіантів. Наприклад, геніальність, трудовголізм тощо. Охарактеризувати фактори, які впливають на виникнення девіації.

При розгляді *другого питання* зазначити, що процеси трансформації, які відбуваються в сучасному українському суспільстві та означають перехід до нової моделі розвитку, супроводжуються глибокою кризою, яка, фактично, провокує заповнення соціального простору девіантними цінностями, порушення або ігнорування значною частиною індивідів існуючих норм права та моралі. Відтак, особливо актуальним є аналіз феномена девіації, що дозволяє виявити основні фактори впливу у формуванні девіантної поведінки. У сучасній науці дослідження феномена девіації виокремились у

біологічний, психологічний та соціологічний підходи, що означає комплексно-системний характер проблеми.

Розкрити зміст *біологічного підходу* пояснення девіантної поведінки. У XIX ст. велике значення у криміналістиці та соціології при вивченні девіантної поведінки відіграла теорія італійського вченого Ч. Ломброзо, який пов'язав кримінальну поведінку зі специфічними анатомофізіологічними ознаками та зробив висновок щодо існування «природжених злочинців». За його поглядами, їм властиві особливі «атавістичні» риси, повернення до більш ранньої стадії еволюції людини.

Біохімічна теорія надлишкового тестостерону. Теорія зайвої хромосоми у чоловіків. Теорія «неправильних мізків».

*Психологічні теорії* девіації пов'язують девіантну поведінку з певними типами особистості та її психологічними рисами. Психоаналітична концепція (З. Фройд) розглядає агресивність як вроджену, притаманну людині властивість, яка не зникла у процесі соціалізації. Інші вчені трактують психічні розлади, які характеризуються агресивністю, розривом міжособистісних контактів, фобіями, депресивними станами, як соціальні відхилення та форму руйнації норми.

У *третьому питанні* розкрити зміст *соціологічного підходу*, що детермінує девіацію за допомогою соціальних та структурних факторів, а також існуючих соціальних уявлень та відповідних практик щодо девіантів. Так, теорія аномії (Е. Дюркгейм, Р. Мертон) розкриває значення соціальних та культурних факторів виникнення девіації, основною причиною якої виступає аномія як соціальна дезорганізація («відсутність регуляції», «безнормність»), а також розрив між цілями суспільства та соціально прийнятними засобами їх досягнення. Конфліктологічні парадигми (Я. Тейлор) трактують девіацію як форму групового конфлікту, де злочинців створює сама система законодавства. Теорія диференційної асоціації (Е. Сатерленд) відштовхується від ідеї про те, що індивіди стають на шлях девіації через засвоєння культурних норм і цінностей кримінальних соціальних груп, до яких вони належать або з якими існує тісний контакт. З точки зору теорії контролю (У. Реклесс), девіація є наслідком нестачі внутрішнього контролю індивіда, а також уваги та пильного соціального контролю оточення. Теорія культурного перенесення (В. Міллер) показує взаємозв'язок культури та девіантної поведінки, коли девіація розглядається як наслідок порушення соціалізації. У теорії «навішування ярликів» (Г. Беккер) девіація пояснюється у термінах здатності впливових соціальних груп «навішувати» ярлики

«девіантів» членам менш впливових груп через механізм «створення» девіації та нав'язування стандартів поведінки. Відтак, девіація визначається не якістю вчинку, а завше наслідком його оцінювання.

У *четвертому* питанні розглянути класифікаційну теорію індивідуального пристосування людей до соціальних норм (за Р. Мертоном). Кожна дія, вчинок людини включають два моменти: по-перше, визначення цілей; по-друге, пошук засобів, за допомогою яких суб'єкт здатний досягти мети. І перше і друге регулюється соціальними нормами. Вони поділяють цілі й засоби на ті, що відповідають змісту культури, традиції (вітаються або не заперечуються загалом, суспільною думкою, офіційними інститутами), й цілі та засоби протилежного характеру. За Р. Мертоном, існує п'ять можливих варіантів пристосування індивідів у суспільстві залежно від того, сприймає чи відкидає суб'єкт визначені культурою цілі та інституалізовані засоби (такі засоби, що не виходять за межі визнаних у суспільстві інститутів).

У *п'ятому* питанні плану надати визначення поняття «соціальний контроль» – це механізм реагування з боку оточення, суспільства, індивіда на девіантні вчинки, і паралельно – система профілактики соціальних відхилень. Соціальний контроль здійснюється в межах різних інститутів, є невід'ємною їх частиною, тому що інституалізація потребує не тільки формального унормування діяльності, але й дотримання відправних вимог і правил. Він виконує функції захисту соціальних структур і саморегуляції соціокультурних систем. Механізм соціального контролю, побудований на принципах зворотного зв'язку, створює гнучку систему реагування на можливі відхилення та реально скоєні девіантні вчинки.

Розглянути типи соціального контролю в соціології, серед яких: 1) зовнішній – контроль може бути офіційним і неофіційним. Офіційний зовнішній контроль здійснюється спеціалізованими державними інституціями та організаціями – поліція, прокуратура, суд, різні інспекції та комітети (дорожні, зв'язку, фінансові, протипожежні, екологічні тощо). Неофіційний контроль здійснюється громадськістю (близьке оточення); 2) внутрішній. Здійснюється самою людиною. Передбачає засвоєння соціальних норм і цінностей особистістю. Дж. Мід визначав внутрішній контроль як «самість» особистості. Людина постійно веде внутрішній діалог сама з собою: «чи правильно я роблю?», «чи відповідаю я вимогам оточення?». Ефективність контролю визначається інтерналізацією соціальних цінностей і норм, загальною спрямованістю особистості. Його відомі

вороги – алкоголь, наркотики – здатні руйнувати механізм самооцінки й стримування. Людина у стані сп'яніння не відчуває зовнішніх експектацій, що полегшує девіантну поведінку. Особа, яка прийшла до тями, часто буває засмучена своєю попередньою поведінкою, тому що до неї повертаються самоконтроль і відчуття провини. Внутрішні санкції є доволі специфічними: людина мусить сама себе винагороджувати й карати: це може відбуватися у формі самовизначення, коли людина називає себе «правильною», «шляхетною» або, навпаки, – «недостойною», «поганою» тощо. Релігійна особа може призначити собі молитву, піст. Вищою мірою самопокарання є позбавлення власного життя; 3) побічний контроль (здійснюється за рахунок ідентифікації особи з «позитивною» референтною групою); 4) «відволікаючий» – орієнтація населення на цілі й засоби, протилежні злочинним, аморальним чинникам. Наведіть приклади.

Розкрити зміст поняття «соціальна санкція» – різноманітні форми тиску на людину, засоби покарання, стимули, що змушують особу дотримуватись норм і діяти з урахуванням їх вимог. Розглянути типи санкцій: негативні (різні види покарання) і позитивні (стимули, що спонукають людину діяти позитивно).

### КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ

1. Назвіть види девіантної поведінки.
2. Типологія соціальних відхилень.
3. У чому відмінність між поняттями «девіантна поведінка» і «соціальні відхилення»?
4. Теорія аномії Є. Дюркгейма.
5. Назвіть соціальні причини девіантної поведінки особи.
6. Охарактеризуйте основні підходи до визначення поняття «норма».
7. Прокоментуйте типологію соціальних відхилень, яку запропонували Є. Головаха і Н. Паніна.
8. Розкрийте зв'язок між агресивною і делінквентною поведінкою особи.
9. У чому проявляється позитивна та негативна спрямованість девіацій?
10. Як можна відрізнити девіантну поведінку від нормативної?
11. Які існують теоретичні підходи до пояснення соціальних девіацій?
12. Що таке соціальний контроль?
13. Які види соціального контролю ви знаєте?

14. Які існують теоретичні підходи до побудови та організації соціального контролю?

15. Яка специфіка соціальних девіацій у сучасному українському суспільстві? Сформулюйте їх причини.

### ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

#### 1. Девіації – це:

- а) недотримання або порушення особою норм і правил поведінки, визнаних у цьому суспільстві;
- б) прояви негативного ставлення до певної категорії осіб;
- в) психічне захворювання;
- г) медичний діагноз;
- д) вимушені дії особи у конкретних несприятливих умовах із метою самозахисту.

#### 2. Девіантна поведінка – це:

- а) невихованість, відсутність бажання вчитися, недотримання гігієнічних норм;
- б) агресивність, вороже ставлення до оточуючих, брехливість;
- в) злочинність, алкоголізм, наркоманія, суїцидальні нахили, проституція;
- г) захворювання на COVID-19, туберкульоз, венеричні хвороби, СНІД;
- д) заздрість, лінощі, намагання позбутися відповідальності за власні вчинки.

#### 3. Підлітковим субкультурам притаманно:

- а) автономність, відстороненість від формальних соціальних груп;
- б) максималізм, нігілізм, заперечення позитивного досвіду минулих поколінь;
- в) намагання привернути до себе увагу;
- г) перевага ігрових, демонстративних стратегій поведінки;
- д) усі відповіді правильні.

#### 4. Моральні цінності – це:

- а) переконання щодо вірності цілей, яких індивід прагне досягти, та засобів їх досягнення;
- б) потреба у захисті та самозбереженні;
- в) норми поведінки індивіда в конкретних соціальних умовах;

- г) мрії та ідеали, на досягнення яких спонукає суспільство;
- д) усі відповіді правильні.

**5. Соціологія злочинності – галузь новітньої вітчизняної соціології, започаткована українським соціологом І. П. Рущенком у:**

- а) 1901 р.;
- б) 1931 р.;
- в) 1981 р.;
- г) 2001 р.;
- д) 2014 р.

**6. Типи кримінальних груп, які скоюють злочини з корисних мотивів:**

- а) соціальні групи, що балансують на межі законслухняної та злочинної поведінки;
- б) групові злочини, які скоюють випадково;
- в) соціальні групи, орієнтовані на порушення правових норм;
- г) соціальні групи, спеціально створені для скоєння злочинів;
- д) усі відповіді правильні.

**7. Алкоголізм – це:**

- а) захоплення смаком алкогольних напоїв;
- б) психологічна залежність від алкоголю;
- в) фізична залежність від алкоголю;
- г) важка хвороба, яка потребує серйозного лікування;
- д) невід'ємна складова дружньої вечірки.

**8. Основні причини, які сприяють зростанню кількості саможубств у сучасному суспільстві:**

- а) послаблення соціальних зв'язків;
- б) послаблення впливу релігійних переконань;
- в) зростання кількості побутових стресів;
- г) неусвідомлення цінності й унікальності життя;
- д) усі відповіді правильні.

**9. Завдання та принципи соціальної профілактики девіантної поведінки:**

- а) проведення систематичних і комплексних заходів із профілактики негативних явищ у суспільстві;
- б) використання інноваційних форм соціальної роботи, які здатні ефективно впливати на ціннісні пріоритети підлітків і молоді;

в) формування позитивної мотивації вчинків, підвищення рівня інформованості молодих людей, їхніх батьків і найближчого оточення;

г) збільшення фінансування системи освіти в державі, сприяння працевлаштуванню молоді;

д) усі відповіді правильні.

**10. Профілактика суїцидальної поведінки має виконати такі завдання:**

а) контроль і обмеження доступу до різноманітних засобів аутоагресії;

б) контроль за соціальними мережами, ЗМІ, обмеження доступу особам із груп ризику до мережі «Інтернет»;

в) здійснення медико-психологічної допомоги конкретній особистості;

г) примусова психіатрична допомога особам із груп ризику;

д) усі відповіді правильні.

**11. Соціальні норми – це:**

а) певні вимоги до побудови нового суспільства;

б) приписи, вимоги, очікування відповідної поведінки, які можуть існувати на двох рівнях;

в) вимоги до певних верств населення;

г) одиниця виміру наявності чогось у суспільстві;

д) соціальні ідеали, переконання, які насаджуються старшим поколінням – молодшим.

**12. Соціальний контроль – це:**

а) суспільний регулятор людської поведінки;

б) механізм регуляції поведінки та підтримання суспільного порядку, який дає можливість зберегти традиції, звичаї, норми моралі, відтворити соціальні відносини в межах нормативної системи, прийнятої у суспільстві;

в) механізм застосування санкцій до порушників загальноприйнятих норм, традицій, звичаїв, правил;

г) засоби дотримання суспільних норм;

д) усі відповіді правильні.

**13. Який тип поведінки людини не належить до девіантної?**

а) ритуалізм;

б) інновація;

- в) ретритизм;
- г) конформізм;
- д) бунт.

**7. Що належить до формальних негативних санкцій?**

- а) подяка;
- б) наклеп;
- в) отримання премії;
- г) конфіскація майна;
- д) знущання.

**8. Регулятори поведінки людини в найбільш важливих сферах соціального життя, які забезпечують цілісність і стійкість суспільства, це:**

- а) сімейні норми;
- б) норми-правила;
- в) релігійні норми;
- г) норми-очікування;
- д) економічні норми.

**ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ**

*Завдання 1.* За словниково-довідниковою літературою з'ясуйте сутність поданих понять, подавши їх визначення: «девіантна поведінка», «делінквентна поведінка», «адиктивна поведінка», «поведінка», «норма», «соціальна норма», «соціальні відхилення», «аномалія», «аномальна поведінка», «патологія», «асоціальна (аморальна) поведінка», «агресія», «агресивна поведінка», «агресивність», «гемблінг», «самогубство», «профілактика».

*Завдання 2.* Охарактеризуйте наведену ситуацію з точки зору девіантної поведінки усіх учасників події. Які соціальні норми і ким були порушені? Що можна сказати про загальний культурний та інтелектуальний рівень героїв наведеної ситуації? Чому в інциденті був звинувачений саме Олексій? Наведіть відомі вам приклади переростання девіантної поведінки в злочинну.

*Ситуація.* Зазвичай курці виходять палити на балкон. Один із них, що мешкає на 7-му поверсі, палив і періодично плював униз. Він допалив, сплюнував востаннє і пішов.

Плювок потрапив у сусіда, який мешкає на 6-му поверсі. Він підняв голову, але нікого не побачив. Вирішив, що це може бути тільки Олексій з 8-го поверху, він піднявся і подзвонив у двері квартири Олексія.

Двері відчинив Олексій, який щойно вийшов з ванної кімнати. Сусід накинувся на нього з лайкою, той нічого не зміг зрозуміти. Однак розсердився, відповів йому тим самим. Зав'язалася сварка, яка закінчилася бійкою.

*Завдання 3.* Австрійський психолог З. Фройд (1856–1939) уважав, що девіацію спричиняє конфліктність, притаманна особистості.

Італійський кримінолог Ч. Ломброзо (1835–1909) обстоював ідею, що фізичні особливості людини є головною причиною девіантної поведінки.

Розробник концепції соціальної аномії Е. Дюркгейм (1858–1917) уважав, що девіації вкрай необхідні для розвитку суспільства. Стан аномії виникає в умовах соціальної дезорганізації суспільства, а відсутність суспільних норм сприяє наявності суїциду як негативного суспільного явища.

Американський соціолог Р. Мертон (1910–2003) уважав, що девіація відбувається, коли існує розрив між цілями суспільства та схвалюваними засобами їх досягнення.

На вашу думку, в чому полягає причина девіації в суспільстві і в поведінці індивіда? Відповідь обґрунтуйте. Наведіть приклади з життя, літератури, кіно, які б підкріплювали ваші аргументи.

*Завдання 4.* Складіть кросворд (10 питань по вертикалі, 10 питань по горизонталі). При складанні кросворду використовуйте основні категорії з теми про девіантну поведінку і соціальний контроль та зашифруйте їх у кросворді.

*Завдання 5.* Створіть колаж, який відображатиме різні прояви соціальної дезорганізації та девіантної поведінки в суспільстві.

*Завдання 6.* Проаналізуйте прояви девіантної поведінки в сучасній культурі (фільми, музика, телешоу, соціальні медіа). Зробіть звіт із різними відеозразками девіантності.

*Завдання 7.* Розробіть інформаційний лист, який міститиме інформацію про різні організації, програмні заходи та фахівців, які допомагають людям із певною формою девіантної поведінки (на прикладі громади, міста або населеного пункту, в якому ви проживаєте).

*Завдання 8.* Визначіть, чи є в наведеній ситуації ознаки адиктивної поведінки.

Визначіть, чи є в наведеній ситуації акт насильства.

Чи правильно, на вашу думку, повела себе в даній ситуації дружина?

Як, на вашу думку, в такій ситуації рідним і близьким можна правильно побудувати стосунки з такою людиною?

*Ситуація.* Пан Х одружений, має двох дітей. Пан Х має проблеми з азартними іграми, тому витрачає гроші сімейного бюджету. На цьому фоні відносини між чоловіком і дружиною погіршилися, в сім'ї почалися скандали. Проте пан Х не звертав на це увагу і продовжував грати, позичив велику суму грошей у свого друга. Одного разу після чергового скандалу дружина поставила чоловіка перед фактом: «Або я, або автомати!».

*Завдання 9.* Підготуйте реферативне повідомлення за однією із запропонованих тем (обсяг до 10 друкованих сторінок):

1. Теорія особистості З. Фрейда і психоаналітичне пояснення девіації.

2. Алкоголізація в молодіжному середовищі.

3. Дисфункціональна сім'я як фактор формування різних видів залежності у неповнолітніх.

### **ДИДАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ**

Тема девіації в суспільстві охоплює такі аспекти, як соціальна норма, злочинність, бунтарство, наркоманія, соціальна ізоляція, нестандартні поведінкові моделі тощо. Наведена добірка художніх і документальних стрічок може бути корисною для вивчення цієї теми у межах дисципліни «Соціологія».

### **УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Пропала грамота»** (1972, реж. Борис Івченко). Демонструє переможний, життєствердний народний дух, наявний в усіх можливих формах та символах, передає відчуття могутньої єдності народу, сповненого природної сили й волі до життя. Трактуються як бунт проти системи, де головний герой кидає виклик імперській владі.

*Питання для обговорення*

1. У чому полягає принципова різниця між інновацією і девіацією?  
2. Чи можливо позбутися колоніального або іншого пригнічення не вдаючись до девіації?

3. Який тип поведінки не належить до девіантної?

**«Коли падають дерева»** (2018, реж. Марисія Нікітюк). Стрічка охоплює кілька сюжетних ліній – таємне підліткове кохання, виховання волелюбної дитини, кримінальні підліткові пригоди, побутовий расизм у вигляді протистояння місцевих селян та ромів. Намагання підлітка втекти від традиційних норм.

*Питання для обговорення*

1. Чи може бути девіантна поведінка відповіддю на побутові стреси?
2. У чому полягає різниця між нормами-правилами і нормами-очікуваннями?
3. Що притаманне підлітковим субкультурам?

**«Стоп-Земля»** (2021, реж. Катерина Горностай). Відображає повсякденність підлітків, самотність, депресію та пошуки себе в суспільстві.

*Питання для обговорення*

1. У якому періоді людського життя девіація відбувається найчастіше?
2. Які форми соціального контролю ви побачили у стрічці?
3. Які моральні цінності були у героїв стрічки?

**УКРАЇНСЬКИЙ ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Війна заради миру»** (2016, реж. Євген Тітаренко). Зображені реальні події, воєнні операції, небезпечні медичні евакуації, людські долі, жахливі моменти, радість, драма, сміх. Досліджує соціальну девіацію через воєнні події, психологічні травми і адаптацію ветеранів.

*Питання для обговорення*

1. На яких етапах розвитку суспільства девіація виявляється найчастіше?
2. Чим відрізняються поняття «соціальна статика» і «соціальна динаміка»?
3. Чи є девіація невід'ємною частиною суспільного буття?

**«Людина з табуретом»** (2018, реж. Ярослав Попов, Роман Бондарчук). Реальна історія пригод мандрівника, режисера та продюсера Леоніда Кантера. Герої фільма грають у гру, суть якої – донести 4 табурети з київської кухні до берегів 4 світових океанів. Дослідження альтернативного способу життя та виклик суспільним нормам.

*Питання для обговорення*

1. Чи завжди порушення загальноприйнятних суспільних норм має негативні характер і наслідки?

2. Чому саме у творчому середовищі девіації, зазвичай, вважаються нормою?

3. Наведіть приклади суспільних девіацій, які згодом стали нормою.

**«Какофонія Донбасу»** (2018, реж. Ігор Мінаєв). Події демонструються одночасно у двох площинах. У першій – показано життя у регіоні очима радянської пропаганди, у другій – реальність, прихована від зайвих поглядів. Аналіз радянської пропаганди та її впливу на формування викривленого світобачення, що теж можна розглядати як форму масової девіації.

*Питання для обговорення*

1. Чому викривлення реальності можна вважати формою девіації?

2. Чому девіація швидко розповсюджується і набуває масового характеру?

3. Чи можна вважати, що розповсюдження неправдивої (рейкової) інформації у ЗМІ сприяє поширенню девіації в суспільстві?

## СВІТОВИЙ КІНЕМАТОГРАФ

*Злочинність та анархія*

**«Таксист»** (1976, реж. Мартін Скорсезе). Історія ветерана війни, який через соціальну ізоляцію і відчуження стає схильним до насильства. Демонстрація різноманітних форм девіації, які притаманні сучасному суспільству – від підліткової проституції до лицемірства посадовців.

**«Темний лицар»** (2008, реж. Крістофер Нолан). Головний герой Джокер змальований як символ хаосу і протиставлення соціальному порядку.

**«Джокер»** (2019, реж. Тодд Філіпс). Демонстрація шляхів, які призводять людину до соціальної девіації та злочину. Суспільство штовхає людину на шлях девіації після її довготривалих спроб зайняти пристойне місце у соціумі.

*Питання для обговорення*

1. Які соціальні чинники (економічні, культурні, психологічні) змушують людей вдаватися до насильства?

2. Чи можна виправдати девіантну поведінку соціальною несправедливістю?

3. Як у наведених стрічках показано реакцію суспільства на злочинців?

*Соціальна аномія та відчуження*

«**Механічний апельсин**» (1971, реж. Стенлі Кубрик). Зображення утопічного світу, в якому держава намагається «вилікувати» девіантну поведінку варварськими і жорстокими методами.

«**Американська історія Ікс**» (1998, реж. Тоні Кайє). Аналіз девіації через расизм та ідеологічний фанатизм.

«**Бійцівський клуб**» (1999, реж. Девід Фінчер). Відповідь чоловіків на споживацьке суспільство. Спроба героїв стрічки досягти більш привабливого соціального статусу через насильницьку неформальну організацію.

*Питання для обговорення*

1. Чи може девіантна поведінка бути відповіддю на соціальний контроль?
2. Як суспільство сприяє створенню групових девіантних практик (націоналізм, радикалізм, секти)?
3. Чи виправдане «лікування» девіації методами примусового контролю?

*Наркоманія та самознищення*

«**На голці**» (1996, реж. Денні Бойл). Історія молодих людей, які свідомо обирають наркотики як спосіб життя, що веде до деградації.

«**Реквієм за мрією**» (2000, реж. Даррен Аронофскі). Жорстка картина про руйнівні наслідки наркотичної залежності.

«**На голці 2**» (2017, реж. Денні Бойл). Продовження історії героїв першого фільму, які намагаються повернутися до «нормального» життя після залежності.

*Питання для обговорення*

1. У чому полягають причини наркоманії? Це індивідуальний вибір чи соціальний продукт?
2. Які існують шляхи подолання наркоманії? Чи можливий повний вихід із залежності?
3. Як суспільство реагує на залежних людей – як на жертв чи як на злочинців?

*Елітарна девіація*

«**Казино**» (1995, реж. Мартін Скорсезе). Мафіозні структури як форма альтернативної економіки та управління.

«**Вовк з Волл-стріт**» (2013, реж. Мартін Скорсезе). Історія про шахрайство у фінансовій сфері та вседозволеність еліт.

«**Картковий будинок**» (2013–2018, серіал, Netflix). Політичні інтриги як вища форма соціальної девіації.

*Питання для обговорення*

1. Чому девіація у вищих соціальних класах часто залишається безкарною?
2. Чи є межа між підприємницькою кмітливістю та криміналом?
3. Як суспільство реагує на девіантну поведінку еліт, порівняно зі звичайними злочинцями?

*Технологічний прогрес та соціальна девіація*

«**Матриця**» (1999, реж. брати Вачовські). Відмова від реальності на користь цифрового світу.

«**Чорне дзеркало**» (серіал, 2011–2019, Велика Британія). Соціальні експерименти та майбутні форми девіації через розвиток технологій.

«**Вона**» (2013, реж. Спайк Джонз). Ізоляція та залежність від штучного інтелекту як нова форма девіації.

*Питання для обговорення*

1. Чи змінює технологічний прогрес наші уявлення про девіантну поведінку?
2. Чи можлива ситуація, коли традиційні форми соціальної поведінки стануть девіантними?
3. Чи є залежність від технологій новою формою соціального контролю?

*Соціально-психологічна девіація*

«**Брудний Гарі**» (1971, реж. Дон Сігела). Втрата моральних орієнтирів чесним поліцейським у корумпованому світі.

«**Серпіко**» (1973, реж. Сідні Люмет). Професійна деформація і психологічне вигорання поліцейського, який працює під прикриттям.

«**Собачий полудень**» (1975, реж. Сідні Люмет). Бунт соціальних аутсайдерів.

*Питання для обговорення*

1. Як суспільство реагує на викривачів корупції?
2. Чи можлива повна ліквідація корупції?
3. Як групова поведінка впливає на індивідуальні прийняття індивідуальних рішень?

*Проблеми організованої злочинності*

«**Хрещений батько**» (1972, реж. Френсіс Форд Коппола, екранізація роману Маріо П'юзо). Культова гангстерська сага про моральну деградацію членів мафіозного клану. Показує механізми влади, лояльності та соціального контролю у кримінальному світі, а також фальшиві цінності, які притаманні злочинному середовищу.

**«Обличчя зі шрамом»** (1983, реж. Брайан де Пальма, римейк стрічки 1932, реж. Говарда Гоукса). Фільм розповідає історію кубинського іммігранта Тоні Монтани, який із бідного злочинця перетворюється на могутнього наркобарона, але врешті-решт зазнає краху. Демонструє примарність досягнення успіху в кримінальному світі.

**«Одного разу в Америці»** (1984, реж. Серджіо Леоне). Епічна сага про єврейських гангстерів у США, що простежує їхній шлях від злиденного дитинства до піку злочинної кар'єри і падіння. Демонстрація неможливості зберегти в кримінальному світі такі почуття, як дружба, кохання, повага.

*Питання для обговорення*

1. Чи можна вважати мафію «тіньовою державою»?
2. Чому легальні механізми соціальної мобільності не працюють для маргіналізованих груп?
3. Чи можливі моральні цінності в злочинному середовищі?

*Підсумкові питання для обговорення*

1. Як кінематограф змінює наше уявлення про девіацію – романтизує її чи засуджує?
2. Чи може суспільство функціонувати без девіації?
3. Чи всі девіації є негативними? Які приклади позитивної девіації ви можете назвати?
4. Чи є схожість між механізмами влади у мафії та в легальних корпораціях або політичних структурах?
5. Чи можлива повна ліквідація організованої злочинності в сучасному суспільстві?

**СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ**

1. Бобро Н. В., Головка О. В. Соціологія. Практикум : навч. посіб. Харків, 2020. 112 с.
2. Запобігання злочинності через планування території, безпеки житлового середовища (за результатами соціологічного опитування) : практ. порадник / О. С. Юнін, С. І. Шевченко, В. С. Березняк та ін. Дніпро : ДДУВС, 2022. – 97 с.
3. Комих Н. Г. Соціологічні дослідження у сфері правоохоронної діяльності : навч. посіб. Дніпро : ДДУВС, 2022. 12 с.
4. Кузьменко Т. М. Соціологія : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2019. 320 с.
5. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія: основи загальної, спеціальних і галузевих теорій. 4-те вид. Київ : Каравела, 2018. 544 с.

6. Соціологія : навч. посіб. / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленкота ін. Київ : ДУТ, 2019. 235 с.

7. Соціологія : підручник / В. І. Волович, М. І. Горлач, В. Г. Кремень та ін. 6-те вид. Київ : Центр учб. літ., 2019. 808 с.

8. Соціологія: теорії середнього рівня : навч. посіб. / Н. В. Коваліско, Т. Д. Лапан, Н. Й. Черниш та ін. ; за наук. ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.

9. Соціологія: терміни і поняття : навч. словник-довідник / Н. В. Ковалісько, Ю. Ф. Пачковський, О. І. Пташник-Середюк та ін. ; за заг. ред. В. М. Пічі. Львів : Новий Світ-2000, 2020. 658 с.

## ТЕМА 7

### МЕТОДИ АНАЛІЗУ ТА КОМП'ЮТЕРНОЇ ОБРОБКИ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

---

---

**Семінарське заняття.** Методологія і організація соціологічних досліджень.

**Навчальна мета заняття:** ознайомити здобувачів вищої освіти з методико-методологічними, організаційно-технічними та процедурними аспектами проведення соціологічного дослідження; розкрити сутність кількісних та якісних методів соціології; навчити складати звіт соціологічного дослідження.

#### **Навчальні питання**

1. Етапи дослідження і підготовка проєкту.
2. Методи збору соціологічної інформації.
3. Анкета як розповсюджений інструмент вимірювання в соціології. Основні вимоги до складання анкети.

#### **МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ**

У *першому питанні* охарактеризувати основні етапи дослідження: формулювання проблеми дослідження; розроблення дослідження; збір даних; обробка даних; аналіз даних; інтерпретація результатів; підготовка звіту. Проєкт дослідження. Обов'язкова інформація в проєкті дослідження. Зупинитись на процедурі написання проєкту дослідження. Обов'язкова інформація, що має бути відображена в проєкті дослідження, наступна: 1) проблема і мета дослідження; 2) огляд літератури; 3) об'єкт вивчення; 4) методи вимірювання; 5) методи збору даних; 6) передбачуваний аналіз даних; 7) графік проведення дослідження; 8) бюджет. Незважаючи на те, що кожне соціологічне дослідження включає вищезазначені етапи, єдиної, уніфікованої форми соціологічних процедур для вивчення різноманітних соціальних проблем не існує.

Розкрити змістовну сутність понять «соціологічне дослідження», «соціальна інформація», «програма соціологічного дослідження».

Готуючи відповідь на *друге питання* плану, необхідно зазначити, що під методами соціологічного дослідження розуміється техніка

дослідження, яка використовується для вивчення соціальної реальності. Зазначити, що конкретно-соціологічні дослідження проводять за допомогою методів: опитування (усне, письмове), спостереження, аналіз документів тощо.

Розкриваючи *третє питання*, необхідно зазначити, що одним із найпоширеніших видів опитування є анкетування.

Головною особливістю анкетного опитування є те, що джерелом первинної інформації є сам респондент, тобто людина, котра безпосередньо є учасником соціально-політичних і економічних процесів.

До числа безперечних переваг опитування слід віднести певну зручність та оперативність цього методу. Проведення опитування із залученням достатньої кількості кваліфікованих дослідників і респондентів дозволяє в максимально короткій термін охопити велику сукупність людей та отримати інформацію для ухвалення необхідних управлінських рішень. Сучасні можливості стандартизації питань дозволяють одержати уніфікований опис багатьох індивідуальних думок з окремих висловлювань людей. Не слід нехтувати й такою перевагою опитування, як широта та універсальність цього методу. Майже немає такої сфери соціальної дійсності, стосовно якої не можна було б поставити запитання. Навіть якщо респондент не є компетентним у цій галузі, він відчуває певні симпатії чи антипатії, фіксація яких також буде корисною для соціолога.

З іншого боку, інформація, надана респондентом у ході опитування, начебто «переломлюється» в його свідомості. Створюється «суб'єктивний образ об'єктивного світу», що є недоліком методу опитування.

В основі методу опитування лежить сукупність питань, що пропонується респондентові, відповіді якого і створюють необхідну інформацію. У будь-якому разі, опитування – один із найскладніших різновидів соціально-психологічного спілкування. Зв'язок між головними його учасниками – дослідником і респондентом – забезпечується за допомогою різних проміжних ланок, що впливають на якість отриманих даних.

### КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ

1. Як, на вашу думку, взаємопов'язані пошукові, описові, аналітичні (причинно-наслідкові) і порівняльні дослідження?
2. Назвіть методи збору даних.
3. Укажіть принципи побудови основної частини анкети.
4. Спостереження. Метод аналізу документів.

5. Метод опитування та його різновиди.
6. Інструментарій соціологічних опитувань.
7. Загальні правила конструювання питань.
8. Що таке соціологічна анкета та її структура?
9. Метод фокусованого групового інтерв'ю.
10. Охарактеризуйте етапи соціологічного дослідження.
11. Опишіть основні методи і технології, що використовуються під час розроблення програми емпіричного дослідження.
12. Контент-аналіз: методика і техніка проведення.
13. Специфіка поштових та експертних соціологічних опитувань.
14. Поясніть специфіку інтерв'ю у якісному соціологічному дослідженні.

### ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

#### 1. Соціологічне дослідження – це:

- а) комплексна програма взаємопов'язаних заходів, спрямованих на розвиток соціальних процесів у трудових колективах, регіонах;
- б) вид практичних соціологічних рекомендацій, що являють собою відпрацьовану за операціями сукупність прийомів, методів і впливів, застосовуваних при розв'язанні різних соціальних проблем;
- в) складний комплекс програмно упорядкованих науково-теоретичних, методичних та організаційно-технічних засобів, спрямованих на досягнення дослідницьких цілей і завдань;
- г) дискусії в групах, які проводяться за заздалегідь розробленим сценарієм, не відомим респондентам до початку дослідження;
- д) багатосторонній аналіз повсякденної практики певної спільноти (заснований на дослідженні культури даної спільноти (її норм, цінностей, міфів), коли передбачається, що дана спільнота відрізняється за стилем та нормами поведінки від основної маси населення).

#### 2. Програма соціологічного дослідження – це:

- а) теоретичні схеми, моделі, диспозиції, інші пізнавальні регулятиви;
- б) науковий документ, який регламентує всі етапи, стадії підготовки, організації та проведення соціологічного дослідження;
- в) механізми упереджувального сприйняття та реакцій груп, колективів, інститутів інших соціальних спільнот на зовнішні впливи;
- г) різновид опитування, в ході якого респондентами є експерти – спеціалісти у певній галузі діяльності;

д) точне дослідження змісту текстових масивів з метою виявлення чи вимірювання соціальних тенденцій, репрезентованих цими масивами.

**3. Метод анкетування – це:**

а) письмова форма опитування, що здійснюється, як правило, без прямого і безпосереднього контакту інтерв'юера з респондентом;

б) зміна або відтворення явища з метою вивчення його у найсприятливіших умовах;

в) метод добору інформації про об'єкт вивчення в ході безпосереднього або опосередкованого соціально-психологічного спілкування соціолога і респондента шляхом реєстрації відповідей на запитання, що ставлять соціологи;

г) спосіб одержання інформації щодо кількісних і якісних змін показників діяльності поведінки соціального об'єкта внаслідок впливу на нього деяких керованих і контрольованих чинників;

д) усі варіанти правильні.

**4. Який метод не можна віднести до соціологічних методів?**

а) телефонне опитування;

б) поглиблене інтерв'ю;

в) вторинна обробка службових документів;

г) метод індукції;

д) анкетування.

**5. Первинна соціологічна інформація – це:**

а) метод добору інформації про об'єкт вивчення в ході безпосереднього або опосередкованого соціально-психологічного спілкування соціолога і респондента шляхом реєстрації відповідей на запитання, що ставлять соціологи;

б) спосіб одержання інформації щодо кількісних і якісних змін показників діяльності поведінки соціального об'єкта внаслідок впливу на нього деяких керованих і контрольованих чинників;

в) відомості про об'єкти соціологічного дослідження, які можуть бути отримані за допомогою якісних та кількісних методів дослідження;

г) оброблена інформація, подана у вигляді таблиць, графіків, діаграм, коефіцієнтів;

д) науковий документ, у якому містяться методологічні, методичні та процедурні основи дослідження соціального об'єкта.

**6. Актуальність дослідження – це:**

- а) методологічна характеристика дослідження, тобто обґрунтування актуальності;
- б) набір інструктивних дій, що визначає їхню послідовність для одержання даних чи результатів у цілому;
- в) метод дослідження;
- г) метод збору первинної соціологічної інформації;
- д) теоретичний метод дослідження.

**7. Метод збору первинної соціологічної інформації шляхом прямої та безпосередньої реєстрації дослідником відповідних соціальних подій – це:**

- а) опитування;
- б) контент-аналіз;
- в) спостереження;
- г) групове інтерв'ю;
- д) аналіз документів.

**8. Науково обґрунтоване припущення, яке перевіряють експериментально з можливих розв'язань проблеми, – це:**

- а) генеральна сукупність;
- б) вибіркова сукупність;
- в) гіпотеза;
- г) індикатор;
- д) показник.

**9. Спрощення складних понять шляхом їх розкладання на вужчі та конкретніші категорії – це:**

- а) інтерпретація;
- б) кореляція;
- в) операціоналізація;
- г) імітаційне моделювання;
- д) групування.

**10. Першим науковим методом соціологічного дослідження є:**

- а) метод аналізу документів;
- б) метод поштового опитування;
- в) метод опитування;
- г) метод спостереження;
- д) метод статистичний.

**11. Пілотне соціологічне дослідження – це дослідження:**

- а) описове;
- б) аналітичне;
- в) панельне;
- г) розвідувальне;
- д) статистичне.

**12. Визначте, до якого методу соціологічних досліджень належить бесіда, яка відбувається за певним планом через безпосередній контакт інтерв'юера з респондентом з обов'язковою фіксацією відповідей:**

- а) метод аналізу документів;
- б) метод поштового опитування;
- в) метод інтерв'ю;
- г) метод спостереження;
- д) метод статистичний.

**13. Метод вивчення особистості, за допомогою якого досліджують індивідуально-психологічні та професійно-ділові якості людини, наявність чи відсутність певних навичок, умінь, здібностей, – це:**

- а) метод спостереження;
- б) метод статистичний;
- в) метод тестів;
- г) бібліографічний метод;
- д) метод групового оцінювання особистості.

**14. Сукупність соціальних об'єктів, на яку поширюються висновки дослідження, називають:**

- а) експериментальною групою;
- б) генеральною сукупністю;
- в) референтною групою;
- г) неформальною групою;
- д) вибірковою сукупністю.

**15. Визначте, до якого методу соціологічних досліджень належить збір соціальної інформації, за яким спілкування між дослідником та респондентом відбувається через анкету:**

- а) метод спостереження;
- б) метод статистичний;
- в) метод опитування (анкетне опитування);

- г) бібліографічний метод;  
д) метод групового оцінювання особистості.

### ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

**Завдання 1.** Оберіть тему зі списку, розробіть анкету та проведіть опитування за допомогою сервісу Google Forms:

1. Проблеми алкоголізму в сучасній Україні.
  2. Самогубство як вид девіантної поведінки.
  3. Наркоманія як вид девіантної поведінки.
  4. Соціологічний підхід до аналізу права.
  5. Соціальна зумовленість розвитку права.
  6. Соціальний механізм дії права.
  7. Соціальні умови забезпечення ефективності дії норм права.
  8. Критерії та показники соціальної ефективності правових норм.
  9. Правова соціалізація особистості.
  10. Соціальний механізм правової соціалізації.
  11. Толерантність молоді до сексуальних відхилень: гендерний аспект проблеми.
  12. Клієнти туристичних агенцій: соціальний портрет.
  13. Соціальний статус викладача вищого навчального закладу.
- Термін виконання дослідження – 14 днів. Назвіть труднощі, з якими ви зіштовхнулись під час проведення соціологічного дослідження. Підсумки подайте у формі есе.

**Завдання 2.** У таблиці надані визначення понять. Оберіть правильну відповідь та поставте потрібну цифру.

| № | Поняття                            | № | Визначення                                                                                                                                                    |
|---|------------------------------------|---|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1 | Вибіркове соціологічне дослідження |   | Частина генеральної сукупності, об'єкти якої виступають основними об'єктами спостереження                                                                     |
| 2 | Генеральна сукупність              |   | Метод отримання інформації шляхом письмових відповідей респондентів на систему стандартизованих запитань попередньо підготовлених бланків                     |
| 3 | Вибіркова сукупність               |   | Учасник соціологічного опитування або психологічних тестів. Людина, яка виступає в ролі джерела первинної інформації про явища і процеси, котрі досліджуються |

|    |                 |                                                                                                                                                                                                                                               |
|----|-----------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 4  | Анкетування     | Метод наукового дослідження, що полягає в активному (систематичному, цілеспрямованому, планомірному) та навмисному сприйнятті об'єкта, в ході якого здобувається знання про зовнішні сторони, властивості та відносини досліджуваного об'єкта |
| 5  | Опитування      | Сукупність дослідів, об'єднаних однією системою їх постановки, взаємозв'язком результатів і способом їхнього оброблення                                                                                                                       |
| 6  | Респондент      | Якісно-кількісний метод вивчення документів, який характеризується об'єктивністю висновків і суворістю процедури та полягає в обробленні тексту з подальшою інтерпретацією результатів                                                        |
| 7  | Спостереження   | Теоретико-експериментальний підхід, що дозволяє шляхом вивчення мовлення виявити недоступний при використанні інших видів аналізу прихований сенс виступів, намірів і цілей, які впливають на дискурс                                         |
| 8  | Експеримент     | Метод збору соціологічної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього або опосередкованого спілкування того, хто опитує, з респондентом                                                                                       |
| 9  | Контент-аналіз  | Соціологічне дослідження, яке проводиться для вибіркової сукупності за допомогою вибіркового методу                                                                                                                                           |
| 10 | Інтернет-аналіз | Множина елементів, що мають якусь спільну характеристику, яка вказує на їх належність до системи                                                                                                                                              |

*Завдання 3.* У соціології застосовуються такі методи збору емпіричного матеріалу:

- а) опитування;
- б) спостереження;
- в) аналіз документів;
- г) експеримент.

У деяких випадках досить одного з них, в інших – для отримання достовірної та повної інформації необхідно використати декілька методів паралельно. Укажіть методи дослідження, які будуть потрібні для того, щоб визначити:

1) чисельність і основні демографічні характеристики (стать, вік, сімейний стан) населення України;

2) готовність людей голосувати на майбутніх виборах президента країни (підуть вони або не підуть на виборчу дільницю);

3) співвідношення попиту та пропозиції робочої сили на ринку праці в Харківській області;

4) особливості поведінки та способи взаємодії шахтарів під час страйку;

5) швидкість і канали поширення чуток в організації (наприклад, трудовому або навчальному колективі).

*Завдання 4.* Соціологічне дослідження починається з правильно сформульованих питань. Із питань загалом починається будь-який пошук.

Соціологія теж ставить питання, причому такі, які ніколи не поставив би математик або фізик, наприклад:

– чому представники родової знаті укладали шлюби в межах свого соціального прошарку?

– чому одні люди систематично порушують правила поведінки, а інші – дотримуються їх?

– чому усталене життя представників одного класу відрізняється від способу життя іншого класу?

– чому одні люди багатіють, а інші бідніють?

– з яких причин одна група людей конфліктує з іншою?

– чому індивід саме у складі групи частіше досягає того, чого не міг досягти самотужки?

Вам надається можливість побути в ролі соціолога, поглянути на світ його очима і сформулювати соціологічні питання. Які соціологічні питання ви б поставили:

– представникам формальної соціальної групи?

– представникам неформальної соціальної групи?

– трудовим мігрантам?

– навчальним мігрантам?

– людині, яка обіймає високу посаду?

– безробітному?

– людині, яка потерпає від домашнього насильства? тощо

**Завдання 5.** Підготуйте реферативне повідомлення за однією із запропонованих тем (обсяг до 10 друкованих сторінок):

1. Основні види соціологічних досліджень.
2. Класифікація етапів соціологічного дослідження.
3. Принципи програмно-цільового підходу і їх використання в побудові програми соціологічного дослідження.
4. Проблеми стандартизації вимірювальних шкал у соціологічному дослідженні.
5. Інтернет-опитування: переваги і недоліки.

### ДИДАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ

Соціологічні дослідження є важливим інструментом аналізу суспільства. Вони допомагають зрозуміти структуру, поведінку та динаміку змін у соціальних групах. У кінематографі соціологічні дослідження можуть бути відображені як безпосередньо (у вигляді документальних досліджень), так і опосередковано (через сюжет, що аналізує соціальні явища). Також кінематографічне відображення соціологічних досліджень може бути досить різноманітним – від документального, яке прямо аналізує соціальні явища, до художнього, яке через сюжет передає певні соціологічні ідеї.

### УКРАЇНСЬКИЙ КІНЕМАТОГРАФ

**«Все палає»** (2014, реж. Олександр Течинський). Стрічка розповідає про події на Майдані у Києві взимку 2013–2014 років і простежує за тим, як вони змінюють свій характер із мирного протесту на кровопролитні зіткнення. Можна розглядати як соціологічне дослідження протестних рухів.

#### *Питання для обговорення*

1. Як у фільмі зображені протестувальники та силовики?
2. Чи можна цей фільм уважати важливим історичним свідченням подій, що відбувалися? Чому?
3. Чи може цей фільм надати глядачам уявлення щодо подій 2013–2014 років?

**«Я і Фелікс»** (2022, реж. Ірина Цілик, екранізація роману Артема Чеха «Хто ти такий?»). Досліджує життя українського суспільства у 1990-ті роки через призму свідчення головного героя – хлопчика та показує його спілкування з ветераном радянсько-афганської війни Феліксом. Картина зачіпає питання соціальних трансформацій, пострадянського синдрому, виховання та міжпоколінських відносин.

*Питання для обговорення*

1. Чи можна вважати цей фільм соціальним дослідженням епохи? Чому?
2. Як кіно може допомогти зрозуміти суспільні процеси та виклики певного періоду?
3. Як у фільмі показано взаємодію між поколіннями?

**СВІТОВИЙ ХУДОЖНІЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Експеримент»** (2001, реж. Олівер Хіршбігель, Німеччина). Художнє відображення реального Стенфордського тюремного експерименту американського психолога Філіпа Зімбардо, який досліджував, як впливає обмеження свободи та тюремне оточення на психіку людини, а також як впливає на її поведінку нав'язана людині соціальна роль.

*Питання для обговорення*

1. Чому люди, отримуючи владу, стають агресивними?
2. Як соціальні ролі впливають на поведінку людини?
3. Чи можна результати експерименту застосувати до сучасного суспільства?

**«Гетто»** (2006, реж. Аудрюс Юзенас, Німеччина/Литва, знято за однойменною п'єсою Джошуа Соболя). Драма про події у вільнюському гетто під час Другої світової війни. Стрічка досліджує життя євреїв, що опинилися під нацистською окупацією, питання людської гідності, колабораціонізму та виживання в нелюдських умовах.

*Питання для обговорення*

1. Які соціальні групи існували всередині гетто, і які відносини були між ними?
2. Чи можна сказати, що у фільмі є образи «зради» та «колабораціонізму»? Як їх трактувати?
3. Чи можна провести паралелі між подіями фільму та сучасними конфліктами та окупаціями?

**«1+1»** (2011, реж. Олів'є Накаш, Франція). Історія, яка заснована на реальних подіях і розповідає про дружбу між багатим паралізованим аристократом Філіпом та його темношкірим доглядальником Дріссом, який походить із бідного передмістя. Стрічка порушує важливі соціальні теми: інвалідність, соціальну нерівність, дружбу поза межами класу та расових стереотипів.

*Питання для обговорення*

1. Як суспільство може покращити умови для людей з інвалідністю?
2. Як упередження впливають на взаємовідносини між людьми з різних соціальних груп?
3. Чи залишаються питання соціальної нерівності та інтеграції актуальними сьогодні?

**«Гра в імітацію»** (2014, реж. Мортен Тільдум, Велика Британія). Стрічка розповідає про британського математика та криптографа Алана Тюрінга, який під час Другої світової війни розшифрував код німецької шифрувальної машини Енігма. Окрім наукового аспекту, стрічка порушує важливі соціальні теми: гендерні ролі, дискримінацію, ставлення до ЛГБТ-спільноти, вплив технологій на суспільство.

*Питання для обговорення*

1. Чи повинні вчені та винахідники нести моральну відповідальність за свої відкриття?
2. Як суспільство ставиться до людей, які мислять інакше або мають нестандартний характер?
3. Чи є випадки несправедливого переслідування людей за їхні переконання або спосіб життя сьогодні?

**«Зелена книга»** (2018, реж. Пітер Фареллі, США). Стрічка заснована на реальних подіях – історії дружби між афроамериканським піаністом Доном Ширлі та його білим водієм Тоні Валлелонго під час гастролей у південних штатах США у 1960-х роках. Порушує важливі соціальні теми, такі як расизм, соціальна нерівність, культурні стереотипи та особисті трансформації.

*Питання для обговорення*

1. Чому «Зелена книга» була необхідною для темношкірих мандрівників у ті часи?
2. Чи може привілейований статус захистити людину від дискримінації за расовою ознакою?
3. Наскільки актуальними є питання расової дискримінації сьогодні?

**«Капернаум»** (2018, реж. Надін Лабакі, Ліван/Франція). Соціальна драма, що показує життя дітей, позбавлених прав і можливостей у сучасному суспільстві. В основі сюжету – історія 12-річного хлопчика, який здійснює безпрецедентний вчинок – подає до суду

на свою сім'ю, звинувачуючи її у жорстокому поводженні. Стрічка порушує питання дитячої праці, безпритульності, міграції та відповідальності батьків перед дітьми.

*Питання для обговорення*

1. Які основні права дітей порушуються у стрічці?
2. Як фільм зображує життя нелегальних мігрантів?
3. Чи має держава контролювати народжуваність у бідних родинах?

**СВІТОВИЙ ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Боулінг для Колумбіни»** (2002, реж. Майкл Мур, США). Документальна стрічка, що досліджує проблему насильства, пов'язаного з вогнепальною зброєю у США, зокрема через призму трагедії в школі «Колумбайн» (1999). Порушуються питання доступу до зброї, культури страху, медіа-впливу, економічної нерівності та соціальної відповідальності.

*Питання для обговорення*

1. Чи можна побачити зв'язок між насильством у школах та загальним станом суспільства?
2. Чи є економічна нерівність фактором, що збільшує рівень агресії та насильства?
3. Як політика контролю над зброєю впливає на суспільство в різних країнах?

**«Нація фастфуду»** (2006, реж. Річард Лінклейтер, США). Документальний соціологічний аналіз впливу фастфуд-індустрії на американське суспільство, зокрема на мігрантів, молодь і пересічних споживачів.

*Питання для обговорення*

1. Як транснаціональні корпорації змінюють соціальні структури?
2. Чи є глобалізація причиною соціальної нерівності?
3. Як медіа впливають на споживчі звички людства?

**«13th»** (2016, реж. Ава ДюВерней, США). Стрічка аналізує проблему національного і расового нерівноправ'я у пенітенціарній системі США. Проливається світло на розуміння проблеми суспільства, де однією з причин нерівності є система кримінальної юстиції. Назва фільму відсилає до 13-ї поправки Конституції США, яка формально скасувала рабство, але залишила його пережитки у системі кримінального правосуддя.

*Питання для обговорення*

1. Як ЗМІ створюють образ злочинця, пов'язаний із расовими стереотипами?
2. Як тривале перебування у в'язниці впливає на шанси людей на соціальну адаптацію після звільнення?
3. Чи є правова система однаково справедливою для всіх соціальних класів?

*Підсумкові питання для обговорення*

1. Як соціологічні дослідження допомагають зрозуміти кінематограф?
2. Чи можна художні та документальні стрічки вважати джерелами соціологічного аналізу?
3. Як кінематограф формує суспільну думку про соціальні проблеми?

**СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ**

1. Гоблик В., Щербан Т. Прикладна соціологія: логістика і методи дослідження : навч. посіб. Мукачево : РВВ МДУ, 2021. 108 с.
2. Дембіцький С. Розробка соціологічних тестів: методологія і практики її застосування : монографія. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2019. 304 с.
3. Історико-теоретичний аналіз дослідницьких програм в соціології / В. Ворона, В. Казаков, Н. Отрешко та ін. ; за заг. ред. В. Резніка. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2022. 249 с.
4. Калашнікова Л. В., Черноус Л. С. Аналіз та комп'ютерна обробка соціологічної інформації: лабораторний практикум. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. 108 с.
5. Кислова О. М., Кузіна І. І. Методи аналізу та комп'ютерної обробки соціологічної інформації : навч.-метод. посіб. Харків : Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2020. 165 с.
6. Кушніренко О., Петренко-Лисак А., Шутюк О. Як досліджувати публічні простори в Україні: напрями і методи : практич. посіб. Київ : ВАДЕКС, 2020. 38 с.
7. Паянок Т. М., Задорожня Т. М. Статистичний аналіз даних : навч. посіб. Ірпінь : Ун-т держ. фінансової служби України, 2020. 312 с.
8. Сіцінський Н. А. Обробка та аналіз первинної соціологічної інформації щодо питань, які є найбільш актуальними для забезпечення національної безпеки України в зовнішньополітичній сфері. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 2. С. 118–123. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2019.2.118>.

9. Соціологічне забезпечення управлінської діяльності : навч. посіб. / уклад.: А. А. Мельниченко, А. М. Іщенко, О. А. Акімова. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022. 116 с.

10. Соціологія: організація емпіричного дослідження : навч. посіб. / уклад. Я. М. Балановський. Умань : Візаві, 2019. 471 с.

11. Шостак І. В. Анкетування: методичні рекомендації щодо організації та проведення соціологічного дослідження. Острогоз, 2021. 40 с.

12. Яценко М. А. Методологія та методи соціологічних досліджень : навч.-метод. посіб. Одеса : Фенікс, 2019. 33 с.

## ТЕМА 8

### ГЕНДЕР ЯК СОЦІАЛЬНИЙ КОНСТРУКТ

---

---

**Семінарське заняття.** Соціальне конструювання гендера.

**Навчальна мета заняття:** контроль, закріплення та корекція знань із зазначеної теми. Сформувати розуміння таких понять, як «стать», «гендер», «стереотип», «гендерний стереотип», «гендерна роль», «гендерна соціалізація».

**Навчальні питання**

1. Гендер та його складові.
2. Стереотип та його види. Гендерний стереотип.
3. Гендерна ідентичність.
4. Гендерна роль.
5. Гендерна соціалізація: основні етапи.

**МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ**

У першому питанні необхідно розглянути поняття «гендер» і «стать». Стать – це різноманітні біологічні та фізіологічні характеристики чоловіків і жінок, такі як репродуктивні органи, хромосоми, гормони тощо (жіноча стать, чоловіча стать, інтерсекс-особи). Інтерсекс-особа – це людина, яка народилася зі статевими ознаками (статеві органи, статеві залози, хромосоми), які не відповідають типовим бінарним уявленням про чоловічі чи жіночі тіла. Це є варіантом біологічної норми.

Гендер – це соціально сконструйовані ролі, поведінка, діяльність і характеристики, які дане суспільство вважає підходящими для жінок і чоловіків. Наприклад, зазвичай вважають, що дівчата мають бути слухняними та ввічливими, а хлопці не повинні плакати. «Гендер» означає соціально закріплені ролі, поведінку, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належними для жінок та чоловіків (Стамбульська конвенція).

Основними елементами гендеру є фемінність, маскулінність і андрогінність. Розкрити їх сутність. Маскулінність – модель поведінки та сукупність тілесних і психологічних особливостей чоловічого гендера, які формуються та приписуються соціокультурним середовищем. Вона асоціюється із силою, впевненістю у собі, лідерськими

якостями та емоційною стійкістю. Фемінінність – модель поведінки і сукупність психічних якостей жіночого гендера (ніжність, вірність, милосердя тощо), які формуються і приписуються соціокультурним середовищем. Андрогінність – це одночасна присутність в однієї людини ознак чоловіка (маскулінності) і жінки (фемінінності).

Готуючи відповідь на *друге питання* плану, необхідно розглянути поняття «стереотип» – схематизовані, стандартизовані образи чи уявлення про соціальне явище або об'єкт, стійке уявлення про риси, властиві певним соціальним групам, яке переноситься на всіх їх представників/представниць. Зазвичай, ці уявлення можуть не відповідати реальності, є стійкими відносно нової інформації та велими віддаленими від реальних рис і поведінки конкретного індивіда, соціальної групи. Стереотипи, тобто узагальнена думка на основі власного чи «суспільного доступу», починають діяти ще до того, як вмикається розум.

Проаналізувати процес стереотипізації як схильність сприймати людей, причини їхніх вчинків і ситуації схематично і стереотипно, спираючись на свій старий досвід без роздумів та урахування реальності. При цьому людина сприймається як представник певної групи і їй автоматично приписуються типові якості представників цієї групи. Наприклад, чеченець – терорист, продавець – обманщик тощо.

Розглянути види стереотипів:

- професійні (вчителі – повчальні, бухгалтери – педантичні, продавці – обманщики);

- національні (французи – легковажні, слов'яни відрізняються загадковою душею, естонці – повільні, німці – педантичні, італійці – ексцентричні);

- вікові (молодь – легковажна, старі люди – образливі, буркотливі, люблять повчати).

Гендерні стереотипи – традиційні уявлення про гендерні ролі та обмеження щодо виховання та норм поведінки людей залежно від їхньої статі.

Стереотипи призводять до негативних соціальних явищ, таких як упередження і дискримінація. Упередження – це ірраціональне негнучке ставлення до цілої категорії людей, тобто упередження – *установка до дії – завжди негативні – складно позбутися*. Дискримінація – *призводить до обмеження прав – на основі упередження проти певної групи – карається законом*. Наприклад, стереотипи (жінки тендітні) – упередження (жінка не може виконувати певні види робіт) – дискримінація (не будемо брати на роботу жінку. Вона слабка для цієї справи).

Причини багатьох гендерних стереотипів мають під собою історично-культурологічне підґрунтя. Зміни в суспільстві відбуваються швидше, ніж змінюється суспільна думка та суспільні норми.

Готуючи відповідь на *третє питання* плану, необхідно вказати, що в науковій площині сформувались різноманітні підходи до розуміння та інтерпретації поняття «гендерна ідентичність». Зокрема, гендерна ідентичність – це особисте розуміння людиною своєї статі та того, як людина хоче, аби суспільство бачило її.

Гендерна ідентичність може проявлятися у гендерному самовираженні, зокрема через зовнішній вигляд або дії (одяг, аксесуари, зачіска, манери, стиль спілкування, інтереси тощо). Наприклад, якщо ти дівчина і любиш сукні та зачіски з прикрасами, або ж тобі до вподоби коротке волосся і штани. Головне – це почуватися комфортно й бути самою собою. Ти завжди можеш обирати те, що відповідає твоїм почуттям і особистості.

На самовираження також можуть впливати улюблені медійні персонажі (актори / акторки, співаки / співачки, спортсмени / спортсменки, блогери / блогерки тощо) і однолітки, особливо якщо вони належать до будь-якої субкультурної групи (наприклад, емо, готи, поціновувачі аніме тощо).

Готуючи відповідь на *четверте питання* плану, необхідно вказати, що формування гендерної ролі відбувається в процесі соціалізації. Гендерно-рольова соціалізація – це засвоєння людиною гендерних ролей, суспільних очікувань щодо цих ролей, а також гендерний розвиток особистості, тобто формування психологічних характеристик, які відповідають гендерним ролям.

Гендерні ролі часто визначають традиційні обов'язки та завдання, покладені на жінок, чоловіків, дівчат і хлопців.

На формування гендерної ролі впливають вік, клас, раса, етнічна та релігійна належність, а також географічне, економічне та політичне середовище.

Статеві та гендерні ролі взаємопов'язані зі статевою та гендерною ідентичністю особистості. Адже специфіка статево-рольової соціалізації багато в чому визначається особливостями чоловічої та жіночої ролі як об'єкта для ідентифікації і наслідування.

Жіноча гендерна роль як об'єкт для наслідування є більш доступною і зрозумілою. Діти постійно спостерігають виконання матір'ю сімейної ролі: піклування та виховання дітей; господарська функція (приготування їжі, прибирання тощо). У домашній обстановці діти мають можливість не тільки спостерігати дії матері, але і брати посильну участь у вихованні молодших братів і сестер, у господарських справах сім'ї.

Чоловіча гендерна роль, на відміну від жіночої ролі, більш віддалена від дітей, менш доступна для наслідування. Діти, особливо дошкільного віку, які не мають можливості спостерігати виконання батьками професійних, суспільних функцій, а в домашньому житті сучасної сім'ї функції батьків представлені не так яскраво, не завжди відображають традиційні чоловічі якості, привабливі для хлопчиків (сміливість, сила). Усе це ускладнює процес їх гендерної соціалізації, в ході якої засвоюється гендерна роль.

У *п'ятому питанні*, для того щоб зрозуміти сутнісні характеристики гендерної соціалізації, необхідно з'ясувати зміст поняття «соціалізація». Проводячи аналіз даного феномена, необхідно відзначити, що при всій об'єктивності і загальності цього процесу в сучасній науці представлений широкий спектр методологічних підходів до його вивчення. Безумовно, неможливо поставити за мету дати огляд усіх точок зору, що існують у вітчизняній і західній науковій літературі з проблем соціалізації, тому соціалізацію слід розглядати як процес засвоєння особистістю відповідних цінностей, норм та експектацій, що відбувається при оволодінні нею різноманітних ролей, завдяки ідентифікації з певними групами. Серед різноманітних видів соціалізації провідне місце займає гендерна соціалізація, оскільки допомагає людині засвоїти соціальну роль, визначену для неї суспільством від народження, залежно від того, чоловіком або жінкою вона народилася. Ці ролі тісно пов'язані з усвідомленням себе представником певної статі та з нормативами поведінки, характерної для представників цієї статі. Гендерна соціалізація включає в себе дві складові: 1) засвоєння індивідом прийнятих моделей поведінки чоловіка або жінки, норм, цінностей та гендерних стереотипів; 2) вплив суспільства, соціального середовища на індивіда з метою прищеплення у нього певних правил та стандартів поведінки, які є соціально прийнятними для даної статі у певному соціокультурному просторі.

Гендерна соціалізація може бути позитивною або негативною. Негативна гендерна соціалізація виникає, коли оточення чи суспільство нав'язує хлопчику/дівчинці, чоловіку/жінці обмеження за їхньою статтю: «Ти ж дівчина, футбол не для тебе!» або «Справжні хлопці не цікавляться кулінарією». Через це хлопчик/дівчинка, чоловік/жінка може залишити якісь заняття, вважати їх неправильними чи не розглядати багатьох можливих майбутніх професій, навіть якщо вони йому/її цікаві. Тобто це обмежує людину у виборі.

Позитивна гендерна соціалізація – це коли оточення (батьки, учителі / учительки та інші дорослі, однолітки і друзі) сприяють хлопчику / дівчинці, чоловіку / жінці у вільному виборі інтересів,

стилю одягу, хобі та ігор і позбавляють їх від впливу гендерних стереотипів, сприяють розвитку усвідомлення рівності.

Надати характеристику впливу чинників гендерної соціалізації на різних рівнях: на макрорівні (суспільство) (загальні стандартні норми та правила поведінки, соціальні ролі і статуси, загальні уявлення про жінок і чоловіків); на мезорівні (група) особистість за своє певні соціальні норми і установки соціальної або професійної групи; на мікрорівні (індивідуальний рівень) – формування особистої думки про формування ролі.

### КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ

1. Надайте визначення поняття «гендер».
2. Співвідношення понять «стать» і «гендер». У чому проявляється відмінність?
3. Надайте визначення понять «фемінність», «маскулінність» та «андрогінність».
4. Що означає гендерний стереотип?
5. Надайте визначення поняття «гендерна роль».
6. У чому полягає сутність парадигми маскулінності?
7. Що означає поняття «гендерна соціалізація»?
8. Які теоретичні пояснення гендерної диференціації доцільно використовувати в соціологічних дослідженнях?
9. Охарактеризуйте чинники гендерної соціалізації.
10. Опишіть динаміку гендерних ролей у різних сферах суспільного життя.
11. Опишіть форми гендерних дисгармоній.
12. Назвіть основні причини та сфери гендерної дискримінації.
13. Надайте визначення поняття «гендерна ідентичність».
14. Надайте визначення поняття «сексуальна орієнтація».
15. Опишіть компоненти побудови гендера.

### ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

#### 1. Термін «гендер» – це:

- а) рух за права жінок;
- б) вікові групи чоловіків та жінок до досягнення повноліття;
- в) нерівність у відносинах між чоловіками та жінками;
- г) соціальна категорія, яка визначає характерні риси та можливості, які в суспільстві пов'язують із чоловіком та жінкою та відносинами між людьми залежно від статі;
- д) теорія, яка пояснює особливості соціалізації жінок.

## **2. Гендерна роль – це:**

а) система соціальних стандартів, указівок, нормативів, очікувань, яким людина повинна відповідати, щоб її визнали як чоловіка чи жінку;

б) норма, відповідно до якої соціальна цінність чоловіка визначається величиною його доходів і успішністю кар'єри;

в) засвоєння норм, цінностей, ролей, притаманних чоловікові та жінці;

г) вік людей, який виходить за межі пересічного віку життя чоловіків або жінок у конкретній країні;

д) пошук адекватних норм стосовно гендерної поведінки.

## **3. Гендерна соціалізація – це:**

а) права і можливості для кожного гендерного статусу в сім'ї; статуси в системі спорідненості зменшують та посилюють престиж і владу, диференціюючи різні гендери;

б) ідеологічний компонент державної політики та державного управління, що має чотири виміри, які покладено в основу напрямів розвитку державної гендерної політики на сучасному етапі розвитку українського суспільства;

в) засвоєння людиною гендерних ролей, суспільних очікувань щодо цих ролей, а також гендерний розвиток особистості, тобто формування психологічних характеристик, які відповідають гендерним ролям та ідеалам суспільства;

г) комбінації характерних рис особистості, модельованих гендерними нормами, які приписують певні почуття і поведінку носіям різних гендерних статусів та відображають соціальні очікування інших у міжособистісній взаємодії;

д) нормативні зразки сексуального бажання і сексуальної поведінки, приписувані залежно від соціального статусу.

## **4. Процес засвоєння гендерних ролей і відтворення типів поведінки, очікуваних суспільством від чоловіків та жінок, – це:**

а) гендерна ідентичність;

б) гендерна стратифікація;

в) гендерна соціалізація;

г) гендерна асиметрія;

д) усі відповіді правильні.

## **5. Гендерні стереотипи – це:**

а) ідеологічний компонент державної політики та державного управління, що має чотири виміри, які покладено в основу напрямів

розвитку державної гендерної політики на сучасному етапі розвитку українського суспільства;

б) права і можливості для кожного гендерного статусу в сім'ї; статуси в системі спорідненості зменшують та посилюють престиж і владу, диференціюючи різні гендери;

в) сукупність загальноприйнятих уявлень, спрощених думок і суджень щодо ролі й місця жінок і чоловіків у суспільстві, норм їхньої поведінки, мотивів та потреб, що стають перепорою до змін стану справ у сфері гендерних відносин;

г) модель поведінки, що пропонується суспільством чоловікам, яка асоціюється з незалежністю, активністю, самовпевненістю, раціональністю, емоційною стриманістю;

д) модель поведінки, що суспільство пропонує жінкам.

#### **6. Предметом гендерних досліджень є:**

а) суто жіночі проблеми;

б) суто чоловічі проблеми;

в) проблеми стосунків жінок і чоловіків;

г) ролі, норми, цінності, риси характеру, які приписує суспільство жінкам і чоловікам;

д) зразки поведінки чоловіків і жінок у певному суспільстві.

#### **7. Що означає поняття «стать»?**

а) створені суспільством соціокультурні відмінності між жінками та чоловіками;

б) сучасний аналог поняття «сексуальна орієнтація»;

в) психологічні особливості жінок та чоловіків;

г) соціальні особливості жінок та чоловіків;

д) анатомічні відмінності жінок та чоловіків.

#### **8. Поняття «гендер» є поняттям біологічним?**

а) залежно від країни народження;

б) залежно від бажання людини;

в) ні;

г) так;

д) залежно від культурних характеристик і традицій.

#### **9. Чи змінюються гендерні ролі залежно від часу, географічного положення країни, місця проживання та традицій?**

а) ні;

б) тільки залежно від місця проживання та традицій;

- в) тільки залежно від географічного положення країни;
- г) так;
- д) тільки залежно від законодавства країни проживання.

**10. Яким критерієм позначається місце соціально-статевої групи (чоловіків та жінок) в суспільстві?**

- а) соціальна роль;
- б) соціальний статус;
- в) соціальна мобільність;
- г) соціалізація;
- д) гендерна ідентичність.

**11. Індивідуальний напрям виміру означає:**

а) права і можливості для кожного гендерного статусу в сім'ї; статуси в системі спорідненості зменшують та посилюють престиж і владу, диференціюючи різні гендери;

б) гендерна ідентичність – співвідношення власної особистості з «жіночими» і «чоловічими» якостями (продовжується протягом усієї соціалізації);

в) модель поведінки, що пропонується суспільством чоловікам, яка асоціюється з незалежністю, активністю, самовпевненістю, раціональністю, емоційною стриманістю;

г) нормативні зразки сексуального бажання і сексуальної поведінки, приписувані залежно від соціального статусу;

д) формальні та неформальні схвалення й винагороди конформної поведінки і покарання ганьбою, соціальною ізоляцією, презирством і медичним лікуванням неконформної поведінки.

**12. У якому році був введений у науковий обіг термін «гендерна ідентичність»?**

- а) 1958 р.;
- б) 1955 р.;
- в) 1960 р.;
- г) 1968 р.;
- д) 1957 р.

**13. Поєднання високого розвитку фемінності та маскулінності в одній людині називають:**

- а) андрогінністю;
- б) андроцентризмом;
- в) андрофобією;

- г) агендерами;
- д) тригендерами.

**14. Процес засвоєння гендерних ролей і відтворення типів поведінки, очікуваних суспільством від чоловіків та жінок, – це:**

- а) гендерна ідентичність;
- б) гендерна стратифікація;
- в) гендерна соціалізація;
- г) гендерна асиметрія;
- д) усі відповіді правильні.

**15. Що означає категорія «маскулінність»?**

- а) ознаки, які приписуються в суспільстві чоловікам;
- б) внутрішній стан чоловіка, викликаний нарощуванням м'язів;
- в) ознаки, які приписуються в суспільстві жінкам;
- г) зовнішність кремезної жінки;
- д) зовнішність кремезного чоловіка.

### **ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ**

*Завдання 1.* Оберіть, у яких реченнях йдеться про гендер, а в яких – про стать.

*Речення:* Чоловік не може народити дитину. Змінювати підгузки – це не чоловіча справа. Рожевий колір більше пасує дівчатам, а блакитний – хлопцям. Жінки заробляють менше, ніж чоловіки. Чоловіки не плачуть. Жінка не повинна освідчуватися чоловікові. У більшості жінок тембр голосу вищий, ніж у чоловіків. Доглядати за домом – жіноча справа. Більшість чоловіків фізично сильніші. Чоловіки – годувальники родини. Дівчата слабкі, а хлопці – сильні.

*Завдання 2.* Опрацюйте подані у таблиці визначення понять та оберіть правильний, на вашу думку, варіант визначення відповідного поняття.

*Поняття:* «соціалізація гендерно-рольова», «соціалізація гендерна», «стать біологічна», «гендерна роль», «фемінність», «гендерні рольові норми», «гендерні стереотипи», «гендер», «маскулінність», «статеві ознаки».

| № | Поняття | Визначення                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|---|---------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1 |         | Уявлення людей про правила поведінки і відповідні до них дії, яких мають дотримуватися чоловіки і жінки                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |
| 2 |         | Освоєння жінками і чоловіками в процесі їх життєдіяльності всіх форм і моделей гендерно організованого соціального буття, набуття ними соціально-статевої ідентичності, самоусвідомлення причетності до жіночої або чоловічої статі та ідентифікація себе з нею                                                                                                                                                                                              |
| 3 |         | Змодельована суспільством і підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої і жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей і відносин між жінками і чоловіками, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що, насамперед, визначається соціальним, політичним, економічним та культурним контекстами буття і надає уявлення про жінку і чоловіка залежно від їхнього біологічного походження |
| 4 |         | Засвоєння чоловіком і жінкою гендерних ролей, суспільних очікувань від цих ролей, формування психологічних характеристик, що відповідають гендерним ролям                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
| 5 |         | Утверджена в системі соціальної культури диференціація зразків поведінки, форм діяльності, способів самоутвердження, статусів, прав і обов'язків індивідів, що визначають їх статеву належність                                                                                                                                                                                                                                                              |
| 6 |         | Біологічні та фізіологічні характеристики, що визначають людину як жінку чи чоловіка                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
| 7 |         | Загальноприйняте консервативне оцінювання норм поведінки, схематизовані, спрощені уявлення про образи жінки і чоловіка, стандартизовані стійкі судження щодо моделей їхнього поводження та рис характеру, яким відповідає поняття «жіноче» і «чоловіче» і які закріплюються у свідомості без урахування соціальних змін, суспільного розвитку і життєвих процесів, що відбуваються                                                                           |

|    |  |                                                                                                                                                                         |
|----|--|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 8  |  | Анатомічні, антропологічні та соціальні особливості, специфічні для осіб чоловічої чи жіночої статі, що дають підстави диференціювати людей за статевою належністю      |
| 9  |  | Сукупність уявлень про те, що означає бути чоловіком, включаючи моделі поведінки, пов'язані з очікуваним місцем чоловіків у заданому наборі гендерних ролей та відносин |
| 10 |  | Нормативні уявлення про соматичні, психічні та поведінкові властивості, форми поведінки, цінності та установки, характерні для жінок                                    |

*Завдання 3.* Використовуючи ключові категорії, терміни та поняття теми, складіть кросворд (щонайменше 10 понять). Запитання кросворда подайте у формі дефініцій.

*Завдання 4.* Проаналізуйте образи чоловіків та жінок у мас-медіа. Напишіть інформаційну довідку. На семінарському занятті обговоріть такі запитання:

1. Як у мас-медіа зображені жінки та чоловіки?
2. Яких зображених образів (чоловіків, жінок) більше у ЗМІ?
3. Як ЗМІ впливають на життя жінок і чоловіків?
4. Чи зустрічалися вам такі образи, які хотілося б скопіювати, навіть якщо вони не відповідають ідеям гендерної рівності?
5. Чи зустрічалися вам образи чоловіків і жінок, що не відповідають патріархальним стереотипам? Які це образи?

*Завдання 5.* Прочитайте уривок із книги Тамари Марценюк «Захисники галактики: влада і криза в чоловічому світі» (за посиланням <https://genderindetail.org.ua/spetsialni-rubрики/heforshe/urivok-z-zahisniki-galaktiki-vlada-i-kriza-v-cholovichomu-sviti-tamari-martsenyuk-1341399.html>) та поміркуйте над запитаннями:

- як авторка подала маскуліність у книзі?
  - чи відбувається криза маскуліності та які підходи до її пояснення?
  - чи змінилася роль чоловіків у сімейному житті XXI ст. ?
- Підготуйте виступ до семінарського заняття.

*Завдання 6.* Підготуйте реферативне повідомлення за однією із запропонованих тем (обсяг до 10 друкованих сторінок):

1. Вплив ЗМІ на формування гендерного стереотипу.
2. Соціокультурні аспекти жіночої гендерної соціалізації.
3. Гендерні відмінності крізь призму громадської думки в Україні.
4. Статус і роль чоловіка в сучасній сім'ї.
5. Маскулінність як соціально-культурний конструкт.
6. Соціальна роль жінки (за матеріалами жіночих журналів).
7. Моделі «жіночності» та «мужності» в українських мас-медіа.

### **ДИДАКТИЧНІ МАТЕРІАЛИ**

Кінематографісти часто торкаються гендерних проблем, досліджуючи питання рівності, дискримінації, гендерних ролей та прав жінок і чоловіків у суспільстві.

#### **УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Кам'яний хрест»** (1968, реж. Леонід Осика). Екранізація новел Василя Стефаника «Кам'яний хрест» та «Злодій». Розповідає про складні соціальні реалії українського села на межі XIX–XX століть. Центральна тема – еміграція українських селян до Канади у пошуках кращої долі, а також моральні та соціальні наслідки цього вибору. Сильний аспект гендерних ролей і патріархальної культури. У стрічці зображені обмеження, які суспільство накладає як на жінок, так і на чоловіків.

##### *Питання для обговорення*

1. Що змінює національну, особисту, гендерну ідентичності людини?
2. Яким чином традиції допомагають або обмежують людей у їхньому виборі гендерної ролі?
3. Чим відрізняється стать від гендера? Чому поняття «гендер» з'явилося тільки у XX ст. ?

**«Коли падають дерева»** (2018, реж. Марися Нікітюк). Драма про дівчину, яка протистоїть традиційному суспільству, що нав'язує їй визначену роль. Боротьба героїв за власний вибір життєвого шляху проти тиску традицій.

##### *Питання для обговорення*

1. Як патріархальні установки впливають на жінок у фільмі?
2. Як у фільмі показано становище жінки в традиційному суспільстві?
3. Що фільм говорить про можливість змін у суспільстві?

**«Бачення метелика»** (2022, реж. Максим Наконечний). Болюча історія про жінку-військовослужбовицю, яка повертається з російського полону та стикається з неприйняттям суспільства, особистими травмами й гендерними викликами. Картина порушує багато важливих питань про роль жінки в сучасній Україні, війну та її наслідки.

*Питання для обговорення*

1. Що символізує метелик у контексті гендерних питань?
2. Як у фільмі показано відмінність у сприйнятті чоловічого та жіночого досвіду полону?
3. Які стереотипи про роль жінки на війні можна побачити у фільмі?

**СВІТОВИЙ ХУДОЖНІЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Хлопці не плачуть»** (1999, реж. Кімберлі Пірс, США). Жорстка, але важлива історія, заснована на реальних подіях. Розповідає про життя Брэндона Тіні – трансгендерного чоловіка, який стикається з дискримінацією, насильством та пошуком власної ідентичності. Стрічка порушує багато питань щодо гендеру, суспільних норм та толерантності.

*Питання для обговорення*

1. Чому суспільство не приймає людей, які не відповідають традиційним гендерним нормам?
2. Чи змінилося ставлення до трансгендерних людей з 1990-х до сьогодні? Чому?
3. Як у фільмі показано зв'язок між гендерними стереотипами та насильством?

**«Надер і Симін: розлучення»** (2011, реж. Асгар Фархаді, Іран). В основі сценарію картини – особистий життєвий досвід режисера та осмислення реалій сьогодення сучасного іранського суспільства: його побут, культура, релігія, класове розшарування, взаємини у родині.

*Питання для обговорення*

1. Чи існують відмінності гендерних стереотипів у різних культурах? Якщо так – чим вони обумовлені?
2. Як впливає різниця у соціальному і матеріальному становищі людей на їхні гендерні погляди?
3. Що нового про іншокультурне середовище ви дізналися після перегляду стрічки?

**«Суфражистка»** (2015, реж. Сара Гаврон, Велика Британія). Історична драма про боротьбу британських жінок за виборче право на початку XX ст. Показано жорстокість патріархальної системи, силу жіночої солідарності та радикальні методи протесту, які були необхідністю при відстоюванні своїх прав.

*Питання для обговорення*

1. Як суспільство обмежувало жінок у різних сферах життя? Чи залишилися ці проблеми в сучасному світі?
2. Чому героїні довелося жертвувати сім'єю та кар'єрою заради боротьби?
3. Чи збереглася у сьогоденні нерівність між жінками і чоловіками у політиці, економіці та суспільстві?

**«Мустанг»** (2015, реж. Деніз Гамзе Іргювен, Туреччина). Історія п'ятох сестер-сиріт, що живуть у маленькому консервативному селі в Туреччині разом із бабусею та дядьком. Дівчата мріють про свободу, але після того, як їх помічають у компанії хлопців під час гри у футбол, родина вирішує ізолювати їх, готуючи до майбутнього заміжжя. Сестри намагаються боротися із суворими традиціями та шукають шляхи до незалежності, що врешті-решт приводить їх до втечі з дому.

*Питання для обговорення*

1. Чи можна вважати обмеження свободи дівчат порушенням їхніх прав?
2. Як суспільні очікування впливають на можливості жінок у традиційних культурах?
3. Чому фільм має назву «Мустанг»? Яку метафору вона несе?

**«Жінка йде попереду»** (2017, реж. Сюзанна Вайт, США). Розповідається історія художниці Кетрін Вельдон, яка у 1880-х роках їде до резервації індіанців лакота, щоб намалювати портрет вождя Сидячого Бика. Вона стикається з дискримінацією і як жінка, і як союзниця корінних народів.

*Питання для обговорення*

1. Чому героїня стикається з неприйняттям її намірів чоловіками?
2. Як поєднання гендерної та політичної дискримінації впливає на життя?
3. Як нині жінки борються за свої права у традиційних та чоловічих сферах діяльності?

**«Маленькі жінки»** (2019, реж. Грета Гервіг, США). Адаптація класичного роману Луїзи Мей Олкотт, яка розкриває тему жіночої незалежності, сімейних обов'язків і пошуку власного шляху.

*Питання для обговорення*

1. Чи всі героїні погоджуються з традиційними жіночими ролями?
2. Як письменництво героїні стає актом фемінізму?
3. Як солідарність допомагає жінкам відстоювати гендерні права у світі чоловічих привілеїв?

**УКРАЇНСЬКИЙ ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Невидимий батальйон»** (2017, реж. Ірина Цілик). Розповідає про життя та подвиги жінок, які воювали на сході України у складі Збройних Сил або добровольчих батальйонів під час російсько-української війни. У стрічці представлені реальні історії жінок-воїнів. Картина показує, як ці жінки попри суспільні стереотипи та традиційні ролі захищають свою Батьківщину від загарбників.

*Питання для обговорення*

1. Чому жінки досі стикаються з дискримінацією в армії, попри їхню реальну участь у бойових діях?
2. Чи можна сказати, що боротьба за рівність у військовій сфері є частиною феміністичної боротьби?
3. Чи суспільство готове до повного визнання ролі жінок у війні, чи ще панують традиційні уявлення про «чоловічу» і «жіночу» роботу?

**«Цей дощ ніколи не скінчиться»** (2020, реж. Аліна Горлова). Фільм про хлопця із сирійсько-української родини, який живе у реаліях двох війн – в Сирії та Україні.

*Питання для обговорення*

1. Як війна впливає на чоловічу та жіночу ідентичність у різних культурах?
2. Чи можна говорити про «жіночий» і «чоловічий» досвід біженства?
3. Як війна впливає на традиційні гендерні ролі в сім'ях, що змушені емігрувати?

**«Розділові Н»** (2021, реж. Марина Степанська). Експериментальний проект, що поєднує поезію Сергія Жадана, музику й перформанс, досліджуючи війну, любов і внутрішній стан людини. Війна і жінки, роль жінок у воєнних конфліктах.

*Питання для обговорення*

1. Чи відрізняється жіночий і чоловічий досвід втрат, кохання, самотності?
2. Як війна змінює уявлення про кохання?
3. Чи здатне мистецтво сприяти подоланню особистих і суспільних травм?

**СВІТОВИЙ ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Жінка»** (2020, реж. Ян Артюс-Бертран, Франція). Глобальна історія жіночого досвіду. Документальний проєкт, що містить 2000 інтерв'ю з жінками з 50-ти країн світу, які розповідають про своє життя, проблеми та перемоги.

*Питання для обговорення*

1. Чи є спільні виклики для жінок у всьому світі, незалежно від культури та рівня економічного розвитку? Якщо так – які?
2. Чи можна сказати, що сучасний фемінізм є універсальним, чи він має культурні особливості?
3. Як змінюється сприйняття жіночих ролей у сучасному світі, і які фактори впливають на ці трансформації?

**«Місія: радість»** (2021, реж. Луї Псіхойос, США). Стрічка досліджує поняття радості через призму життя 14-ти жінок із різних країн та культур.

*Питання для обговорення*

1. Чи є гендерні відмінності у сприйнятті радості?
2. Як суспільство формує уявлення про те, що «має робити жінка, щоб бути щасливою»?
3. Як змінюється поняття щастя для жінок у сучасному світі?

*Підсумкові питання для обговорення*

1. Як соціальні норми формують очікування щодо чоловіків і жінок?
2. Чому жінки стикаються з дискримінацією навіть у розвинених країнах?
3. Як змінюється роль чоловіків і жінок у сучасному суспільстві?
4. Чи однакові виклики стоять перед жінками та чоловіками в Україні, Європі, Південній і Північній Америці, Африці, Азії, Австралії?
5. Як традиції впливають на гендерні ролі?
6. Чи підтверджують ці фільми ідеї фемінізму, гендерної соціалізації, теорію гегемонної маскулінності?

### **СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ**

1. Гайденко В. Гендер і сексуальність : хрестоматія. Суми : Університетська книга, 2023. 140 с.
2. Глосарій і тезаурус Європейського інституту з гендерної рівності / редкол.: М. Бабак, О. Давліканова, М. Дмитрієва та ін. Київ : Вістка, 2021. 170 с.
3. Гендерні відносини: архетип, стереотип, ідентичність : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. О. А. Пушонкової, З. В. Шевченко. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2016. 202 с.
4. Желіба О. В. Освіта і гендер : навч.-метод. посіб. Ніжин : Вид. ПП Лисенко М. М., 2019. 256 с.
5. Конціцка Г. Фемінізм: ідеологія, теорія, практика (досвід Польщі та України) : монографія. Львів : ПАІС, 2016. 210 с.
6. Марценюк Т. Гендер для всіх. Виклик стереотипам. Київ : Основи, 2017. 256 с.
7. Щотка О. П. Гендерна психологія : навч. посіб. Ніжин : Вид. ПП Лисенко М. М., 2019. 358 с.

## ТЕМА 9

### ВІЙНА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ: СУТНІСТЬ І ЗМІСТ

---

---

**Семінарське заняття.** Війна як соціальне явище: сутність і зміст.

**Навчальна мета заняття:** контроль, закріплення та корекція знань із зазначеної теми. Формування розуміння таких понять як «війна як соціальний феномен», «мир як соціальний феномен», «гібридна війна», «колабораціонізм». Аналіз зміни поглядів на війну в суспільстві в історичній ретроспективі. З'ясування того, яким чином війна та її наслідки впливають на суспільство та особистість.

#### **Навчальні питання**

1. Війна як соціальне явище.
2. Соціальні теорії феномену війни.
3. Соціальні особливості феномена війни.
4. Гібридна війна: сутність і практики.
5. Соціальні девіації під час війни.

#### **МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ**

У першому питанні необхідно розкрити поняття війни як соціального феномена. Необхідно зазначити, що війна – це організований конфлікт, який пов'язаний із зіткненням інтересів між державами, народами, націями класами, соціальними групами із застосуванням зброї і різноманітних ресурсів (людських, матеріально-технічних тощо) для вирішення певних суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, національних, релігійних, територіальних суперечностей. У ході війни – змінюються або руйнуються соціальні інститути, організації, навколишнє середовище, життя людей. Виходячи із наведеного тлумачення терміна «війна» можна дійти висновку, що війна – це соціальне явище, тому що воно охоплює усі сфери суспільного життя.

Галузь соціології, що вивчає війну як соціальне явище, її причини, наслідки, роль у суспільстві та вплив на різні соціальні групи, називається соціологією війни.

Об'єктом дослідження соціології війни є різні сторони суспільної дійсності під час війни – фізична, біологічна, економічна, політична, психологічна тощо.

*Предметом дослідження соціології війни є відносини, взаємозв'язки, соціальні інститути та організації держави в умовах війни.*

Дослідження феномена війни як соціального явища включає в себе наступні аспекти:

- війна – це складний соціально-політичний феномен, який не можна розглядати без аналізу її соціальних зв'язків з іншими соціальними станами, які притаманні суспільству (мир, перемир'я, гонка озброєнь, ескалація конфлікту);

- війна змінює усі сфери життя суспільства, особливо політику, економіку, формує загальну та мілітарну культуру, трансформує суспільну свідомість, впливає на кожного члена суспільства;

- війна легітимізує використання збройної сили державами, тому що являє собою законний спосіб розв'язання соціальних конфліктів за допомогою зброї. Під час війни організована збройна боротьба за допомогою армії, інших військових формувань стає знаряддям досягнення політичної мети;

- війна не випадкове, а закономірне явище суспільного життя. Зазвичай, війна виникає внаслідок послідовної, довготривалої і цілеспрямованої внутрішньої і зовнішньої політики одної або декількох держав. Політикам і державним діячам у своїй професійній діяльності слід постійно враховувати фактори, які сприяють перспективі виникнення війни у тій чи іншій формі;

- перебіг війни підпорядковується дії особливих законів, прояв яких змінюється залежно від характеру зброї, яку використовують ворогуючі сторони, соціальної природи суб'єктів збройної боротьби, їх політичних цілей;

- війні притаманні ознаки соціальної діяльності – цілераціональність, певний ідеальний план ведення;

- війна пов'язана із засобами матеріального виробництва, потребує фізичних, інтелектуальних, вольових, психологічних, моральних сил, і на вищому рівні досконалості набуває ознак творчості і навіть своєрідного мистецтва (воєнне мистецтво).

Війна є об'єктом дослідження таких наук як історія, філософія, політологія, правознавство, економічна теорія, психологія, військова справа.

Таким чином, соціологія досліджує такі компоненти війни:

1. Причини війни:

- соціальні, економічні, політичні фактори (ресурси, ідеологія, націоналізм, боротьба за владу);

- теорії конфліктів: марксистська (економічні інтереси), реалістична (боротьба за виживання), структурно-функціональна (роль війни у стабілізації суспільства).

2. Вплив війни на суспільство:
  - зміни в соціальній структурі (мобілізація, біженці, міграція);
  - гендерні зміни (підвищення ролі жінок у суспільстві, військові професії);
  - психосоціальні наслідки (посттравматичний синдром, депресія, суспільна травма).
3. Війна та соціальна солідарність:
  - об'єднання суспільства перед спільним ворогом;
  - формування національної ідентичності та патріотизму.
4. Війна і медіа:
  - інформаційні війни, пропаганда, фейкові новини;
  - вплив соціальних мереж на мобілізацію та підтримку конфліктів.
5. Повоєнна реконструкція:
  - роль громадянського суспільства у відбудові;
  - відновлення довіри між соціальними групами;
  - реінтеграція військових у мирне життя.

У *другому питанні* необхідно назвати і охарактеризувати основні соціальні теорії феномена війни в їх історичній ретроспективі. Для цього бажано ознайомитися з працями філософів, істориків, соціологів, політологів, які у різні часи трактували своє і тогочасне суспільне бачення війни і миру.

Перші спроби осмислення війни як соціального явища з'являються ще у добу Античності. Давньогрецький мислитель Геракліт (540–480 до н.е.) у творі «Про природу» зазначав, що життя – це постійна боротьба («війна») протилежностей, у ході якої світ постає таким, яким ми його знаємо. Звідси висновок Геракліта, що *«війна є батьком усього»*, а мир протилежний війні так само, як протилежні зима літу, тепло – холоду, життя – смерті.

Давньогрецький філософ Платон (428–347 до н.е.) зазначав, що існують різні види війн. Для позначення війн між греками він використовував термін «розбрат». Є підстави вважати, що вже за античних часів розрізняли війни внутрішні та зовнішні, тобто – війни між грецькими полісами та між греками і варварами.

Найдревніший трактат із військової стратегії – це «Мистецтво війни», авторство якого приписується китайському генералу і стратегу Сунь Цзи (VI–V ст. до н.е.), який вважав війну необхідним злом. Якщо війну було розпочато, її бажано вести швидко, щоб уникнути економічних втрат та поступово зростаючого внутрішнього супротиву – опозиції знаті та невдоволення населення.

Нікколо Макіавеллі (1469–1527) – державний секретар Флоренції, політичний діяч, мислитель епохи Відродження – порушував

питання війни і миру у творах «Державець», «Про військове мистецтво». Основою життя держави повинна бути військова сила. «Не може бути гарних законів там, де немає сильного війська, а де є сильне військо, звичайно, будуть гарні закони». Правитель не повинен мати іншої цілі, ніякої іншої справи, окрім війни, її ведення і правил.

Карл фон Клаузевиц (1780–1831) – прусський генерал, військовий реформатор та військовий теоретик, який залишив фундаментальну працю «Про війну». За його визначенням, війна – це розширене протиборство суспільних суб'єктів і продовження державної політики іншими засобами.

Для теорії війни К. фон Клаузевица характерні наступні положення:

- не існує єдиної і незмінної для усіх випадків причини війни;
- усі війни унікальні й вимагають конкретно-політичного аналізу;
- кожна війна являє собою «трикутник» суттєвих моментів із наступними вершинами – політика, насильство, діяльність мас і полководців.

У теорії суспільного розвитку німецького економіста, філософа, соціолога К. Маркса (1818–1883) війна – це обов'язкова умова суспільної еволюції. У своїх працях «Злиденність революції» та «Маніфесті комуністичної партії» він стверджував, що боротьба між класами породжує революцію, яка обов'язково спричинить класову війну за владу. Війну породжують протиріччя суспільного, політичного, економічного, культурного буття, які існують як всередині держави, так і на міжнародному рівні. Так, зростання ролі національних держав та конкуренції між націями породжує протиріччя між державами у володінні ресурсами. Це неминуче призводить до війни.

Французький соціолог Е. Дюркгейм (1858–1917) вважав, що держава важливіша за міжнародні закони, мораль і громадянське суспільство. Великі держави за природою імперіалістичні, прагнуть насильства та анексії територій. Тому війна є звичайною практикою держави. Укладення міжнародних угод визначається політичною доцільністю моменту, але зобов'язання щодо їх дотримання скасовуються виникненням нової доцільності. Маленькі держави повинні бути поглинені великими або стати їх покірними, слухняними сателітами. У війні немає нічого нелюдського та антигуманного. Якщо для досягнення воєнної мети необхідно тероризувати мирне населення, то це потрібно робити.

Німецький соціолог Г. Зіммель (1858–1918) був переконаний у тому, що війна створює народу воюючої держави спільний «простір

досвіду», який є запорукою формування політичної нації (статті «Ідея Європи», «Європа і Америка»). Війна впливає на кожну особистість таким чином, що відбувається подолання індивідуалізму та егоїзму. Натомість формується унікальна єдність індивідів, поєднаних єдиним прагненням – перемогти ворога. Війна зміцнює зв'язок між людиною і нацією.

Г. Зіммель інтерпретував війну через свою концепцію культури. Війна, з одного боку, вимагає від людини відторгнення низки культурних «чужих» надбань, ставлення до ворога не як до конкретної людини, а як до абстрактного супротивника. З іншого боку, під час війни спостерігається прискорене занурення у власну, національну культуру. Г. Зіммель вважав що війна призводить до ментальної революції громадян усередині кожної воюючої держави, зміни парадигми цінностей особистості.

Американський соціолог П. Сорокін (1889–1968) розробив теорію соціології війни, зокрема теорію соціальних наслідків війни і чинників, які впливають на її виникнення. У статті «Війна та мілітаризація суспільства» (1921) він виділяє три фактори, які, на його думку, докорінно змінюють суспільство і суспільні відносини під час війни, а саме:

- суспільне виживання під час війни вимагає тотальної централізації та згуртованості суспільства навколо органів центральної влади. Така ситуація зберігається у повоєнний час і стає підґрунтям формування авторитарних режимів;

- суспільні зміни, які відбуваються під час війни, змінюють на особистісному рівні кожного громадянина країни. «Замість поваги до особистості, війна проповідує та вимагає вбивства, замість поваги до чужих прав – порушення їх, замість любові – прищеплює злість, замість мирної праці – руйнацію. Все це впливає на громадян, владу, бо кожен наш вчинок рикошетом відбивається на нас самих і поступово змінює нас»;

- війна знищує найбільш якісну частину населення, здатну бути генератором творчого розвитку. «Війна забирає життя кращих і залишає виживати найгірший людський матеріал. У війнах гинуть, насамперед, найздоровіші і найпрацездатніші вікові групи... Вплив війни на якісний склад населення є також причиною повоєнної деградації суспільства».

Якщо сто й більше років тому основний зміст війни повною мірою вичерпувався збройною боротьбою, то у XX ст. він став доповнюватися дипломатичною, економічною, інформаційно-психологічною, розвідувально-диверсійною, терористичною й іншими формами

боротьби. Усі вони можуть розгортатися не лише на території воюючих країн, а й у глобальному геополітичному просторі. У сучасну епоху поширився «державний тероризм», що втілюється у широкі терористичні акції одних країн проти інших.

Тому сучасні дослідники війн доводять, що попри те, що з початку виникнення людської цивілізації внутрішній зміст війни залишився незмінним, зовнішні прояви війни трансформувалися у більш приховані (гібридні) форми.

При підготовці до *третього питання* доречним буде розділити його на дві частини.

I. Спочатку слід зосередити увагу на соціальних особливостях феномена війни, зазначити, що війна глибоко впливає на структуру суспільства, взаємини між людьми, економіку, культуру та ідентичність.

II. Оскільки суб'єктом ведення війни виступає держава і право оголошувати війну надано тільки легітимному державному органу, завершальну частину питання слід присвятити деяким аспектам, які її легітимізують. Це важливо тому, що уряд разом із армією в цілому несуть всю відповідальність за наслідки бойових дій.

*I. По-перше*, необхідно проаналізувати війну насамперед як соціальний конфлікт.

Оскільки війна є *екстремальною формою соціального конфлікту*, який може виникати через політичні, економічні, етнічні або релігійні суперечності, вона руйнує попередні соціальні зв'язки та створює нові форми взаємодії. *Наприклад, російсько-українська війна (2014–2025 роки) призвела до поляризації суспільства не тільки в Україні та Росії, а й у світі, поділивши країни на прихильників і противників агресії.*

*По-друге*, необхідно показати, як під впливом війни відбувається трансформація соціальної структури, змінюються соціальні ролі та статуси. *Наприклад, під час війни жінки частіше займають місця в економіці та армії, зростає роль волонтерських рухів і громадянського суспільства, формується новий клас ветеранів та внутрішньо переміщених осіб.*

*По-третьє*, необхідно показати вплив війни на формування нових ідентичностей, посилення національної самосвідомості та патріотизму. *Наприклад, після 2014 р. в Україні відбулося різке зростання патріотичних настроїв, а після повномасштабного вторгнення 2022 р. рівень підтримки незалежності та самобутності зріс до рекордних 90 %.*

*По-четверте*, необхідно показати зміни у демографічній ситуації, які спричиняє війна, а саме: масову міграцію (велика кількість

біженців), депопуляцію (висока смертність серед молодого населення, зменшення народжуваності) та зміну вікової структури населення. *Наприклад, після початку повномасштабного вторгнення в Україні близько 6 мільйонів людей стали біженцями і внутрішньо переміщеними особи.*

*По-н'яте, необхідно показати, яким чином війна впливає на соціальну солідарність. В умовах війни суспільство може як об'єднуватися, так і розколюватися. В багатьох випадках спостерігається «ефект згуртованості перед загрозою». Наприклад, в Україні війна об'єднала людей незалежно від мовних чи регіональних відмінностей, створивши сильну національну єдність.*

*По-шосте, необхідно показати, яким чином війна впливає на соціальні інститути, а саме:*

- а) соціальний інститут сім'ї:
  - відбувається руйнування сімей через загибель одного з подружжя або вимушене розлучення (еміграція);
  - зміна ролей у сім'ї (жінки стають основними опікунами дітей і беруть на себе більше гендерних ролей);
- б) соціальний інститут економіки:
  - перехід на «воєнну економіку»;
  - зростання частки оборонної промисловості та воєнних витрат;
  - руйнування соціально-економічної інфраструктури, зростання безробіття, скорочення соціальних витрат;
- в) соціальний інститут освіти:
  - вимушений перехід закладів освіти на дистанційне навчання;
  - закриття закладів освіти на окупованих територіях, евакуація закладів освіти на безпечну територію, зменшення кількості учасників освітнього процесу;
  - підвищення ролі військово-патріотичного виховання;
  - суттєві зміни в концептуальних засадах дисциплін гуманітарного циклу (історія, мовна підготовка, література) задля аналізу і надання оцінки поточної війни.

II. Під час відповіді треба звернути увагу на те, що існує традиція врахування певних угод, за якими війна вважається прийнятною. Війна – неприпустиме, з точки зору нормативно-правового підходу, соціальне явище збройного насильства, яке виникає у формі агресії або агресивної війни.

Право визнання факту агресії належить Раді Безпеки ООН, яке згідно з резолюцією «Про визначення агресії» (1974) не використовується при визначенні дій сторін у громадянських війнах. Визнання

однієї із воюючих сторін агресором передбачає міжнародну відповідальність, а саме – обмеження свого суверенітету на міжнародній арені, репарації, реституції, тощо.

У Законі України 1992 р. «Про оборону України» (ст. 4) вказано: «У разі збройної агресії проти України або загрози нападу, Президент України приймає рішення про застосування Збройних Сил на підставі відповідного рішення. Збройні Сили разом з іншими військовими формуваннями розпочинають воєнні дії».

Згідно із Конституцією України, «Збройні Сили України та інші військові формування покликані захищати суверенітет і територіальну цілісність України» (ст. 17), а ст. 92 визначає правові основи боротьби з тероризмом.

Закон України «Про боротьбу з тероризмом» (2003) визначає правові та організаційні засади боротьби з тероризмом та регламентує випадки, коли може бути введена антитерористична операція. Так, ст. 4 передбачає можливість проведення антитерористичних операцій на території України; ст. 5 визначає Службу безпеки України (СБУ) як головний орган, що координує антитерористичну діяльність; ст. 11 наділяє державні органи правом застосування сили під час Антитерористичної операції (АТО).

Саме на підставі вищезазначених документів 13 квітня 2014 р. Рада національної безпеки і оборони (РНБО) прийняла рішення про початок антитерористичних заходів на Донбасі через захоплення незаконними військовими формуваннями державних установ, промислових підприємств, військових об'єктів та будівель. Ключові положення наведені нижче.

Указ Президента України Петра Порошенка від 14 квітня 2014 р. № 405/2014 ввів у дію це рішення РНБО України про початок АТО у східних регіонах країни. Метою АТО проголошувалось:

- нейтралізація незаконних збройних формувань на частині території Донецької і Луганської областей України;
- відновлення контролю держави над територією, яка була захоплена незаконними військовими формуваннями;
- надання відповідних повноваження СБУ, Національній гвардії, МВС та ЗСУ.

Таким чином, Антитерористична операція в Україні у 2014 р. розпочалася згідно із положеннями, які були прописані у Конституції, Законі «Про боротьбу з тероризмом» та рішеннями РНБО і Президента України.

У 2018 р. формат АТО було змінено на Операцію Об'єднаних Сил (ООС).

24 лютого 2022 р. Президент України В. Зеленський підписав Указ № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні». Народні депутати затвердили цей документ. Згідно з указом, воєнний стан в Україні запроваджується з 5:30 ранку 24 лютого 2022 р. строком на 30 діб (у подальшому дія Указу продовжувалася). Таке рішення ухвалено у зв'язку з воєнною агресією рф проти України та на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони й відповідно до українського законодавства.

Міжнародні організації та уряди країн світу офіційно визнали рф країною-агресором, а саме:

1. Рішення Генеральної Асамблеї ООН, які покладають на рф відповідальність у розв'язанні агресії проти України:

- резолюція A/RES/68/262 (2014) – підтверджує територіальну цілісність України та засуджує анексію Криму з боку рф;
- резолюція A/RES/73/194 (2018) – засуджує мілітаризацію рф Криму, Чорного та Азовського морів;
- резолюція A/RES/ES-11/1 (2022) – засуджує вторгнення рф в Україну та вимагає негайного виведення військ;
- резолюція A/RES/ES-11/4 (2022) – засуджує окупацію українських територій і проведення так званих «референдумів» на захоплених українських територіях.

2. Рішення Європейського парламенту щодо агресії рф проти України:

- резолюція 2022/2655(RSP) (2022) – визнає рф державою-спонсором тероризму та державою, що використовує терористичні методи у зовнішньополітичній діяльності;
- резолюція від 6 жовтня 2022 р. – засуджує окупацію рф українських територій.

3. Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) ухвалила:

- резолюцію 2433 (2022), у якій визнає російський режим терористичним;
- резолюцію 2463 (2022), у якій підтримує створення міжнародного трибуналу для розслідування злочину агресії рф проти України.

4. Міжнародний кримінальний суд (МКС) 17 березня 2023 р. видав ордер на арешт президента рф В. Путіна та уповноваженої з прав дитини М. Львової-Белової за депортацію українських дітей, що є воєнним злочином.

5. Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) у резолюції від 6 липня 2023 р. засудила вторгнення рф в Україну та висунула вимоги щодо її відповідальності за воєнні злочини.

6. Парламенти й уряди десятків країн світу ухвалили окремі рішення, в яких рф визнається державою-агресором або державою-спонсором тероризму. Серед них: США, Канада, Велика Британія, Польща, Литва, Латвія, Естонія, Чехія, Нідерланди, Франція тощо.

Ці рішення демонструють широке міжнародне визнання злочинних дій рф, а також підтримку України у світі.

У четвертому питанні необхідно розкрити сутність гібридної війни і проаналізувати її практику.

На початку відповіді необхідно надати визначення терміна «гібридна війна». Гібридна війна – різновид ворожих дій, при якому сторона-агресор не вдається до класичного воєнного вторгнення, а пригнічує свого опонента, використовуючи комплекс прихованих операцій, диверсій, веде кібервійну, надає підтримку повстанцям, що діють на території супротивника. При цьому бойові дії можуть взагалі не вестися. Замість терміна «війна» політичне керівництво багатьох країн намагається вживати менш загрозливе слово «конфлікт».

Гібридна війна може тривати роками й десятиріччями. Нападник здійснює стратегічну координацію зазначених дій, зберігаючи при цьому можливість заперечення своєї причетності до конфлікту. Класичними прикладами гібридних військових дій наприкінці ХХ–на початку ХХІ ст. вважають дії СРСР у початковий період афганської війни (1979–1989), дії рф з підтримки сепаратистів на території окремих районів Луганської і Донецької областей України, а також дії США, Пакистану, Китаю та інших держав щодо підтримки афганських моджахедів.

Складові елементи гібридної війни:

- фактичні бойові дії розпочинаються без формального оголошення війни;

- бойові дії перманентно тривають на фоні млявої реакції міжнародної спільноти, не здатної загнuzдати агресора, який зухвало нехтує нормами міжнародного права, порушує стан миру та не зважає на свої зобов'язання берегти принципи міжнародної безпеки;

- учасники бойових дій не рівноцінні в політично-правовому, воєнно-спеціальному, моральному відношенні. З одного боку, це урядові – легітимні збройні сили держави, яка зазнала агресії, з іншого – різнорідні найманці, бойовики, терористи, кримінальні елементи;

- бойові дії відбуваються переважно на лінії зіткнення;

- у політичному відношенні гібридна війна є однією із силових форм воєнно-політичних дій на межі війни і миру, коли слабким державам сильні країни будуть нав'язувати свою волю.

У гібридній війні зростає роль інформаційного фактору у формі інформаційної війни. Під час збройного конфлікту інформаційна складова набуває ознак безкомпромісності, розпалювання жорстоких нелюдських почуттів, беззастережної брехні, одурманювання населення формуванням образу ворога та стану «облоги країни».

В культурно-цивілізаційному аспекті гібридні війни демонструють недосконалість сучасної системи міжнародної безпеки, низьку ефективність структур ООН, інститутів дотримання миру і міжнародної безпеки.

При підготовці до *п'ятого питання* необхідно розкрити зміст поняття «аномія» (безладдя, відсутність соціального порядку), яке уперше ввів до наукового обігу Е. Дюркгейм. Це стан масової свідомості в умовах суспільної кризи або надзвичайного стану, коли руйнуються ustalені ціннісні структури, правила і поведінка людей.

Війна змінює традиційні форми девіації та породжує принципово нові. Доведеним фактом можна вважати те, що війна є каталізатором девіантності.

Слід докладніше розглянути основні види девіантної поведінки, притаманні саме періоду війни.

*Мародерство* – пограбування цивільного населення, особливо, якщо населення визначається як вороже і «чуже»;

*Боягузтво* – поведінка, за якої суб'єкт під впливом страху нехтує як етичними, так і моральними нормами, ставить під загрозу своє життя та соціальний статус, а також безпеку інших людей. Боягузтво може бути підґрунтям, на якому розгортаються інші моделі відхильної поведінки: дезертирство, самогубство, вбивство товаришів по службі й командирів тощо.

*Дезертирство* здебільшого визначають як самовільне покидання військової служби або ухилення від призову в армію. З психологічного погляду, дезертирство є способом виходу з гострої особистісної кризи шляхом укрای конфліктного розриву зі звичним соціальним оточенням та його нормами, тож, відповідно, передбачає соціальні санкції.

Згідно з кримінальним законодавством України, дезертири визнаються злочинцями, а їх дії, відповідно, – кримінальними діяннями. Відповідно до статті 408 Кримінального кодексу України, за дезертирство передбачена санкція у вигляді позбавлення волі на строк від двох до п'яти років, а якщо особа при цьому вчиняє таке діяння із зброєю або за попередньою змовою групою осіб, – на строк від п'яти до десяти років.

Причинами військової девіації можуть стати стани хронічного стресу, професійного вигорання, що зумовлені об'єктивними

причинами, характером служби, напруженням бойової ситуації. Нарешті, непрофесіоналізм – невідповідність особи займаних позицій, відсутність належної підготовки, недостатність навичок та знань для виконання службових обов'язків. Це стосується, здебільшого, командирів та спеціалістів, які обслуговують складні технічні системи.

Загрози та ризики, пов'язані з військовими девіантами:

- збільшення небойових втрат, нічим не виправданих смертей і каліцтв, випадки суїциду;
- зниження боєздатності частин, втрата керованості та надійності підрозділів;
- іміджеві втрати в очах суспільства і, особливо, у свідомості жителів зони бойових дій;
- матеріальні, економічні наслідки від небойових втрат, розкрадань майна, псування техніки, дорожньо-транспортних пригод тощо;
- погіршення морально-психологічного клімату в підрозділах, виникнення конфліктів довкола девіантів.

Специфічною формою девіації під час війни і збройних конфліктів являється *колабораціонізм*. Колабораціонізм – співпраця населення або громадян держави з ворогом в інтересах загарбника на шкоду самій державі чи її союзників і участь у переслідуванні патріотів країни, громадянином якої є колаборант. Колабораціонізм – розповсюджене явище під час будь-якої війни, що має місце в кожній окупованій країні.

Колабораціонізм в умовах зовнішньої агресії є найбільш небезпечною формою девіантої поведінки. Суть колабораціонізму полягає в тому, що громадянин із певних ідейних чи матеріальних міркувань (мотивація може бути і більш глибинною, наприклад нереалізовані амбіції, можливість панувати тощо) стає посібником окупантів, бере активну участь у захопленні території та здійсненні політики агресора.

Різновиди колабораціонізму:

- духовна підтримка ворога, виправдання агресії проти своєї країни, але при відсутності співпраці з окупаційною владою;
- «ситуативні колаборанти», люди, які піддалися ворожій пропаганді і не мали інтелектуальних сил для критичного мислення та аналізу віддалених наслідків власних дій;
- свідомий колабораціонізм знаходить вираження в адміністративній, ідеологічній, пропагандистській діяльності на користь «нової влади». Свідомі активісти полюють за патріотами, роблять доноси, добровільно співпрацюють зі спецслужбами, маючи від того

особливе задоволення. Тут питома вага належить особам із кримінальним минулим, яких цілеспрямовано долучили до колабораціонізму, для яких колаборація стає своєрідним соціальним ліфтом;

– вимушений колабораціонізм, коли пересічні мешканці окупованих територій пристосовуються до нових умов існування та співпрацюють з окупантами заради того, аби вижити. Особливо гостро це питання постає перед службовцями, інтелігенцією, «бюджетниками», що завжди повністю залежать від будь-якої влади.

### КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ

1. Дайте визначення терміна «війна» так, як її трактують у соціології.
2. Які науки досліджують феномен війни?
3. Що є об'єктом дослідження війни у соціології?
4. Що є предметом дослідження соціології війни?
5. Які аспекти містяться у феномені війни як соціальному явищі?
6. Чому давньогрецький мислитель Геракліт вважав війну «батьком усього»?
7. Хто і де створив найдревніший трактат із військової стратегії? Як цей мислитель пояснює, що таке війна?
8. Назвіть основні положення теорії війни К. фон Клаузевіца.
9. Яким чином війна впливає на суспільство у теорії суспільного розвитку К. Маркса?
10. Які фактори, на думку П. Сорокіна, впливають на докорінні зміни суспільства під час і після війни?
11. Чому суб'єктом ведення війни виступає винятково держава?
12. Що характеризує війну як соціальну дію?
13. Дайте визначення поняття «гібридна війна».
14. Назвіть і охарактеризуйте відомі вам види девіантної поведінки, притаманні саме періоду війни.
15. У чому полягає сутність колабораціонізму?

### ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

#### 1. Війна – це:

- а) організований конфлікт, який ведеться із застосуванням зброї та насильства;
- б) форма соціальної взаємодії та колективної поведінки зі специфічною функцією стабілізації та інтеграцією групового життя;
- в) соціальний феномен, який досліджується такими науками, як філософія, політологія, історія, економіка, соціологія;

г) насильницькі дії, які відбуваються під час збройної боротьби, порушують фізичну недоторканність протиборчих осіб, призводять до смертей та нівечень;

д) усі відповіді правильні.

**2. Хто з мислителів уважав, що «війна є батьком усього»?**

а) Карл фон Клаузевіц;

б) Сун Дзи;

в) Карл Маркс;

г) Геракліт;

д) Еміль Дюркгейм.

**3. Хто з мислителів уважав, що тотальна централізація та згуртованість суспільства навколо органів центральної влади зберігається у повоєнний час і стає підґрунтям формування авторитарних режимів?**

а) Еміль Дюркгейм;

б) Георг Зіммель;

в) Питирим Сорокін;

г) Карл фон Клаузевіц;

д) Карл Маркс.

**4. Хто з мислителів уважав, що «війна є шлях обману»?**

а) Карл фон Клаузевіц;

б) Геракліт;

в) Карл Маркс;

г) Сун Дзи;

д) Еміль Дюркгейм.

**5. Хто з мислителів стверджував, що боротьба між класами породжує революцію, яка обов'язково спричинить класову війну за владу?**

а) Еміль Дюркгейм;

б) Карл Маркс;

в) Карл фон Клаузевіц;

г) Нікколо Макіавеллі;

д) Сун Дзи.

**6. Хто з мислителів ХХ століття аналізував війну крізь призму боротьби культур?**

а) Еміль Дюркгейм;

- б) Карл Маркс;
- в) Карл фон Клаузевіц;
- г) Нікколо Макіавеллі;
- д) Сун Дзи.

**7. Хто з мислителів ХХ століття стверджував, що війна приводить до згуртованості суспільства і формування політичної нації?**

- а) Еміль Дюркгейм;
- б) Карл Маркс;
- в) Карл фон Клаузевіц;
- г) Нікколо Макіавеллі;
- д) Георг Зіммель.

**8. Що характеризує війну як соціальну дію?**

- а) суспільна діяльність;
- б) цілеспрямованість;
- в) зміни у суспільстві;
- г) суспільні наслідки;
- д) раціональність.

**9. Гібридна війна – це:**

а) різновид ворожих дій, при якому сторона-агресор не вдається до класичного воєнного вторгнення, а пригнічує свого опонента, використовуючи комплекс прихованих операцій, диверсій, кібервійни, надає підтримку повстанцям, що діють на території супротивника;

б) поступове втягнення багатьох держав у боротьбу, яка спричинена протиріччями політичного, економічного, релігійного характеру;

в) створена заздалегідь коаліція держав, яка розпочинає дії на основі попередньо укладених союзницьких угод про воєнні та політичні гарантії взаємної безпеки;

г) охоплює практично увесь світ, оскільки опосередковано зачіпає всі країни світу, навіть у тому випадку, коли вони не беруть безпосередньої участі у воєнних діях;

д) поширюється на більшу частину країн регіону або охоплює його повністю.

**10. Що є невід'ємною частиною гібридної війни?**

- а) перемовини між ворогуючими сторонами;
- б) інформаційна боротьба;
- в) оприлюднення планів ведення бойових дій;

- г) відкритий обмін військовополоненими;
- д) продовження економічних, політичних, культурних відносин між ворогуючими сторонами.

**11. До класичних прикладів гібридних воєнних дій наприкінці XX – на початку XXI ст. відносять (три правильні відповіді):**

- а) дії СРСР у початковий період афганської війни (1979–1989);
- б) дії РФ з підтримки сепаратистів на території окремих районів Луганської і Донецької областей України;
- в) дії США, Пакистану, Китаю щодо підтримки афганських моджахедів;
- г) дії військ Вермахту у Західній Європі у 1939–1941 роках;
- д) дії СРСР у Фінляндії у 1939–1940 роках.

**12. Дезертирство – це:**

- а) співпраця населення або громадян держави з ворогом в інтересах загарбника на шкоду своїй державі, участь у переслідуванні патріотів країни;
- б) самовільне залишення місця військової частини з метою ухилитися від військової служби;
- в) пограбування цивільного населення військовими, викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених;
- г) поведінка людини в певній ситуації, виражена відмовою від дії через страх;
- д) діяння, умисно вчинене громадянином на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та обороноздатності своєї держави.

**13. Поведінка, за якої суб'єкт під впливом страху нехтує як етичними, так і моральними нормами, ставить під загрозу своє життя та соціальний статус, а також безпеку інших людей, – це:**

- а) зрада;
- б) колабораціонізм;
- в) дезертирство;
- г) боягузтво;
- д) страх.

**14. Хто ввів поняття «аномії»?**

- а) Карл фон Клаузевіц;
- б) Геракліт;
- в) Карл Маркс;
- г) Сун Дзи;
- д) Еміль Дюркгейм.

**15. Чи легітимізує війна використання збройної сили державами?**

- а) так;
- б) ні;
- в) тільки з дозволу ООН;
- г) тільки з дозволу урядів воюючих країн;
- д) тільки після усенародного обговорення і референдуму.

**ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ**

*Завдання 1.* Проаналізуйте одну із сучасних воєн або конфліктів, використовуючи три соціологічні теорії (марксизм, функціоналізм, теорію конфлікту).

1. *Марксистський підхід.* Конфлікт можна пояснити боротьбою за економічні ресурси (контроль над енергетичними ресурсами, землями, ринками).

2. *Функціоналізм.* Війна розглядається як явище, яке мобілізує суспільство, сприяє зміцненню національної ідентичності та зміні соціальних ролей.

3. *Теорія конфлікту.* Війна є результатом протистояння різних соціальних груп, інтересів та ідеологій (авторитарний режим проти демократичного державного устрою).

*Завдання 2.* Проаналізуйте наступні соціологічні дані (умовний приклад) та зробіть висновки про ставлення суспільства до війни.

Результати опитування (2024, Україна):

- 85 % підтримують ЗСУ.
- 78 % вважають, що війна змінила їхнє життя.
- 75 % вірять у перемогу України.
- 30 % мають особистий досвід втрати рідних або друзів.

*Завдання 3.* Дискусія: вплив війни на соціальні інститути. Обговоріть у групах, як війна впливає на такі соціальні інститути: сім'я, освіта, релігія, політика, економіка тощо.

*Запитання для аналізу впливу війни на інститут сім'ї*

- 1. Як війна змінює структуру сімей?
- 2. Які виклики постають перед сім'ями військових та внутрішньо переміщених осіб?
- 3. Як війна впливає на психологічний стан членів сімей?
- 4. Чи змінюється роль жінки та чоловіка в сім'ї під час війни?
- 5. Як війна впливає на народжуваність і демографічні тенденції?

*Питання для аналізу впливу війни на інститут освіти*

1. Як війна змінює доступність та якість освіти?
2. Як адаптується освітня система до кризових умов?
3. Чи впливає війна на зміну навчальних програм?
4. Як війна позначається на психологічному стані учнів і студентів?

*Питання для аналізу впливу війни на інститут держави та політичної влади*

1. Як війна змінює відносини між державою та суспільством?
2. Чи посилюється роль держави та централізованого управління під час війни?
3. Як війна впливає на політичну стабільність та рівень довіри громадян до влади?
4. Чи посилюється контроль держави над медіа та громадською думкою?
5. Як війна впливає на міжнародні відносини та зовнішню політику держави?

*Питання для аналізу впливу війни на економічні інститути*

1. Як війна змінює економічні пріоритети держави?
2. Як війна впливає на ринок праці?
3. Які сектори економіки страждають найбільше, а які – зростають під час війни?
4. Як змінюється фінансова система (інфляція, девальвація, зростання державного боргу)?
5. Чи змінюється ставлення до тіньової економіки та корупції в умовах війни?

*Питання для аналізу впливу війни на інститут права та правопорядку*

1. Як війна впливає на рівень злочинності?
2. Як змінюється система правосуддя під час війни?
3. Чи змінюються права і свободи громадян під час воєнного стану?
4. Як війна впливає на діяльність правоохоронних органів?
5. Як міжнародне право реагує на порушення під час війни (злочини проти людяності, геноцид)?

*Питання для аналізу впливу війни на релігійні інститути*

1. Як війна впливає на роль релігії в суспільстві (зростання релігійності чи навпаки – зневіра)?

2. Чи змінюється діяльність релігійних організацій під час війни?
3. Чи зростає рівень міжконфесійної напруженості під час війни?
4. Як війна впливає на політизацію релігії?
5. Яку роль відіграє релігія у формуванні морально-етичних норм під час війни?

*Питання для аналізу впливу війни на інститут медіа та комунікацій*

1. Як війна змінює роль медіа?
2. Чи можна виправдовувати обмеження свободи слова під час війни?
3. Як війна впливає на медіаповідстку та спосіб висвітлення подій?
4. Як соціальні мережі впливають на інформаційну боротьбу під час війни?
5. Яка роль пропаганди у формуванні суспільної думки під час війни?

*Питання для аналізу впливу війни на інститут охорони здоров'я*

1. Як війна впливає на доступ до медичних послуг?
2. Які нові виклики постають перед системою охорони здоров'я?
3. Чи змінюється ставлення суспільства до медичних працівників під час війни?
4. Як війна впливає на психічне здоров'я населення?
5. Як довгострокові наслідки війни для системи охорони здоров'я?

*Завдання 4.* Проаналізуйте інформаційну війну між Україною та рф. Знайдіть приклади пропагандистських наративів і поясніть, як вони впливають на громадську думку.

*Питання для аналізу*

1. Які основні наративи російської пропаганди?
2. Як Україна бореться з інформаційними атаками?
3. Як соціальні мережі впливають на сприйняття війни?

*Приклад відповіді:* рф активно використовує пропаганду, зокрема фейки про «біолабораторії в Україні», «нацистів у владі». Для боротьби з фейками діють проекти «StopFake» (<https://www.stopfake.org/uk/golovna/>), Центр протидії дезінформації та ініціатива «Інформаційні війська України» (<https://www.facebook.com/i.army.org/photos/>). Використайте інформацію, яка міститься у статті О. Шанковського «Як розпізнати фейк» (<https://www.stopfake.org/uk/yak-rozpiznaty-fejk/>).

*Завдання 5.* Аналіз суспільних настроїв у воєнний час. Проаналізуйте дані соціологічних опитувань щодо довіри громадян до правоохоронних органів та армії в умовах війни (наприклад, дані КМІС, групи «Рейтинг» або інших досліджень).

*Питання для аналізу*

1. Як змінився рівень довіри до поліції, СБУ, армії з 2014 до 2024 року?
2. Які фактори впливають на зростання або зниження рівня довіри до правоохоронців?
3. Які заходи можуть підвищити рівень довіри громадян?

*Завдання 6.* Дослідження впливу війни на злочинність. Оберіть регіон України та дослідіть, як змінилася структура злочинності після початку повномасштабного вторгнення у 2022 р. Використовуйте офіційні відомості із сайту Офісу Генерального прокурора України.

Статистика злочинності за областями України за 2019–2022 роки:

[https://dostup.org.ua/request/111496/response/376537/attach/3/28.pdf?cookie\\_passthrough=1](https://dostup.org.ua/request/111496/response/376537/attach/3/28.pdf?cookie_passthrough=1)

Статистика злочинності за областями України за 2022–2023 роки:

[https://dostup.org.ua/request/122178/response/394052/attach/3/16.pdf?cookie\\_passthrough=1](https://dostup.org.ua/request/122178/response/394052/attach/3/16.pdf?cookie_passthrough=1)

*Питання для аналізу*

1. Як змінився рівень злочинності в країні за останні 3 роки?
2. Які категорії злочинів є найпоширенішими? (насильницькі, економічні, кіберзлочини тощо)?
3. У яких регіонах країни рівень злочинності найвищий/найнижчий? Чому?
4. Як війна вплинула на злочинність?
5. Які види економічних злочинів є найпоширенішими?
6. Які типи злочинів зросли/зменшилися найбільше?
7. Чи зросла кількість злочинів, пов'язаних із незаконним обігом зброї?

*Завдання 7.* Дослідження воєнних злочинів та їх документування. Оберіть один задокументований воєнний злочин рф в Україні (наприклад, Буча, Ізюм, Маріуполь, катування українських військовополонених) і проаналізуйте його за такими параметрами:

1. Які злочини були вчинені?

2. Хто відповідальний за їх здійснення?
3. Як їх документували для міжнародних судів?

*Завдання 8.* Соціологічне опитування: як війна змінила українське суспільство. Розробіть міні-опитування (5–7 питань) для оцінки змін у суспільстві під час війни. Проведіть його серед курсантів або знайомих, підрахуйте у відсотковому еквіваленті, зробіть висновки.

*Приклад питань*

1. Як війна змінила ваші життєві цінності?
2. Чи зросла ваша довіра до державних інституцій?
3. Як ви оцінюєте рівень патріотизму в суспільстві?

### ДИДАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ

Антивоєнний кінематограф допомагає глибше зрозуміти соціальні аспекти війни, її вплив на суспільство, особистість та історію. Добірка українських і світових художніх і документальних стрічок демонструє жахи війни через долі окремих людей. Також картини аналізують роль пропаганди та інформаційної війни; розкривають механізми насильства та примирення.

### УКРАЇНСЬКИЙ КІНЕМАТОГРАФ

«**Поводир**» (2014, реж. Олесь Санін). Події відбуваються у 1930-х роках, коли радянська влада знищує українських кобзарів. Фільм нагадує про те, що війна – це не лише зброя, а й знищення культури, пам'яті та ідентичності.

*Питання для обговорення*

1. Які соціальні складові війни відображені у стрічці?
2. Як впливає війна на соціальні структури і взаємини між людьми?
3. Які головні конфлікти персонажів є відображенням соціологічних проблем у сучасному світі?

«**Кіборги**» (2017, реж. Ахтем Сеїтаблаєв). Заснований на реальних подіях про оборону Донецького аеропорту. Воєнна драма, у якій порушуються антивоєнні мотиви – безглуздість війни, трагедія людських втрат, злам долі кожного бійця.

*Питання для обговорення*

1. Як впливає війна на групову динаміку, як це відображено у стрічці?

2. Які моральні дилеми постають перед людиною під час війни?
3. Які конфлікти виникають між військовими і цивільним населенням під час війни?

**«Іловайськ 2014. Батальйон Донбас»** (2019, реж. Іван Тимченко). Фільм змальовує зраду, хаос та жорстокості війни. Демонструє, як війна руйнує не лише військових на фронті, а й цивільних у тилу.

*Питання для обговорення*

1. У чому полягає різниця соціальної взаємодії між різними соціальними групами у мирний час і під час війни?
2. Що конкретно змінює війна у суспільстві?
3. Як різні соціальні групи суспільства ставляться до війни?

**«Атлантида»** (2019, реж. Валентин Васянович). Події відбуваються у 2025 р., після перемоги України над Росією. Донбас зруйнований війною, і колишній солдат шукає своє місце в мирному житті. Фільм про екологічну катастрофу війни, посттравматичний синдром та відчуження людини.

*Питання для обговорення*

1. Як війна змінює соціальний інститут влади і управління?
2. Чому під час війни підвищується роль ЗМІ у суспільстві?
3. Як і чому змінюється суспільство після війни?

**«Носоріг»** (2021, реж. Олег Сенцов). Основна тема – кримінальний світ 90-х рр. Фільм показує наслідки війни в Афганістані та розпаду СРСР. Демонструє, як війна породжує насильство навіть у мирний час. Головну роль у стрічці зіграв колишній очільник київських осередків «Азова» та «Правого сектору» Сергій Філімонов.

*Питання для обговорення*

1. Як змінює людину повернення з війни?
2. У чому полягають відмінності між справедливою та несправедливою війною?
3. Які наслідки для людини несе участь у загарбницькій, несправедливій війні?

## **СВІТОВИЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«На Західному фронті без змін»** (1930, 2022, режисери: Льюїс Майлстоун, Едвард Бергер, Німеччина/США, екранізація роману Еріха Марії Ремарка). Шокуюча картина жахів Першої світової війни, яка показана очима солдата.

*Питання для обговорення*

1. Чи існує різниця у ставленні до війни у різних соціально-демографічних групах?
2. Охарактеризуйте значення пропаганди у формуванні суспільних мілітаристських настроїв?
3. Назвіть, що, на вашу думку, може стати причиною дезертирства?

**«Кабаре»** (1972, реж. Боб Фоссі, США). Це не класичний антивоєнний фільм у традиційному розумінні, але він має потужний антивоєнний підтекст, оскільки показує зародження нацизму в Німеччині 1930-х років і те, як суспільство поступово приймає тоталітаризм. Дає розуміння того, як суспільство непомітно для себе може прийти до війни.

*Питання для обговорення*

1. Чи можна на прикладі кінострічки простежити моральну деградацію суспільства?
2. До яких суспільних наслідків може призвести громадянська байдужість більшості громадян країни?
3. Чому зазвичай політика держав з авторитарною формою правління частіше призводить до розв'язування війн?

**«Апокаліпсис сьогодні»** (1979, реж. Френсіс Форд Коппола, США). В'єтнамська війна як хаос, моральне падіння та втрата сенсу життя.

*Питання для обговорення*

1. Які соціальні структури та ієрархії проявляються у військовому середовищі?
2. Чи можна побачити у фільмі наслідки «дегуманізації» ворога?
3. Яку роль відіграють медіа та пропаганда у виправданні насильства?

**«Сталінград»** (1993, реж. Йозеф Вільсмаєр, Німеччина). Битва за Сталінград (1942–1943), показана очима німецьких солдатів. Війна зображена як боротьба не за перемогу, а просто за виживання.

*Питання для обговорення*

1. Які гендерні аспекти війни висвітлюються у фільмі?
2. Чи можна сказати, що війна руйнує або, навпаки, зміцнює соціальні зв'язки між людьми?
3. Як війна впливає на моральний вибір та особисту відповідальність?

«**Життя прекрасне**» (1997, реж. Роберто Беніні, Італія). Голокост через призму любові батька до сина.

*Питання для обговорення*

1. Як гумор та позитивне мислення допомагають вижити в умовах воєнного терору?
2. Яку роль відіграють сімейні зв'язки та соціальна підтримка в умовах війни?
3. Чи може людяність перемогти жорстокість у війні?

«**Дюнкерк**» (2017, реж. Крістофер Нолан, США/Велика Британія). Фільм заснований на подіях Дюнкеркської операції – евакуації морем англійських, французьких та бельгійських частин, блокованих біля міста Дюнкерк німецькими військами після Дюнкеркської битви 1940 року. Показує не героїку війни, а її хаос та безвихідь.

*Питання для обговорення*

1. Як масові евакуації впливають на соціальну динаміку та поведінку людей?
2. Чи можна простежити у фільмі тему соціальної нерівності під час війни?
3. Яку роль відіграють колективна відповідальність та індивідуальні вчинки у критичній ситуації?

### **УКРАЇНСЬКИЙ ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КІНЕМАТОГРАФ**

«**Зима у вогні**» (2015, реж. Євген Афінеєвський). Фільм про Революцію Гідності, яка стала передумовою сучасної війни України з Росією. Показує, як протест проти насильства та несправедливості може перерости у воєнний конфлікт.

*Питання для обговорення*

1. Яку роль у війні відіграють громадянське суспільство та волонтерські ініціативи?
2. Як протестні рухи трансформуються у збройний конфлікт?
3. Як війна впливає на соціальну згуртованість населення?

«**Віддалений гавкіт собак**» (2017, реж. Сімон Леренг Вільмонт, Данія/Україна). Дитинство у зоні бойових дій на Донбасі очима хлопчика Олега. Війна не має виправдань, якщо вона руйнує життя дітей.

*Питання для обговорення*

1. Як війна впливає на дітей та їхню соціалізацію?
2. Як змінюються сімейні відносини під впливом постійної загрози?

3. Які механізми виживання використовують цивільні в умовах бойових дій?

**«Дебальцеве»** (2019, реж. Єгор Ковальчук). Стрічка розповідає про один із найтрагічніших епізодів війни на Донбасі – бої за Дебальцеве взимку 2015 р. Висвітлює хаос війни, труднощі військових та цивільних, які опинилися в пастці бойових дій.

*Питання для обговорення*

1. Чи можна говорити про вплив політичних рішень на долю солдатів у воєнних операціях?
2. Чи впливають бойові поразки та перемоги на моральний стан війська та суспільства?
3. Як війна формує нові міфи та наративи національної пам'яті?

**«Мирний-21»** (2022, реж. Андрій Іванюк). Про оборону Луганського прикордонного загону в червні 2014 р., коли військові опинилися у фактичній блокаді. Висвітлює роль солдатів, які опинилися між миром і війною.

*Питання для обговорення*

1. Як змінюються поведінка та психологія людини в умовах облоги?
2. Чи змінюється роль лідерства в критичних воєнних умовах?
3. Чи можна говорити про психологічний тиск на українських військових у ситуаціях здачі в полон?

**«20 днів у Маріуполі»** (2023, реж. Мстислав Чернов). Репортаж із заблокованого Маріуполя, знятий журналістами Associated Press у перші тижні повномасштабного вторгнення рф. Реальні кадри руйнувань, жертв і гуманітарної катастрофи, спричиненої війною.

*Питання для обговорення*

1. Чи можна говорити про журналістів як окрему «соціальну групу» в умовах війни?
2. Як суспільство кожної із воюючих сторін реагує на воєнні злочини та геноцид?
3. Чи може документальний фільм впливати на міжнародну політику?

## **СВІТОВИЙ ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Шоа»** (1985, реж. Клод Ланзман, Франція). Фільм про жахи Голокосту. Особливість стрічки – повна відсутність архівних документальних кіно- і фотоматеріалів, знятих до, під час і після закінчення

описаних у ньому подій. Фільм складається з інтерв'ю, які режисер проводив у 1974–1980 рр. в 14 країнах з учасниками і свідками подій, які відбувалися в концентраційних таборах Аушвіц (Освенцім), Трєблінка, Терезієнштатт.

*Питання для обговорення*

1. Як фільм може слугувати інструментом протидії запереченню Голокосту?
2. Яку роль у Голокості відіграла бюрократична машина нацистської Німеччини?
3. Чи можна говорити про «звичайних людей», які «не цікавляться політикою», як про співучасників геноциду? Як це показано у стрічці?

**«Туман війни»** (2003, реж. Еррол Морріс, США). Інтерв'ю з колишнім міністром оборони США Робертом Макнамарою про помилки у війнах XX ст. Війни ведуть не військові, а політики, які часто помиляються.

*Питання для обговорення*

1. Як бюрократія та державні інститути впливають на ведення війни?
2. Чи можна говорити про відповідальність політиків за довгострокові наслідки війни?
3. Чи здатні воєнні конфлікти слугувати уроками для майбутнього?

**«Шок і трепет»** (2007, реж. Юджин Джарекі, США). Викриває маніпуляції уряду США для виправдання війни в Іраку. Демонструє, як політики використовують пропаганду для початку воєн.

*Питання для обговорення*

1. Яку роль у війнах відіграють політичні інтереси, замість реальної безпеки?
2. Як суспільство реагує на виправдання воєнних кампаній через фальшиві аргументи?
3. Чи можуть медіа змінити хід війни, розкриваючи правду?

**«Вони ніколи не стануть старими»** (2018, реж. Пітер Джексон, Нова Зеландія). Унікальний фільм про Першу світову війну, створений на основі відреставрованих і розфарбованих архівних кадрів. Завдяки сучасним технологіям фільм відновлює історичні кадри так, що вони виглядають живими, кольоровими, з голосами солдатів. Показані травми, голод, смерть і психологічне виснаження солдатів.

*Питання для обговорення*

1. Як документальні кадри змінюють сприйняття історії війни?
2. Як ветерани Першої світової війни рефлексують про свій досвід?
3. Чи змінюється сприйняття воєнних подій новими поколіннями?

*Підсумкові питання для обговорення*

1. Як війна змінює суспільство?
2. Які наслідки вона має для цивільного населення?
3. Чи можуть документальні фільми впливати на політичні рішення?
4. Чи є спільні риси між війнами, показаними у фільмах?
5. Як пропаганда впливає на сприйняття війни?
6. Роль журналістики у війні.
7. Чи може правдива документалістика зупинити війни?

**ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ДО ТЕМИ**

1. Воєнна доктрина України : затв. Указом Президента України від 24.09.2015 № 555/2015 // Президент України : офіц. сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>.

2. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>.

3. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.

4. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-VIII>.

5. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022>

**СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ**

1. Балібар Е. Марксизм і війна // Спільне Commons : сайт. 23.09.2014. URL: <https://commons.com.ua/uk/marksizm-i-vijna/>.

2. Війна Росії проти України (лютий 2014 – лютий 2024 рр.). Стратегії репрезентації : монографія / заг. ред. А. Киридон. Київ : Держ. наук. установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 276 с.

3. Головка О. Війна і мир у науковій спадщині Пилипира Сорокіна // Сучасні проблеми правового, економічного та соціального

розвитку держави : тези доп. XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 9 груд. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця, 2022. С. 207–210.

4. Клаузевіц К. Природа війни. Харків : Vivat, 2018. 416 с.

5. Російсько-українська війна. Енциклопедичний глосарій / упоряд.: А. Киридон, А. Іваненко ; за заг. ред. А. Киридон. Київ : Держ. наук. установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 352 с.

6. Російсько-українська війна: рекомендаційний показник Частина 1: Неоголошена війна (20 лютого 2014 – 24 лютого 2022) / уклад. Ю. І. Левченко. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. 149 с.

7. Рущенко І. Методологічні і методичні питання виміру рівнів девіації в зоні проведення бойових дій. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2016. Вип. 5 (302). С. 71–91.

8. Рущенко І. П. Війна цивілізацій. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 434 с.

9. Стельмах П. Націоналізм і транснаціональний раціоналізм Георга Зиммеля. *Універсум історії та археології*. 2020. Вип. 3 (28). С. 139–149.

10. Сунь-дзи. Мистецтво війни / пер. з кит. С. Лесняк. Київ : Видавництво Старого Лева, 2015. 128 с.

11. Токар П. Соціологія війни: дослідження та оцінки. *Соціологія і публіцистика*. 2022. Вип. 2 (26). С. 184–200.

12. Українське суспільство в умовах війни. 2023 : монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін. ; за ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2022. 410 с.

## Тема 10

# ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗНАННЯ

---

---

**Семінарське заняття.** Загальна характеристика економічної соціології.

**Навчальна мета заняття:** закріпити основні поняття економічної соціології, розглянути соціальні механізми функціонування ринку, праці, споживання та інших економічних інститутів, проаналізувати ключові теоретичні підходи та їхніх представників.

### **Навчальні питання**

1. Економічна соціологія як наука.
2. Економічна підсистема суспільства.
3. Категорії економічної підсистеми суспільства.
4. Історія розвитку економіко-соціальних учень.

### **МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ**

У першому питанні потрібно надати визначення поняття «економіка». *Економіка* – це сфера життєдіяльності суспільства, яка пов'язана з виробництвом та розподілом товарів і послуг. Проблеми економічного життя вивчають, насамперед, науки економічного спрямування – економічна теорія, економічний аналіз, економічна географія, економіка підприємства, економіка праці, маркетинг, облік, аудит, товарознавство, фінанси. Але вивчати економічні відносини, які притаманні суспільству, та економічну діяльність людини тільки під кутом зору економічних наук недостатньо.

Економічна діяльність впливає на розвиток суспільства і пов'язана із:

- постійними змінами, які відбуваються в економічному і соціальному житті людства протягом усього його існування;
- появою нових процесів і тенденцій як у сфері виробництва, так і соціальному бутті індивідів, соціальних груп і спільнот;
- зростанням значення діяльності людини в реалізації механізму господарювання.

*Економічна соціологія* – це галузь соціологічного знання, яка, поєднуючи соціологію та економічну науку, вивчає:

- дії економічних законів;
- закономірності розвитку економічних і соціальних відносин;
- життєдіяльність людей;
- закономірності економічного життя через призму соціологічних категорій.

*Об'єктом* економічної соціології є загальна взаємодія економічної і соціальної сфер життєдіяльності суспільства, усіх соціальних та економічних процесів.

*Предметом* економічної соціології є:

- закономірності, які виникають у процесі взаємодії економічної і соціальної сфери суспільного життя;
- соціальний механізм взаємозалежності економічного і соціального розвитку;
- соціально-економічні відносини суспільства на різних етапах його розвитку;
- становлення і розвиток економіки як соціального інституту.

Також різняться економічний та соціальний погляди на людину, а саме:

- економісти розглядають людину як елемент трудових ресурсів, носія робочої сили, яку можна використати, розподілити, формувати і не враховувати її поведінку й особистісні якості;
- для соціологів людина є суб'єктом економічних і соціальних процесів із власними цінностями, матеріальними і духовними потребами.

Велике значення мають усі елементи соціального механізму функціонування й розвитку економіки, але особливе місце посідає культура суспільства, яка забезпечує певний рівень, сутність і зміст економічної свідомості, що виступає у вигляді внутрішнього збудника – інституціоналізованими формами економіки та іншими соціально-політичними й економічними чинниками.

У *другому питанні* необхідно проаналізувати економічну сферу як цілісну підсистему суспільства, або окремий соціальний інститут, що становить базу існування та життєдіяльності суспільства.

В межах соціального інституту економіки здійснюються матеріальне виробництво, розподіл, обмін та споживання матеріальних благ та послуг, необхідних для життя і діяльності людини і суспільства. Тобто економіка – це сукупність певних економічних суспільних відносин, або – соціально-економічних відносин.

Систему соціально-економічних відносин суспільства можна умовно поєднати в наступні групи.

Перша група об'єднує виробничі відносини, які виникають у процесі виробництва матеріальних засобів до життя. Це відносини власності на засоби й результати виробництва, відносини між різними соціальними групами, які посідають ієрархічне місце у процесі виробництва, та організаційно-управлінські відносини.

Друга група – розподільчі відносини, які виникають і регулюють перерозподіл каналів доступу до життєвих благ і способів їх привласнення. У різних типах суспільства цей процес нерівноцінний: ефективний – неефективний, вигідний – невикладний тощо.

Третя група – обмінні (купівлі-продажу) відносини між продавцями і покупцями та їхніми посередниками у системі торгівлі, комерції, бізнесу. Залежно від притаманної конкретному суспільству форми обміну продуктів виробництва формуються й види обмінної діяльності.

Четверта група – відносини у сфері споживання задля задоволення безпосередніх потреб людей як споживачів.

*Економічна соціологія* є однією з наймолодших галузей соціологічної науки. Вона остаточно сформувалася лише наприкінці 50-х рр. XX ст. у США. Становленню економічної соціології як окремої галузі соціологічної науки сприяли наступні чинники.

1. Упровадження досягнень науково-технічного прогресу в промислове виробництво сприяло посиленню його технічної озброєності і спеціалізації суспільної праці, що обумовило зростання ролі і значення людського фактору в економіці.

2. Зростання впливу соціальної сфери на функціонування і розвиток економіки, а також на соціально-економічні процеси загалом.

3. Піднесення рівня освіти і культури населення сприяло підвищенню рівня соціальної активності працівників.

4. Збагачення соціологічного знання завдяки дослідженню соціологічними методами таких елементів економіки, як бізнес, власність, конкуренція, менеджмент, ринок праці, розподіл, споживання тощо (Н. Смерзер).

5. Систематичні емпіричні соціологічні дослідження, пов'язані з економічними процесами, зокрема розвитком промисловості, системою соціальної стратифікації і мобільності, організацією і управлінням у виробництві, мотивацією економічної поведінки, трудовою мобільністю тощо.

У *третьому питанні* потрібно проаналізувати категоріальний апарат економічної соціології.

Серед основних категорій соціології економіки визначаються: «людина», «соціальна група», «господарські організації», «соціально-

економічні інститути», «соціально-економічні відносини», «поведінка», «діяльність», «свідомість», «економічна культура», «соціально-економічна структура», «соціально-економічний статус», «рівень життя та якість життя», «потреби», «мотиви», «цінності», «соціальні норми».

Економічна соціологія досліджує закономірності економічного життя, економічні відносини і процеси за допомогою системи категорій, напрацьованих соціологією. *Економічне життя* – узагальнена категорія, якою позначається вся сукупність економічних відносин, діяльності та поведінки людей як членів цього суспільства, які господарюють у ньому. Рушійні сили економічного життя – економічні інтереси індивідів, їхніх груп та об'єднань. Головна форма вияву економічного життя – господарська діяльність (виробництво матеріальних благ і послуг, ведення домашнього господарства).

Між економічною і соціальною сферами існують тісні взаємовідносини. Насамперед, має місце вплив економічних відносин на соціальну структуру суспільства і на активність соціальних груп, а також вплив соціальних відносин на соціально-економічні процеси.

Більшість соціологів розглядають соціальну структуру суспільства через призму соціальної диференціації, тобто через відносини нерівності різних соціальних груп. У цьому аспекті саме економіка є вирішальним фактором того становища, яке мають групи в суспільстві. Тобто економічні відносини суспільства мають значний вплив на його соціальну структуру і активність соціальних груп.

Кожному суспільству притаманна соціально-економічна єдність, що виражає загальну взаємодію і суперечливість між економічними і соціальними факторами суспільного розвитку. Економічні і соціальні явища в суспільстві тісно взаємопов'язані і взаємозалежні. Так, в основі економічних процесів завжди лежать певні соціальні регулятори. *Наприклад, основою економічних відносин розподілу благ є регулюючий їх соціальний механізм: поведінка і взаємодія соціальних груп, від яких залежить характер розподілу.*

*Соціальний механізм розвитку економіки* – стійка система взаємодії соціально-економічних груп у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг. Існування будь-якої системи передбачає впорядковану взаємодію суб'єктів господарської діяльності, галузей, соціальних груп і спільнот. Ступінь та особливості цієї впорядкованості визначають господарський устрій суспільства, який є взаємозалежною і цілісною системою норм, правил, інститутів, що визначають економічну діяльність суспільства.

Цілісність господарської системи забезпечує *державна економічна політика*, яка:

– створює загальні межі господарювання, встановлює правила економічної поведінки, необхідні обмеження у формі законів, інших норм;

– формує або сприяє розвитку соціально-економічних інститутів, що відповідають обраному господарському порядку (відносини власності, грошова і кредитна системи, податкове законодавство тощо).

До основних *соціально-економічних законів* належать:

– закон розподілу праці: визначає різновиди і динаміку розподілу праці і одночасно розподілу суспільства на соціальні групи, зайняті зазначеними видами праці, та співвідношення між групами залежно від їх соціального статусу та престижу праці;

– закон зміни праці: відображає зв'язок між змінами в технічному базисі виробництва та функціями робітників і суспільними зв'язками процесу праці;

– закон конкуренції: відображає процес виникнення та вирішення суперечності між необхідністю максимальної самореалізації людини та супротивом цьому прояву з боку інших людей (конкурентів), соціального середовища в цілому.

Соціальна сутність праці виражається, насамперед, через суспільні функції та форми праці, а також соціальну якість праці. Основні *суспільні функції праці*:

– створення суспільного багатства (матеріального й духовного);

– реалізація потенційного суспільного багатства (природних корисних копалин, інтелектуального потенціалу суспільства);

– розвиток, самовираження й самоствердження особистості.

Праця реалізується в таких суспільних формах, як *усуспільнена праця, групова праця, індивідуальна праця*. Соціальна якість праці полягає у впливі трудової діяльності працівника на його соціальні ролі, соціальний стан, інтереси, освітній і професійно-кваліфікаційний рівень, інші соціальні характеристики. Такий вплив обумовлений впливом знарядь праці, технології, умов праці, форм організації праці та ін. Під трудовими ресурсами в економічній соціології розуміється населення в працездатному віці, а також особи в працездатному віці (підлітки й населення, старше працездатного віку), зайняті в економіці. На формування й розвиток трудових ресурсів на сучасному етапі впливає низка чинників: соціальних, економічних, політичних. Серед *соціальних чинників* виділяються демографічний, міграційний, екологічний.

У *четвертому питанні* необхідно розкрити історію розвитку економіко-соціальних учень.

Етапи розвитку економічних знань:

– донауковий етап (III тис. до н.е. – XVIII ст.): виникнення соціально-економічних відносин як форм індивідуальної та спільної праці в найдавніші часи. Відображення цих відносин у вигляді міфів, теологічних уявлень, у протонаукових здогадках і припущеннях. Вивчення соціально-економічних проблем започатковується у межах протестантизму, утопічного соціалізму і класичної політекономії XVI–XVIII ст. Це створило наукові передумови для виникнення економічної соціології як окремої галузі соціологічного знання;

– науковий етап (XIX ст. – сьогодення) починається з виникненням соціології як науки, характеризується висуненням основних наукових теорій, що послуговували теоретичною базою розвитку емпіричних і прикладних досліджень економічної сфери.

Перші зафіксовані в історичних документах прояви соціально-економічної діяльності в житті людей містяться у клинописних, папірологічних, епіграфічних пам'ятках Давнього Сходу (III–II тис. до н. е.). Збереглися численні документи орендних земельних контрактів, записи про видачу продуктів робітнику, постачання зерна для населення і на продаж, договори про купівлю-продаж рабів, наряди на роботи, відомості щодо нарахування заробітної платні, господарські звіти чиновників, приватні господарські записи тощо.

Цінну інформацію про соціально-економічний розвиток давнього суспільства містять письмові свідчення щодо проведення обліку населення. Він був пов'язаний з установленням чисельності населення, придатного до військової служби, а також категорій населення, які були зобов'язані сплачувати податки. У Стародавніх Єгипті та Римі переписи населення мали регулярний характер і проводилися кожні два роки.

Вивчення першоджерел свідчить про розмаїття форм соціально-економічних відносин Стародавнього світу. Документи свідчать, що провідним сектором економіки давніх суспільств була праця залежних людей, лише незначну частину яких становили власне раби. Давня економічна думка обґрунтовувала непродуктивність рабської праці і властивих їй (як й іншим формам примусової праці) патологічних явищ, наприклад свідомого обмеження норми виробітку.

Давньосхідна цивілізація заклала основи системи суспільного поділу праці. Частина професій вважалася соціально привілейованими, а частина – другосортними.

Значний внесок у розвиток соціально-економічних ідей було зроблено мислителями Античної Греції. Зокрема, було усвідомлено, що завдяки поділу праці в суспільстві формується соціальна

стратифікація, різноманітність видів праці й занять створює професійну спеціалізацію, що, у свою чергу, сприяє розвитку торгівлі (обміну) товарами й послугами.

Давньогрецький філософ Платон (428/427–347 роки до н.е.) обґрунтував необхідність професійної спеціалізації праці як необхідної умови поліпшення якості продукції, збільшення її кількості й зменшення вартості.

Давньогрецький філософ Арістотель (384–322 роки до н.е.) висунув ідею про існування відмінностей у розумінні цінової і споживчої вартості товарів та послуг.

Давньоримський мислитель Лукрецій (99–55 роки до н.е.) вважав працю причиною прогресу й розвитку людського суспільства. Розвиток суспільства він розглядав як безупинний процес. Людина починає відрізнятися від тварин лише тоді, коли починає виготовляти знаряддя праці.

Середньовічні мислителі, зокрема Августин (354–430 роки) і Тома Аквінський (1225–1274 роки), вважали працю Божою карою, якою людина спокутує первородний гріх. Праця забезпечує лише біологічне існування. Головним для людини є духовне: молитва, терпіння, моральна стійкість.

Зародження наукового етапу накопичення соціально-економічних знань зумовлено початком капіталістичного виробництва та Реформації. Починаючи з 1517 р. в Європі на основі оновлення змісту християнського вчення виник протестантизм, у якому обґрунтоване особливе значення праці як соціально-економічної діяльності.

Ідеологи протестантизму – Мартин Лютер (1483–1546 роки) і Жан Кальвін (1509–1564 роки) – уперше підносять повсякденну економічно-трудова діяльність людини до рівня найвищих релігійних цінностей. Активність, дисципліна, працьовитість, добровільна і чесна праця, праведно накопичений капітал – ціннісна шкала протестантизму і раннього періоду капіталізму.

Наступний крок на шляху еволюції соціально-економічних поглядів був зроблений соціалістами-утопістами. Томас Мор (1478–1535 роки) вважав працю не обов'язком, а честю для кожного члена суспільства. Поряд із землеробством кожен член суспільства, на його думку, повинен опанувати ще якесь одне ремесло. Томмазо Кампанелла (1568–1639 роки) також трактував працю як загальний обов'язок для всіх членів суспільства. Усі види праці він вважав корисними і шляхетними, але зазначав, що важливіша – сільськогосподарська. Анрі Сен-Симон (1760–1825 роки) вважав, що критерієм розподілу благ у суспільстві повинна бути праця, що унеможливить

експлуатацію. Вважав неробство неприродним, аморальним і шкідливим явищем. Шарль Фур'є (1772–1837 роки) визначав умови, за яких праця може задовольняти людину. Це ліквідація системи найманої праці, матеріальна забезпеченість працівників, нетривалість робочих змін, усупільнення виробництва, охорона праці й право усіх на працю.

В епоху Просвітництва, яка настала у XVIII ст., економічні відносини почали вивчати логічними методами наукового знання про світ і суспільство.

Адам Сміт (1723–1790 роки) обстоював концепцію економічного лібералізму:

- інтереси кожної людини збігаються з інтересами суспільства;
- особа, яка прагне накопичення багатства для себе, сприяє розвитку суспільства;
- вільна конкуренція веде до вирішення суспільних проблем у найкращий спосіб, максимально вигідний як окремим особам, так і всьому суспільству взагалі;
- вільна торгівля вигідна усьому суспільству.

Наприкінці XVIII ст. в економіці Англії і багатьох інших країн почався промисловий переворот – перехід від мануфактури до великого машинного індустріального виробництва (заводів, фабрик).

Давид Рікардо (1772–1823 роки) був економістом епохи промислової революції. Основні положення вчення Д. Рікардо:

- заробітна плата залежить від демографічних процесів. Чим більша кількість людей, які прагнуть роботи, тим нижча заробітна плата працівників, і навпаки;
- головна умова зростання економіки – стійкий грошовий обіг.

Джон Мілль (1806–1873 роки). Головна праця – «Основи політичної економії» (1848 р.). Основні погляди вченого:

- закони виробництва постійні, а закони розподілу залежать від законів і звичаїв суспільства;
- на суспільний розвиток впливає динаміка розвитку економії;
- економічний розвиток пов'язаний із науково-технічним прогресом і зростанням безпеки особистості;
- податкова система – єдиний економічний важіль впливу держави на економіку.

Томас Мальтус (1766–1834 роки) у 1798 р. опублікував книгу «Дослід про закон народонаселення». Основні положення:

- здатність людини до відтворювання за темпами приросту перевершує можливість зростання продовольчих ресурсів, тому що населення зростає в геометричній прогресії, а запаси ресурсів – в арифметичній;

- зростання кількості населення призводить до падіння заробітної плати й обмежує зростання населення у майбутньому;

- виступав проти державної підтримки жебраків, оскільки бачив у цьому заохочення нерозсудливих за рахунок стягнення податків із працелюбних громадян;

- поділ на багатих і бідних корисний, тому що можливість поліпшення свого стану і побоювання щодо його погіршення є двигуном поліпшення добробуту суспільства.

Створення марксистської політичної економії пов'язане з діяльністю німецького економіста Карла Маркса (1818–1883 роки). Центральне місце у науковому доробку вченого посідає концепція базису і надбудови, яку він виклав ще у праці «До критики політичної економії» (1859 р.):

- зробив спробу дати економічну інтерпретацію історії з урахуванням взаємозв'язку продуктивних сил і виробничих відносин;

- під предметом політичної економії розумів сукупність виробничих відносин, а також систему законів їх розвитку;

- вважав, що у майбутньому здійсниться перехід від капіталізму до соціалізму.

У праці «Капітал» (1867–1883 роки) аналізує і критикує сучасне йому капіталістичне суспільство.

Вільфредо Парето (1848–1923 роки) вважав, що:

- суспільство має пірамідальну структуру, на вершині якої знаходиться еліта – керівний соціальний прошарок, що обумовлює життя усього суспільства;

- успішний розвиток суспільства можливий лише при своєчасному оновленні еліт.

Фундатором нової концепції економічного розвитку став Джон Кейнс (1883–1946 роки). Появу вчення, що одержало за іменем ученого назву «кейнсіанство», датують 1936 роком, коли було оприлюднено його книгу «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей»:

- ринкова капіталістична економіка недосконала і під час криз лише держава може бути дієвим регулятором соціально-економічних процесів;

- розробив концепцію залежності між реальним обсягом національного виробництва й рівнем цін, тобто це реальна сума товарів і послуг, яка забезпечена платоспроможним попитом.

Становлення економічної соціології як окремої науки по'язане з дослідженнями американського соціолога Нейла Смелзера (1930–2017 роки), який проаналізував взаємодію між економікою та соціологією з позицій теорії систем. Основні положення праці «Соціологія економічного життя» (1965 р.):

- економіка є підсистемою суспільства;
- економічна теорія належить до загальних теорій соціальних систем;
- основні економічні категорії репрезентуються за допомогою категорій соціальної системи;
- економічна соціологія – це дисципліна, що вивчає відносини між економічними й неекономічними (політика, культура, етнічні спільноти, стратифікація) аспектами соціального життя.

Політична економія як наука набула певного розвитку в Україні на початку XIX ст. Вже тоді вона вивчалась у вищих навчальних закладах як самостійна навчальна дисципліна. Перший підручник із політекономії в Україні написав професор Харківського університету Тихон Степанів (1795–1847 роки). Він поклав початок розвитку ідей класичної школи в українській політичній економії, трактував основні економічні категорії з позицій А. Сміта, Д. Рікардо та їх сучасників і послідовників.

Найбільше для подальшого розвитку української економічної теорії зробив Михайло Туган-Барановський (1865–1919 роки) – економіст світового значення. У праці «Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності» (1890 р.) він розробив психологічну теорію цінності. М. Туган-Барановський зробив внесок у розроблення кооперативної теорії. У праці «Соціальні основи кооперації» (1919 р.) вчений дослідив історію, теорію і практику кооперативного руху:

- кооперація – це єдина форма господарської організації, що виникла в результаті світової діяльності певних соціальних груп з метою перетворення наявної системи господарювання;
- розвиток кооперації започатковується внаслідок впливу на ринок соціалістичного ідеалу, сутність якого полягає в прагненні до економічної рівноваги всіх членів суспільства і соціальної справедливості на основі заперечення приватної власності;
- кооперація – це підприємництво некапіталістичного типу;
- кооперація економіки – це боротьба за новий соціальний устрій мирними засобами, без насильства.

Отже, як самостійний науковий напрям, економічна соціологія зароджується у США в 50-х рр. XX ст. Передумовою її виникнення була необхідність пошуку шляхів ефективного управління людським фактором економіки в умовах зростання масштабів виробництва і ускладнення економічних зв'язків.

### КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ

1. Відомості про які види соціально-економічної діяльності містяться у клинописних, папірологічних, епіграфічних пам'ятках Давнього Сходу?
2. Яких поглядів на працю дотримувалися середньовічні мислителі, зокрема Августин і Тома Аквінський?
3. Представники якого релігійного напрямку відносили працю людини до рівня найвищих релігійних цінностей?
4. Назвіть відомих вам соціалістів-утопістів.
5. Хто з мислителів обстоював концепцію економічного лібералізму?
6. У чому полягає сутність промислового перевороту?
7. Як Д. Мілль трактував призначення податкової системи?
8. У чому полягають основні ідеї Т. Мальтуса?
9. У якому творі К. Маркс аналізує і критикує сучасне йому капіталістичне суспільство?
10. Охарактеризуйте основні положення кенсіанства.
11. З дослідженнями якого американського соціолога пов'язують становлення економічної соціології як окремої науки?
12. Хто написав перший підручник із політекономії в Україні?
13. Кого з українських учених початку ХХ ст. вважають економістом світового значення?
14. Як характеризував М. Туган-Барановський кооперацію?
15. Коли і де виникла економічна соціологія як самостійний науковий напрям?

### ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

#### 1. Економічна соціологія – це:

- а) галузь соціологічного знання, яка поєднує соціологію та економічну науку;
- б) застосування економічних законів у практичній діяльності;
- в) закономірності розвитку соціальних відносин;
- г) соціалізація людей;
- д) вивчення економіки соціологічними категоріями.

#### 2. Об'єктом економічної соціології є:

- а) загальна взаємодія економічної і соціальної сфер життєдіяльності суспільства, усіх соціальних і економічних процесів;
- б) взаємодія працівників і роботодавців у процесі виробництва;
- в) застосування економічних законів споживання і розподілу;

г) ідеї, теорії, вчення, які присвячені економічному розвитку суспільства;

д) усі аспекти життєдіяльності суспільства, усіх соціальних процесів.

**3. Предметом економічної соціології є:**

а) закономірності, які виникають у процесі взаємодії економічної та соціальної сфери суспільного життя;

б) соціальний механізм взаємозалежності економічного і соціального розвитку; соціально-економічні відносини суспільства на різних етапах його етапах;

в) становлення і розвиток економіки як соціального інституту;

г) аналіз наявних економічних учень, теорій, ідей;

д) усі відповіді правильні.

**4. Розподільчі суспільні відносини:**

а) зароджуються у період накопичення капіталу і відмирають у постіндустріальну добу;

б) виникають і регулюють перерозподіл каналів доступу до життєвих благ і способів їх привласнення;

в) спричиняють еволюційні суспільні зміни;

г) контролюють ефективний і неефективний типи господарювання;

д) усі відповіді правильні.

**5. Обмінні відносини – це відносини:**

а) між споживачем і виробником;

б) між соціальними економічними групами;

в) що реалізуються в домашньому господарстві;

г) між продавцями і покупцями та їхніми посередниками;

д) задоволення безпосередніх потреб людей.

**6. До основних соціально-економічних законів належать:**

а) закон розподілу праці;

б) закон зміни праці;

в) закон конкуренції;

г) закон обмеженості ресурсів;

д) усі відповіді правильні.

**7. Економічна соціологія остаточно сформувалася:**

а) наприкінці 50-х років XX ст. у США;

- б) наприкінці 40-х років XX ст. у Великій Британії;
- в) на початку 40-х років XX ст. у Франції;
- г) на початку 60-х років XX ст. у Німеччині;
- д) усі відповіді правильні.

**8. Становлення економічної соціології як окремої науки пов'язане з дослідженнями:**

- а) К. Маркса;
- б) М. Туган-Барановського;
- в) Д. Кейнса;
- г) В. Парето;
- д) Н. Смелзера.

**9. Хто вперше висунув ідею про існування відмінностей у розумінні цінової і споживчої вартості товарів та послуг?**

- а) Платон;
- б) Арістотель;
- в) Лукрецій;
- г) Аврелій;
- д) Т. Аквінський.

**10. До соціалістів-утопістів належать:**

- а) Т. Мор;
- б) Т. Кампанелла;
- в) А. Сен-Симон;
- г) Ш. Фур'є;
- д) усі відповіді правильні.

**11. Концепцію економічного лібералізму обстоював:**

- а) А. Сміт;
- б) Д. Рикардо;
- в) Д. Мальтус;
- г) Д. Міль;
- д) М. Лютер.

**12. Автором «Дослідів про закон народонаселення» був:**

- а) А. Сміт;
- б) Д. Рикардо;
- в) Д. Мальтус;
- г) Д. Міль;
- д) М. Лютер.

**13. Основні положенні праці «Капітал» К. Маркса:**

- а) аналіз і критика сучасного йому капіталістичного суспільства;
- б) розробка концепції базису і надбудови;
- в) спроба дати економічну інтерпретацію історії з урахуванням взаємозв'язку продуктивних сил і виробничих відносин;
- г) розробка системи економічних законів;
- д) шляхи переходу від капіталізму до соціалізму.

**14. Автором «Загальної теорії зайнятості, відсотка і грошей» був:**

- а) Д. Кейнс;
- б) М. Туган-Барановський;
- в) Н. Смелзер;
- г) К. Маркс;
- д) Т. Степанів.

**15. Автором «Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності» був:**

- а) Д. Кейнс;
- б) М. Туган-Барановський;
- в) Н. Смелзер;
- г) К. Маркс;
- д) Т. Степанів.

**ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ**

*Завдання 1.* Аналіз соціально-економічних індикаторів соціально-економічного розвитку суспільства. Оберіть країну та проаналізуйте такі соціально-економічні показники:

- рівень безробіття;
- рівень інфляції;
- рівень мінімальної заробітної плати;
- соціальне розшарування населення (коефіцієнт Джіні);
- рівень бідності.

Надайте відповіді на питання:

1. Як ці показники впливають на соціальну стабільність?
2. Як економічна політика держави впливає на соціальну нерівність?

*Завдання 2.* Дослідження економічних цінностей населення. Розробіть та проведіть міні-опитування серед курсантів і знайомих

(10–20 респондентів) за темою: «Що для вас важливіше: економічна ефективність чи соціальна справедливість?»

Проаналізуйте результати за допомогою питань:

1. Як різні вікові групи оцінюють економічну рівність?
2. Чи є зв'язок між економічним статусом респондентів і їхніми поглядами на роль держави в економіці?

*Завдання 3.* Вплив економічних криз на суспільство. Проаналізуйте одну з економічних криз (наприклад, Велику депресію (1929–1933), світову економічну кризу 2008 року).

Питання для аналізу:

1. Які соціальні групи найбільше постраждали?
2. Як змінився рівень довіри до держави та фінансових інституцій?
3. Які нові соціальні тенденції виникли після кризи?

*Завдання 4.* Соціологічний аналіз реклами. Оберіть кілька рекламних кампаній (наприклад, банківських послуг, страхових компаній, інвестиційних програм) та проаналізуйте:

1. Який соціально-економічний портрет цільової аудиторії реклами?
2. Як реклама формує економічну поведінку споживачів?
3. Які соціальні стереотипи закріплює реклама?

*Завдання 5.* Аналіз рівня економічної злочинності. Проаналізуйте офіційні статистичні дані щодо економічних злочинів в Україні за останні 5 років. Зверніть увагу на такі показники:

1. Кількість зареєстрованих випадків фінансового шахрайства.
2. Кількість корупційних злочинів.
3. Рівень тіньової економіки.

*Завдання 6.* Опитування щодо корупції в економіці. Проведіть міні-опитування серед 10–20 осіб (курсантів, викладачів, знайомих) із запитанням: «Чи стикалися ви або ваші знайомі з корупцією у сфері економіки (наприклад, хабарі за отримання документів, ухилення від податків, «відкати»)?» Зробіть висновок.

*Завдання 7.* Аналіз економічних злочинів у медіапросторі. Оберіть одну гучну справу про економічний злочин у світі або в Україні (наприклад, корупційні скандали, фінансові піраміди) та проаналізуйте її за схемою:

1. Хто головні фігуранти?

2. Які методи економічного злочину використано?
  3. Які наслідки для економіки та суспільства?
- Зробіть висновок.

**Завдання 8.** Практичний аналіз реклами фінансових схем. Проаналізуйте рекламу фінансових послуг або інвестиційних компаній у соціальних мережах (TikTok, Instagram, Facebook). Визначте ознаки потенційного шахрайства. Ознаки сумнівних фінансових схем у рекламі:

1. Обіцянки високого доходу без ризиків.
2. Відсутність офіційної реєстрації компанії.
3. Заклики швидко вкладати гроші («тільки зараз», «не пропустити шанс»).

### **ДИДАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ**

Кінематограф часто досліджує економіку та її вплив на суспільство, висвітлює теми капіталізму, фінансових криз, соціальної нерівності, глобалізації та економічної етики, допомагає краще зрозуміти економічну систему сучасного світу, побачити вплив економічних процесів на суспільство та життя звичайних людей.

### **УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Помаранчеве небо»** (2006, реж. Олександр Кірієнко). Фільм про студентську молодь у період Помаранчевої революції, яка була наслідком економічних та політичних змін в Україні. Показана боротьба за демократичні цінності, соціальна мобільність, вплив економічної нерівності на політичну активність.

#### *Питання для обговорення*

1. Чи є у фільмі критика економічної системи України 2000-х?
2. Як показано взаємозв'язок між економічними інтересами та громадською активністю?
3. Як економічні розбіжності впливають на політичні переконання героїв?

**«Мої думки тихі»** (2019, реж. Антоніо Лукіч). Комедійна історія про звукорежисера, який мріє про кар'єру за кордоном. Проблема впливу талантів, соціальні бар'єри для молоді у нестабільній економіці.

#### *Питання для обговорення*

1. Чи можна говорити про «відплив мізків» у фільмі як економічну проблему?

2. Як праця у сфері фрілансу змінює традиційне розуміння зайнятості?

3. Чи впливає економічне становище людини на її мрії та амбіції?

**«Люксембург, Люксембург»** (2022, реж. Антоніо Лукіч). Історія двох братів, які намагаються знайти батька і стикаються з реаліями української еміграції та економічних змін. Вплив економічної нестабільності на сімейні зв'язки, життя трудових мігрантів.

*Питання для обговорення*

1. Чи можна говорити про ідеалізацію «західного життя» як соціальний феномен?

2. Як трудова міграція змінює соціальні ролі в родині?

3. Як зображено класову нерівність та соціальні ліфти?

**СВІТОВИЙ ХУДОЖНІЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Соціальна мережа»** (2010, реж. Девід Фінчер, США). Біографічний фільм (байопік) про створення Facebook. Вплив цифрових платформ на соціальну структуру, нові форми капіталу.

*Питання для обговорення*

1. Як змінюється економічна природа праці в цифрову епоху?

2. Чи можлива соціальна мобільність у капіталізмі без стартового капіталу? Чи завжди під стартовим капіталом маються на увазі гроші?

3. Яким чином соціальні мережі стали новими інструментами економічного впливу?

**«На межі ризику»** (2011, реж. Джей Сі Чандор, США). Події фільму присвячені професійним взаємовідносинам працівників банку під час фінансової кризи 2008 року. Ризики капіталізму, корпоративна етика.

*Питання для обговорення*

1. У чому полягає відповідальність бізнесу перед суспільством?

2. Як у стрічці зображено корпоративну етику?

3. Назвіть позитивні і негативні наслідки державного регулювання ринку праці та економіки загалом?

**«Вовк з Волл-стріт»** (2013, реж. Мартін Скорсезе, США). Фінансова корпорація як приклад соціальної організації, де домінують жадібність, маніпуляції та жорстка корпоративна культура. Гостросатиричний фільм про фінансову еліту та корупцію на біржах.

*Питання для обговорення*

1. Як корпоративна культура впливає на особистість?
2. Чи можна говорити про девіантну поведінку як норму в рамках формальної організації?
3. Як змінюються уявлення про цінності з просуванням угору кар'єрними сходами?

**УКРАЇНСЬКИЙ ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КІНЕМАТОГРАФ**

**«Гамер»** (2011, реж. Олег Сенцов). Про молодого хлопця, який хоче вирватися з економічно депресивного регіону через кіберспорт. Нові можливості соціальної мобільності у цифрову епоху.

*Питання для обговорення*

1. Як цифрові професії змінюють класову структуру суспільства?
2. Чи можна розглядати кіберспорт як нову економічну сферу?
3. Як інтернет і цифрова економіка створюють нові можливості для самореалізації?

**«Жива ватра»** (2015, реж. Остап Костюк). Про життя карпатських вівчарів у світі, який змінюється через глобалізацію. Традиційні економічні моделі та їх занепад через сучасний капіталізм.

*Питання для обговорення*

1. Чи здатен традиційний аграрний сектор конкурувати із сучасною економікою?
2. Як глобалізація змінює локальні економіки та культурні практики?
3. Чи можлива економічна незалежність в умовах віддалених регіонів?
4. Як показано взаємозв'язок між економікою та екологічною відповідальністю?

**«Українські шерифи»** (2015, реж. Роман Бондарчук). Стрічка про село, де двоє чоловіків виконують функції місцевих правоохоронців без підтримки держави. Самоврядування та економічна нестабільність у маленьких громадах.

*Питання для обговорення*

1. Як місцеві лідери впливають на економічний розвиток сіл?
2. Як брак державного фінансування впливає на функціонування місцевих громад?
3. Чи можуть ініціативи «знизу» бути ефективнішими за державну бюрократію?

### СВІТОВИЙ ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КІНЕМАТОГРАФ

**«Капіталізм: історія любові»** (2009, реж. Майкл Мур, США). Критика капіталістичної системи США. Вплив економічних рішень на середній клас, корпоратизація суспільства.

#### *Питання для обговорення*

1. Чи є капіталізм причиною соціальної нерівності?
2. Як великі корпорації впливають на демократичні інститути?
3. Чи можлива етична форма капіталізму?
4. Як борги та кредити впливають на середній клас?

**«Корпорація їжа»** (2008, реж. Роберт Кеннер, США). Стрічка досліджує виробництво різних продуктів у США, розповідає, що майже всі продукти в магазинах Америки продаються споживачам за надмірно завищеними цінами, а самі при цьому екологічно небезпечні та шкідливі для здоров'я людини. Фільм викликав сильну негативну реакцію з боку корпорацій, зайнятих у виробництві харчових продуктів.

#### *Питання для обговорення*

1. Як економічні інтереси корпорацій впливають на суспільство?
2. Що важливіше – відповідальність виробників перед суспільством чи перед докільцям?
3. Хто несе відповідальність за наявність на ринку продуктів сумнівної якості – споживач чи виробник?

#### *Підсумкові питання для обговорення*

1. Як економічні зміни впливають на різні соціальні групи?
2. Чому зростає прірва між багатими і бідними?
3. Як цифрові платформи змінюють соціальну мобільність?
4. Чи можливе нове класове суспільство, засноване на технологіях?
5. Чи є альтернативи сучасній економічній системі?
6. Які наслідки має економічна політика на суспільство?

### СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гуменюк Л. Й. Соціологія. Хрестоматія (від першоджерел до сучасності) : у 2 т. Львів : ЛьвДУВС, 2019. Т. 1. 784 с.
2. Івасюк Ю. Б. Економічна соціологія. Конспект лекцій : навч. посіб. Львів : Новий Світ–2000, 2020. 116 с.
3. Історія економічних вчень : підручник / за ред. В. М. Тарасевича, Ю. Є. Петруні. Київ : Центр учбової літератури. 352 с.
4. Зухба О. М., Ляшенко Л. І. Економічна соціологія : навч. посіб. – Донецьк : ДонНТУ, 2013. 161 с.

5. Коваліско Н. В. Основи економічної соціології : навч.-метод. посіб. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 442 с.

6. Лукашевич М. П. Соціологія економіки : підручник. Київ : Каравела, 2005. 288 с.

7. Мазурок П. П. Історія економічних учень у запитаннях і відповідях. Київ : Знання, 2016. 477 с.

8. Пармаклі Д. М., Філіппова С. В., Добрянська Н. А. Історія економічних вчень : навч. посіб. Одеса, 2018. 113 с.

## СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

---

---

1. Бобро Н. В., Головка О. В. Соціологія. Практикум : навч. посіб. Харків, 2020. 112 с.
2. Війна Росії проти України (лютий 2014 – лютий 2024 рр.). Стратегії репрезентації : монографія / заг. ред. А. Киридон. Київ : Держ. наук. установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 276 с.
3. Гайденок В. Гендер і сексуальність : хрестоматія. Суми : Університетська книга, 2023. 140 с.
4. Глосарій і тезаурус Європейського інституту з гендерної рівності / редкол.: М. Бабак, О. Давліканова, М. Дмитрієва та ін. Київ : Вістка, 2021. 170 с.
5. Гоблик В., Щербан Т. Прикладна соціологія: логістика і методи дослідження : навч. посіб. Мукачєво : РВВ МДУ, 2021. 108 с.
6. Головка О. Війна і мир у науковій спадщині Пилипира Сорокіна // Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави : тези доп. XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 9 груд. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця, 2022. С. 207–210.
7. Гуменюк Л. Й. Соціологія. Хрестоматія (від першоджерел до сучасності) : у 2 т. Львів : ЛьвДУВС, 2019. Т. 1. 784 с.
8. Гендерні відносини: архетип, стереотип, ідентичність : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. О. А. Пушонкової, З. В. Шевченко. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2016. 202 с.
9. Дембіцький С. Розробка соціологічних тестів: методологія і практики її застосування : монографія. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2019. 304 с.
10. Желіба О. В. Освіта і гендер : навч.-метод. посіб. Ніжин : Вид. ПП Лисенко М. М., 2019. 256 с.
11. Запобігання злочинності через планування території, безпеки житлового середовища (за результатами соціологічного опитування) : практ. порадник / О. С. Юнін, С. І. Шевченко, В. С. Березняк та ін. Дніпро : ДДУВС, 2022. – 97 с.
12. Зухба О. М., Ляшенко Л. І. Економічна соціологія : навч. посіб. – Донецьк : ДонНТУ, 2013. 161 с.
13. Івасюк Ю. Б. Економічна соціологія. Конспект лекцій : навч. посіб. Львів : Новий Світ–2000, 2020. 116 с.

14. Історико-теоретичний аналіз дослідницьких програм в соціології / В. Ворона, В. Казаков, Н. Отрешко та ін. ; за заг. ред. В. Резніка. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2022. 249 с.

15. Історія економічних вчень : підручник / за ред. В. М. Тарасевича, Ю. Є. Петруні. Київ : Центр учбової літератури. 352 с.

16. Історія соціології : навч. посіб. / за ред. І. П. Руценка. Харків : Планета-Прінт, 2017. 442 с.

17. Історія соціологічної думки : навч. енциклопед. словник-довідник / Н. В. Коваліско, В. М. Онищук, Н. М. Цимбалюк та ін. ; за наук. ред. В. М. Пічі. Львів : Новий Світ-2000, 2020. 687 с.

18. Історія української соціології. ХІХ–ХХІ : навч. посіб. / за ред. В. П. Степаненка, К. В. Батаєвої. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2023. 566 с.

19. Калашнікова Л. В., Черноус Л. С. Аналіз та комп'ютерна обробка соціологічної інформації: лабораторний практикум. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. 108 с.

20. Кислова О. М., Кузіна І. І. Методи аналізу та комп'ютерної обробки соціологічної інформації : навч.-метод. посіб. Харків : Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2020. 165 с.

21. Клаузевіч К. Природа війни. Харків : Vivat, 2018. 416 с.

22. Коваліско Н. В. Основи економічної соціології : навч.-метод. посіб. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 442 с.

23. Комих Н. Г. Соціологічні дослідження у сфері правоохоронної діяльності : навч. посіб. Дніпро : ДДУВС, 2022. 12 с.

24. Конціцка Г. Фемінізм: ідеологія, теорія, практика (досвід Польщі та України) : монографія. Львів : ПАІС, 2016. 210 с.

25. Кузьменко Т. М. Соціологія : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2019. 320 с.

26. Кушніренко О., Петренко-Лисак А., Шутюк О. Як досліджувати публічні простори в Україні: напрями і методи : практич. посіб. Київ : ВАДЕКС, 2020. 38 с.

27. Лукашевич М. П. Соціологія економіки : підручник. Київ : Каравела, 2005. 288 с.

28. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія: основи загальної, спеціальних і галузевих теорій. 4-те вид. Київ : Каравела, 2018. 544 с.

29. Мазурок П. П. Історія економічних учень у запитаннях і відповідях. Київ : Знання, 2016. 477 с.

30. Марценюк Т. Гендер для всіх. Виклик стереотипам. Київ : Основи, 2017. 256 с.

31. Пармаклі Д. М., Філіппова С. В., Добрянська Н. А. Історія економічних вчень : навч. посіб. Одеса, 2018. 113 с.

32. Паянок Т. М., Задорожня Т. М. Статистичний аналіз даних : навч. посіб. Ірпінь : Ун-т держ. фіскальної служби України, 2020. 312 с.
33. Пономаренко Т. Соціологія. Курс лекцій : навч. посіб. Суми : ФОП Цьома С. П., 2024. 303 с.
34. Резнік В., Степаненко В. Історико-теоретичний аналіз дослідницьких програм в соціології : монографія / за заг. ред. В. Резніка. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2022. 249 с.
35. Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри / за ред. Л. Г. Скокової. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2021. 295 с.
36. Рожанська Н. В., Дрожанова О. М., Онофрійчук О. А. Загальна соціологічна теорія : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. П. Могили, 2017. 336 с.
37. Російсько-українська війна. Енциклопедичний глосарій / упоряд.: А. Киридон, А. Іваненко ; за заг. ред. А. Киридон. Київ : Держ. наук. установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 352 с.
38. Російсько-українська війна: рекомендаційний показник Частина 1: Неоголошена війна (20 лютого 2014 – 24 лютого 2022) / уклад. Ю. І. Левченко. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. 149 с.
39. Рущенко І. Методологічні і методичні питання виміру рівнів девіації в зоні проведення бойових дій. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2016. Вип. 5 (302). С. 71–91.
40. Рущенко І. П. Війна цивілізацій. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 434 с.
41. Сапелкіна О. В., Чепурко Г. І. Емпірична соціологія : курс лекцій. Львів : Простір-М, 2018. 268 с.
42. Сіцінський Н. А. Обробка та аналіз первинної соціологічної інформації щодо питань, які є найбільш актуальними для забезпечення національної безпеки України в зовнішньополітичній сфері. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 2. С. 118–123. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2019.2.118>.
43. Соціологічне забезпечення управлінської діяльності : навч. посіб. / уклад.: А. А. Мельниченко, А. М. Іщенко, О. А. Акімова. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022. 116 с.
44. Соціологія : навч. посіб. / за ред. В. М. Пічі. Львів : Новий Світ-2000, 2020. 277 с.
45. Соціологія : навч. посіб. / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленкота ін. Київ : ДУТ, 2019. 235 с.

46. Соціологія : підручник / В. І. Волович, М. І. Горлач, В. Г. Кремень та ін. 6-те вид. Київ : Центр учб. літ., 2019. 808 с.
47. Соціологія: організація емпіричного дослідження : навч. посіб. / уклад. Я. М. Балановський. Умань : Візаві, 2019. 471 с.
48. Соціологія: теорії середнього рівня : навч. посіб. / Н. В. Коваліско, Т. Д. Лапан, Н. Й. Черниш та ін. ; за наук. ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.
49. Соціологія: терміни і поняття : навч. словник-довідник / Н. В. Ковалісько, Ю. Ф. Пачковський, О. І. Пташник-Середюк та ін. ; за заг. ред. В. М. Пічі. Львів : Новий Світ-2000, 2020. 658 с.
50. Стельмах П. Націоналізм і транснаціональний раціоналізм Георга Зиммеля. *Універсум історії та археології*. 2020. Вип. 3 (28). С. 139–149.
51. Сунь-дзи. Мистецтво війни / пер. з кит. С. Лесняк. Київ : Видавництво Старого Лева, 2015. 128 с.
52. Титаренко О. О. Соціологія : навч. посіб. Київ : Дакор, 2020. 210 с.
53. Токар П. Соціологія війни: дослідження та оцінки. *Соціологія і публіцистика*. 2022. Вип. 2 (26). С. 184–200.
54. Українське суспільство в умовах війни. 2023 : монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін. ; за ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2022. 410 с.
55. Шостак І. В. Анкетування: методичні рекомендації щодо організації та проведення соціологічного дослідження. Острог, 2021. 40 с.
56. Щотка О. П. Гендерна психологія : навч. посіб. Ніжин : Вид. ПП Лисенко М. М., 2019. 358 с.
57. Яценко М. А. Методологія та методи соціологічних досліджень : навч.-метод. посіб. Одеса : Фенікс, 2019. 33 с.

## ДОДАТКИ

---

---

### Додаток 1

#### СЛОВНИК

**Агенти первинної соціалізації** – люди, які становлять найближче оточення особи (батьки, родичі, друзі).

**Агенти соціалізації** – це люди та установи, діючі соціальні суб'єкти, за допомогою яких людина соціалізується завдяки процесам навчання, комунікації.

**Агресія** – 1) поняття міжнародного права, яке означає проти-правне, пряме чи опосередковане, застосування збройної сили однією державою проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави; 2) індивідуальна поведінка людей, яку породжує страх, лютість тощо, виражається у нападі або загрозі нападу на іншу особу.

**Адаптація соціальна** – це пристосування індивіда до умов середовища і результату цього процесу.

**Аналіз документів** – сукупність методичних прийомів і процедур, які використовуються для отримання соціологічної інформації з документальних джерел (паспортів, дипломів, статутних документів організацій, біографій, пресових видань, повідомлень у соціальних мережах, блогах тощо).

**Анексія** – насильницьке включення державою до свого складу, повністю або частково, територій іншої держави чи нації, здійснене в односторонньому порядку.

**Анкета** – впорядкований за змістом і формою перелік питань та висловлювань, утілених у вигляді опитувального листа чи опитувальника.

**Аномія** – стан суспільної системи, для якого характерна відсутність загальноприйнятих цінностей і норм як універсальних регуляторів соціальної поведінки людей.

**Атака інформаційна** – цілеспрямовані дії з використанням технічних і програмних засобів з метою порушення інформаційної безпеки системи, що дають змогу впливати на її зміст.

**Безпека воєнна** – наукова категорія і соціально-політичне явище, яке визначає захищеність державного суверенітету, територіальної

цілісності і демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз.

**Безпека інформаційна** – це стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається заподіяння шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації.

**Бідність** – це відсутність матеріальних і соціально-економічних благ, що забезпечують фізичні та соціальні потреби людини, необхідні для її повноцінного і здорового життя.

**Бідний** – це особи, сім'ї та групи, які мають настільки незначні матеріальні, культурні й соціальні засоби, що не можуть дозволити собі спосіб життя, прийнятний для тієї країни ЄС, у якій вони живуть.

**Війна** – це соціально-політичне явище, крайня форма розв'язання соціально-політичних, ідеологічних, економічних, територіальних, етнонаціональних, релігійних чи інших суперечностей між державами, народами, націями, урядами, спільнотами або воєнізованими групами, що відбувається за допомогою організованої збройної боротьби.

**Вибіркова сукупність** – частина генеральної сукупності, об'єкти якої виступають основними об'єктами спостереження. Ця частина генеральної сукупності відбирається за спеціальними правилами так, щоб її характеристики відображали властивості усієї генеральної сукупності.

**Виховання** – процес соціокультурного становлення та розвитку індивіда, в ході якого, залежно від спрямованості впливу, здійснюється засвоєння ним соціального досвіду, знань, зразків і норм поведінки, цінностей культури.

**Велика група** – це сукупність індивідів, об'єднаних соціальними зв'язками і взаємовідносинами один з одним за певною ознакою.

**Вертикальна мобільність** – це переміщення індивіда або соціальної групи з одного прошарку в інший.

**Взаємодія соціальна** – взаємний вплив різних явищ і процесів, осіб або спільностей, який здійснюється за допомогою соціальної діяльності.

**Вторинна група** – це група, до якої індивід належить за власним вибором, членство в якій сприймається як переважно функціональне, прагматичне (виробничий колектив тощо).

**Гендер** – це соціально сконструйовані ролі, поведінка, діяльність і характеристики, які дане суспільство вважає підходящими для жінок і чоловіків.

**Гендерна роль** – форми поведінки людини, унормовані або не унормовані суспільством відповідно до її біологічної статі.

**Гендерна соціалізація** – процес набуття різних ролей, стереотипів, норм і цінностей, пов'язаних із гендером, які формуються в результаті взаємодії людини з оточуючим світом.

**Гендерний стереотип** – традиційні уявлення про гендерні ролі та обмеження щодо виховання та норм поведінки людей залежно від їхньої статі.

**Генеральна сукупність** – це сукупність, на яку соціолог розповсюджує висновки дослідження; це множина об'єктів, які мають спільну, чітко визначену характеристику, що вказує на їх належність до даної системи і вивчається у межах соціологічного дослідження і територіально-часових меж.

**Гібридна війна** – різновид ворожих дій, при якому сторона-агресор не вдається до класичного воєнного вторгнення, а пригнічує свого опонента, використовуючи комплекс прихованих операцій, диверсій, веде кібервійну, надає підтримку повстанцям, що діють на території супротивника.

**Група** – це сукупність двох і/або більше людей, які певним чином взаємодіють один з одним, усвідомлюють свою належність до цієї групи і вважаються членами цієї групи з погляду інших.

**Група мала** – соціальна група, члени якої безпосередньо взаємодіють між собою; кількісний склад не перевищує кількох десятків чоловік.

**Група неформальна** – спільнота людей, що виникає спонтанно на ґрунті взаємних симпатій, схожості ціннісних орієнтацій та інтересів.

**Група референтна** – мала соціальна група, яка реферує (пропускає крізь себе) цінності суспільства і за нормами якої живе і діє (або хоче жити і діяти) індивід.

**Група соціальна** – група осіб, об'єднаних за спільною соціальною, демографічною або іншою ознакою.

**Глобалізація** – це процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції (згуртування, об'єднання політичних, економічних, державних і громадських структур у межах регіону, країн, світу) та уніфікації (приведення до однаковості, єдиної форми чи системи).

**Горизонтальна мобільність** – це перехід індивіда або соціальної групи з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на приблизно одному й тому самому рівні за доходом, престижем соціальним, статусом зайнятості, посадою тощо (територіальна, релігійна, політична, сімейна, професійна).

**Девіація** – широкий спектр відхилень поведінки особи від традиційних у даному суспільстві нормативів поведінки.

**Деліквентність** – сукупність протиправних вчинків чи злочинів, які не відповідають формально зафіксованим юридичним нормам, виконання яких гарантовано державою; різновид девіантної поведінки, за яку несуть відповідальність.

**Девіантна поведінка** – це вчинки людини, що не відповідають офіційно прийнятим або фактично існуючим у конкретному суспільстві нормам.

**Держава** – територіальна організація політичної влади панівної частини соціально неоднорідного суспільства, що існує, функціонує і розвивається через систему органів публічної влади. Виступає офіційним представником усього суспільства й забезпечує за допомогою спеціального апарату реалізацію своєї політики (насамперед, в інтересах панівної частини населення, а також вирішення загальносоціальних завдань), цілість і безпеку всього суспільства.

**Дія соціальна** – форма або спосіб вирішення соціальних проблем і суперечностей, основою яких є протистояння інтересів основних соціальних сил даного суспільства.

**Емпірична соціологія** – конкретне вивчення соціальних процесів шляхом збирання, систематизації та теоретичного осмислення соціальних фактів.

**Етнос** – історично сформована спільність людей, які мають власну біологічну складову, мову, культуру, усвідомлення власної єдності та відмінності від інших етносів. Важливі умови формування етносу – спільність мови та території (батьківщини).

**Експеримент** – це особливий вид діяльності дослідника, який він здійснює з метою пізнання (відкриття) певних властивостей об'єктів або систем та закономірностей, які їх пов'язують між собою.

**Етноцентризм** – переоцінка членів «своєї» групи, власних традицій та недооцінка «чужинців» або навіть вороже ставлення до останніх, приниження традицій і цінностей інших груп; одночасно чіткий поділ світу на «Ми-група» й «Вони-група».

**Етногенез** – це процес складання етнічної спільноти (етносу) на основі різних етнічних компонентів.

**Етнонаціональна система** – це різновид соціальної структури, ієрархічно організована множинною спільнот і груп, об'єднаних за етнічною ознакою.

**Злочинність** – відносно масове, історично мінливе, соціальне і кримінально-правове явище, що є цілісною сукупністю всіх кримінальних правопорушень, учинених на певній території за відповідний період часу.

**Завдання дослідження** – це сукупність шляхів та засобів, які необхідні для отримання запланованого результату, що визначений метою.

**Згуртованість групова** – це характеристика системи внутрішньогрупових зв'язків, яка показує ступінь збігу оцінок, установок і позицій членів групи стосовно значущих для них об'єктів (завдань, ідей, подій тощо).

**Здібності** – це стійкі властивості людини, що дозволяють успішно займатись певною діяльністю (математичні здібності, музичні здібності тощо).

**Індивід** – окремий організм, який існує самостійно, зокрема людина, особа, одиничний представник роду людського.

**Індивідуальність** – сукупність своєрідних особливостей і певних властивостей людини, які характеризують її неповторність і виявляються у рисах характеру, у специфіці інтересів, якостей, що відрізняють одну людину від іншої.

**Індустріалізація** – історичний процес техніко-економічного переходу від аграрного до промислового способу суспільного виробництва, який проходить через машинну стадію виробництва товарів і послуг.

**Інтеграція соціальна** – це процес установалення оптимальних зв'язків між соціальними інститутами, групами, органами влади і управління.

**Ідентифікація** – 1) співвіднесення, встановлення тотожності об'єктів за певними ознаками; 2) щодо соціальних акторів – процес набуття, формування, конструювання або приписування ідентичностей.

**Інновація** – це процес створення та масового поширення нововведень для ефективного розв'язання соціальних проблем.

**Інтерв'юер** – це той, хто проводить інтерв'ю; людина, яка перебуває у безпосередній взаємодії з респондентом з метою одержання від нього інформації.

**Категорії соціології** – основні стрижневі поняття, які відображають, описують певні явища, процеси, аспекти об'єкта соціології, тобто суспільства.

**Колабораціонізм** – співпраця населення або громадян держави з ворогом в інтересах загарбника на шкоду самій державі чи її союзникам і участь у переслідуванні патріотів країни, громадянином якої є колаборант.

**Конкретно-соціологічні дослідження** – збирання соціальної інформації, систематизація та аналіз соціальних фактів, явищ та процесів.

**Квазігрупи** – неструктуровані і неорганізовані об'єднання людей, що за певних умов у змозі набрати ознак соціальної групи.

**Контент-аналіз у соціології** – кількісно-якісний метод вивчення документів, який полягає в обробці тексту з подальшою інтерпретацією результатів. За допомогою контент-аналізу вивчають проблеми соціальної дійсності, висловлені чи, навпаки, приховані в документі, а також структурні та інші особливості самого документа.

Контент-аналіз передбачає весь цикл дослідницьких процедур – від вибору одиниць дослідження до інтерпретації результатів; характеризується об'єктивністю висновків та суворістю процедури.

**Конфлікт** – 1) у широкому розумінні – процес розвитку, виявлення і розв'язання протиріч у суспільстві, що охоплює всі сфери суспільних відносин і людської діяльності; 2) особливий тип соціальної взаємодії, стан зіткнення (протистояння) двох або більше сторін через реальну (або уявлявану) розбіжність в інтересах, цілях, цінностях, потребах тощо індивідів чи груп.

**Конформізм** – некритичне, пасивне сприйняття і наслідування індивідом панівних ідей і практик, загальносоціальних чи групових стандартів і стереотипів; пристосуванство, відмова від вироблення (чи демонстрації) власної позиції.

**Країна** – 1) частина території, найважливіший елемент територіально-політичної організації суспільства; 2) велика територія, що характеризується спільністю географічного положення або спільністю за будь-якою іншою ознакою.

**Людина** – жива, наділена інтелектом істота, суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури.

**Макросоціологія** – галузь соціологічного знання, що орієнтується на вивчення великих соціальних процесів та аналіз цілісних соціальних груп та систем, таких як суспільство, цивілізація.

**Маскулінність** – комплекс характерологічних особливостей, традиційно приписуваних чоловікам, таких як сила, агресивність, жорстокість, низька емоційність, ініціативність тощо.

**Мікросоціологія** – сукупність соціологічних знань із протилежною щодо мікросоціології пізнавально-гносеологічною орієнтацією

на вивчення так званих мікрооб'єктів (міжособистісні взаємодії, стосунки, комунікативні зв'язки в малих групах, поведінка індивіда, окремі соціальні явища та процеси тощо).

**Мета дослідження** – це очікуваний кінцевий результат, який зумовлює загальну спрямованість і логіку дослідження (теоретичного або прикладного). Мета визначається відповіддю на запитання: «Для чого проводиться дослідження?».

**Метод** – 1) у широкому розумінні – усвідомлений спосіб досягнення певного результату, здійснення певної діяльності, алгоритм дій для виконання завдання; 2) сукупність правил, засобів, прийомів, операцій практичного й теоретичного освоєння дійсності.

**Методи спеціальнонаукові** – система способів і принципів пізнання, дослідницьких прийомів і процедур, що застосовуються у певній галузі науки, споріднених наукових дисциплінах.

**Метод інтерв'ю** – безпосереднє спілкування інтерв'юера з респондентом, під час проведення інтерв'ю: інтерв'юер зачитує питання і варіанти відповіді респондентові і фіксує відповіді безпосередньо в опитувальнику (рідше у спеціальному бланку для відповідей).

**Методика дослідження** – це система правил використання методів, прийомів та операцій.

**Мобільність соціальна** – це процес зміни індивідом або соціальною групою свого місця в системі соціальної стратифікації.

**Мова** – це вироблений на певних стадіях розвитку людства засіб комунікації у соціальних колективах – система звукових і графічних знаків для забезпечення потреб у спілкуванні, фіксації досвіду й родової пам'яті, трансляції інформації та пізнання.

**Мотив** – спонукальна причина до дій і вчинків.

**Мотивація** – це інтереси, потреби, прагнення, емоції, переконання, ідеали, установки, які спонукають індивіда до діяльності.

**Натовп** – короткочасна, внутрішньо і зовнішньо не організована контактна група людей.

**Наукове дослідження** – процес вироблення нових наукових та філософських знань; вид цілеспрямованої пізнавальної діяльності, що характеризується системністю, об'єктивністю, обґрунтованістю, додержанням вимог і етики наукового співтовариства.

**Нація** – це суверенна спільнота громадян певної держави, незалежно від етнічного походження; сукупність громадян різних національностей.

**Норми соціальні** – неформальні правила, які регулюють поведінку соціальних груп і суспільств, є ключовими для підтримки і відтворення соціальних систем і суспільної координації.

**Об'єкт соціології** – суспільство, яке являє собою єдність економічної, соціальної, політичної та духовної сфер, що міцно взаємопов'язані між собою.

**Об'єкт дослідження** – це частина об'єктивної реальності, на яку спрямований процес пізнання.

**Особистість** – це сукупність вироблених звичок і уподобань, психічний настрій і тонус, соціокультурний досвід та набуті знання, набір психофізичних рис та особливостей людини, її архетип, що визначають повсякденну поведінку і зв'язок із суспільством і природою.

**Пізнання соціальне** – процес вироблення нових знань про соціальні явища і процеси; історичні, культурні, політичні, соціологічні тощо феномени суспільного життя; суспільство в цілому.

**Первинна група** – відносно невелика група, члени якої підтримують стійкі, безпосередні, особистісні, емоційні контакти, мають спільні цінності та зразки поведінки, що має вирішальне значення в процесі первинної соціалізації людини.

**Позитивізм** – філософське вчення і напрям у методології науки, що визначає єдиним джерелом справжнього знання емпіричне наукове дослідження, а не філософське пізнання.

**Предмет соціології** – це загальні і специфічні закони та закономірності розвитку і функціонування історично визначених соціальних систем, механізми дії та форми прояву цих законів і закономірностей у діяльності особистостей, соціальних груп, класів, народів.

**Програма соціологічного дослідження** – науковий документ, що відображає логічно обґрунтовану схему переходу від теоретичного (концептуального) осмислення проблеми, яку вивчають, до інструментарію конкретного емпіричного дослідження.

**Поведінка нормативна** (нормальна, «стандартна») – відповідає соціальним нормам, характерна для більшості людей, викликає схвалення оточуючих і сприяє нормальній адаптації.

**Потреба** – це стан живого організму, людської особистості, групи, суспільства в цілому, що виражає їхню залежність від об'єктивного змісту умов існування та спонукає до різних форм активності.

**Проблема соціальна** – суспільне, життєве протиріччя, що вимагає організації цілеспрямованих дій для його усунення.

**Репарація** – повне або часткове відшкодування (за мирним договором або іншими міжнародними актами) державою, що розпочала агресивну війну, збитків, заподіяних державі, що зазнала нападу.

**Респондент** – особа, яка в процесі опитування виступає джерелом первинної інформації.

**Репрезентативність** – відповідність вибірки усієї сукупності об'єктів за однією або кількома суттєвими характеристиками.

**Референтна група** – це реальна й умовна соціальна спільнота, з якою індивід співвідносить себе як з еталоном норм, думок, цінностей, оцінок, на які він орієнтується у своїй поведінці та самооцінці.

**Система** – сукупність взаємопов'язаних, взаємодіючих між собою елементів, що становлять певне цілісне утворення.

**Соціалізація** – процес засвоєння індивідом знань, досвіду норм і цінностей, включення його до системи соціальних зв'язків і відносин, необхідних для його становлення і життєдіяльності в даному суспільстві.

**Соціальна мобільність** – перехід індивіда, соціального об'єкта або цінності, створеної або модифікованої завдяки людській діяльності, від однієї соціальної позиції до іншої.

**Соціальна норма** – система уявлень, яка становить певний шаблон поведінки, що розділяється членами соціальної групи і необхідна для здійснення сумісних узгоджених дій. Норми є ідеальними зразками (шаблонами), які рекомендують те, що люди повинні говорити, думати, відчувати і робити в конкретних ситуаціях.

**Соціальна організація** – це організація, яка має соціальну мету та спрямована на розв'язання соціальних проблем, задоволення потреб та інтересів конкретної групи людей або суспільства в цілому. Соціальні організації можуть бути різного типу та форми власності, включаючи громадські об'єднання, неприбуткові організації, благодійні фонди, громадські ініціативи, спілки тощо. Вони працюють у сферах, таких як охорона здоров'я, освіта, допомога малозабезпеченим, культура, екологія, права людини тощо.

**Соціальний інститут** – це стандартні, універсальні форми діяльності.

**Соціальна поведінка людини** – відносно узгоджена й послідовна сукупність соціально значущих учинків особистості.

**Соціальна роль** – поведінка, очікувана від того, хто має певний соціальний статус. Обмежується сукупністю прав і обов'язків, відповідних цьому статусу.

**Соціальна система** – цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності.

**Соціальна нерівність** – це становище в суспільстві, коли окремі соціальні групи мають різний соціальний статус, належать до різних суспільних класів або соціальних груп.

**Соціальна стратифікація** – соціальне розшарування елементів соціальної структури, ієрархічне, вертикальне розміщення членів суспільства відповідно до міри володіння і розпорядження певними благами.

**Соціальний закон** – об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають унаслідок масової діяльності людей або їх дій. Соціальні закони визначають відносини між різними індивідами та спільнотами, виявляючись у їх діяльності.

**Соціальний клас** – великі групи людей, що відрізняються між собою не статками, а джерелами доходів та місцем у суспільстві.

**Соціальний конфлікт** – крайній випадок загострення соціальних протиріч, який виражається у зіткненні різних соціальних спільнот, обумовленому протилежністю чи суттєвою відмінністю їхніх інтересів, цілей, тенденцій розвитку.

**Соціальний прогрес** – ідея, що суспільство може покращитись або покращується в плані його соціальних, політичних та економічних структур. Це може статися внаслідок безпосередньої дії людини, як у соціального підприємства або через соціальну активність, або як природний аспект соціокультурної еволюції.

**Соціальний процес** – сукупність односпрямованих соціальних дій, які можна виділити з множини інших.

**Соціальний статус** – чітко визначене становище індивіда в соціальній ієрархії групи або групи у взаємовідносинах з іншими групами.

**Соціальні відносини** – форма вияву соціальних тривалих, сталих, системних, оновлюваних, різноманітних за змістом зв'язків. Вони є стосунками схожості й відмінності, рівності й нерівності, панування і підлеглості між окремими людьми та їх групами.

**Соціальні зв'язки** – набір чинників, що обумовлюють спільну діяльність людей у конкретних спільнотах у певний час для досягнення тих або інших цілей. Характеризують взаємовідносини людей поза матеріальним виробництвом.

**Соціальні зміни** – тип руху соціальних явищ, процесів та соціальних структур у суспільстві, у результаті якого виникають, нагромаджуються й трансформуються якісні відмінності між ними, створюється багатоманітність соціальної реальності.

**Соціологічне дослідження** – вид соціального наукового пізнання, що визначається притаманною соціології специфікою методології та методів одержання наукового знання.

**Соціологія** – наука, що вивчає форми, закони та закономірності конструювання, функціонування і розвитку соціальної реальності

суспільства через їх переломлення у взаємодії людських індивідів та спільнот.

**Соціологія війни** – теоретично орієнтована галузь дослідження. Саме її розвитку потребує вітчизняна соціологія для розуміння і передбачення впливу війни.

**Соціологія економіки** – міжгалузевий науковий напрям, галузь соціологічного знання, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування.

**Соціум** – суспільство як цілісна соціальна система.

**Соціальний статус** – становище індивіда або групи в соціальному просторі стосовно інших індивідів і груп, яке визначається за соціально значущими для даної суспільної системи критеріями (економічними, політичними, соціально-правовими, професійно кваліфікаційними).

**Стать** – біологічно, часто генетично, зумовлений поділ біологічних організмів на самців та самиць (для людей – на чоловіків та жінок).

**Субкультура** – культура окремої соціальної спільноти (групи, класу регіону, конфесії), що чимось відрізняється від традиційної культури суспільства.

**Суспільство** – названа організована сукупність людей на певному етапі історичного розвитку, об'єднаних характерними для них відносинами. Суспільство – самодостатня соціальна система, основою якої є взаємні стосунки людей, що складаються в процесі реалізації особистих потреб кожного.

**Урбанізація** – історичний процес зростання і підвищення ролі міст у розвитку суспільства, обумовлений об'єктивною необхідністю концентрації та інтеграції матеріального і духовного виробництва, форм і засобів соціального спілкування.

**Установка соціальна** – 1) вияв ціннісної орієнтації у формі соціально детермінованої схильності особи чи групи до заздалегідь визначеного ставлення – позиції щодо певного об'єкта, людини, явища, події; 2) цілісне утворення, що виражає схильність людини діяти певним чином.

**Фемінінність** – категорія, що містить сукупність якостей, очікуваних від жінки, таких як: емоційність, вразливість, беззахисність, крихкість, що викликають у чоловіка бажання оберігати і захищати.

**Функції соціології** – напрям діяльності, спосіб діяння об'єкта, спрямований на досягнення певного результату.

**Цивілізація** – 1) у найширшому розумінні – специфічний спосіб життєдіяльності розумних істот, складова планетарної біосфери;

2) історичний щабель суспільного розвитку людства, наступний за епохами дикості й варварства; 3) сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; 4) матеріально-інструментальний, техніко-виробничий базис суспільства (у О. Шпенглера, М. Бердяєва – стадія деградації та занепаду розвинених локальних культур); 5) географічно локалізоване, відносно автономне, стійке, цілісне, історично унікальне соціокультурне утворення (система) метаетнічного типу; 6) сучасна глобальна культура, система цінностей, символів, практик, способу життя.

**Ціннісні орієнтації** – компонент структури особистості, який відображає життєвий досвід, накопичений особистістю в індивідуальному розвитку, та являє собою серцевину свідомості, з огляду на яку особистість приймає рішення щодо важливих життєвих питань.

**Цінності** – це те, що людина особливо цінує в житті, навколишньому світі, людях, матеріальній і духовній культурі; це те, чому вона надає особливого значення.

**Шкала соціальної дистанції Е. Богардуса** – тестова психологічна шкала для емпіричного вимірювання готовності людей брати участь у соціальних контактах різної міри близькості з членами різних соціальних груп, зокрема расових та етнічних, розроблена американським психологом і соціологом Еморі С. Богардусом.

## ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

**Августин** (354–430 рр.) – християнський теолог, філософ і церковний діяч, головний представник західної патристики.

**Аквінський Тома** (1225–1274 рр.) – теолог, філософ-схоласт, монах-домініканець, учитель Церкви та християнський святий. Засновник теологічної і філософської школи томізму.

**Арістотель** (384–322 рр. до н. е.) – давньогрецький науковець-енциклопедист, філософ і логік, засновник класичної (формальної) логіки.

**Александр Джеффрі** (нар. 30 травня 1947 р.) – соціолог, засновник неофункціоналізму в соціології, фундатор напряму культуральної соціології, почесний професор Каліфорнійського університету (з 2001 р.), Університету Ла Троба (Австралія, з 2007 р.).

**Бакіров Віль Савбанович** (нар. 8 червня 1946 р.) – соціолог, академік Національної академії наук України (з 2012 р.), член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (з 2006 р.); заслужений діяч науки і техніки України (2001 р.).

**Беккер Гері Стенлі** (2 грудня 1930 р. – 3 травня 2014 р.) – американський економіст. Лауреат Нобелівської премії 1992 р. «За розповсюдження сфери мікроекономічного аналізу на цілий ряд аспектів людської поведінки і взаємодії, включаючи неринкову поведінку».

**Белл Деніел** (10 травня 1919 р. – 25 січня 2011 р.) – соціолог і публіцист, професор Гарвардського університету, засновник теорії постіндустріального суспільства, член Американської академії мистецтв і наук (з 1964 р.).

**Вебер Максиміліан Карл Еміль** (21 квітня 1864 р. – 14 червня 1920 р.) – німецький соціолог, філософ, історик, перекладознавець, політичний економіст. Ідеї Вебера значно вплинули на розвиток суспільних наук, зокрема соціологію.

**Геракліт** (540–480 рр. до н. е.) – давньогрецький мислитель, автор твору «Про природу» в якому зазначав, що життя – це постійна боротьба («війна») протилежностей.

**Гідденс Барон Ентоні** (нар. 18 січня 1938 р.) – англійський соціолог. Відомий як творець соціальної «теорії структурації». Для вченого соціальні системи – це репродукована соціальна практика; соціальні системи не мають структури, але їм притаманні структурні властивості. Структура в соціальних системах проявляється у «відбитках» пам'яті та «репродуктивній праці», що орієнтують поведінку інформованих публічних діячів, здатних до ерудитії.

**Євген Іванович Головаха** (нар. 13 серпня 1950 р.) – український психолог, соціолог та громадський діяч; доктор філософських наук, професор, директор Інституту соціології НАН України.

**Дюркгейм Еміль** (1858–1917 роки) – французький соціолог і етнолог. Вважається одним із засновників соціології як науки, що оперує власними емпіричними методами, які служать не тільки ілюстрацією до різноманітних гіпотез, а головним чином для їх доказу.

**Євтух Володимир Борисович** (нар. 1948 р.) – український політолог, історик, соціолог, етнолог, член-кореспондент НАН України (1992).

**Зіммель Георг** (1858–1918 роки) – німецький філософ і соціолог єврейського походження, один із головних представників пізньої «філософії життя». Розробляв переважно проблеми філософії, культури та соціології.

**Зигмунт Бауман** (1925–2017 роки) – філософ, соціолог, соціальний теоретик, доктор наук (з 1960 р.), почесний професор Університету м. Лідса (Велика Британія, з 1990 р.), почесний професор Університету Саленто (м. Лечче, Італія, з 2015 р.). Писав польською та англійською мовами.

**Кальвін Жан** (1509–1564 рр.) – французький протестантський проповідник, засновник кальвінізму.

**Кампанелла Томмазо** (1568–1639 рр.) – італійський філософ-утопіст, теолог та поет.

**Карл фон Кляузевиц** (1780–1831 рр.) – прусський генерал, військовий реформатор та військовий теоретик, автор фундаментальної праці «Про війну».

**Кейнс Джон** (1883–1946 рр.) – англійський економіст, чиї ідеї змінили теорію і практику макроекономіки та економічну політику багатьох урядів.

**Кастельс Мануель** (нар. 1942 р.) – іспанський соціолог. Фахівець у галузі соціології урбаністики, за ідейними поглядами пост-марксист.

**Кулі Чарльз Гортон** (17 серпня 1864 р. – 8 травня 1929 р.) – американський економіст, соціальний психолог, соціолог, професор Мічиганського університету, один із президентів Американського соціологічного товариства (1918 р.). Автор теорії «дзеркального Я», один із основоположників теорії малих груп.

**Лукрецій** (99–55 рр. до н. е.) – давньоримський поет і філософ-матеріаліст.

**Лютер Мартин** (1483–1546 рр.) – католицький священик, ініціатор руху в Церкві, пізніше названого Реформацією.

**Луманн Ніклас** (1927–1998 рр.) – німецький соціолог. Поділяв наукові погляди нейробіологів Франциска Варели і Умберто Матурані на природу живих і соціальних систем, у своїх роботах застосовував біологічну концепцію «аутопоезису».

**Ломброзо Чезаре** (6 листопада 1835 р. – 19 жовтня 1909 р.) – лікар-психіатр, професор психіатрії та кримінальної антропології, засновник антропологічного напрямку в кримінальному праві та кримінології.

**Макіавеллі Нікколо** (1469–1527 рр.) – державний секретар Флоренції, політичний діяч, мислитель епохи Відродження, порушував питання війни і миру у творах «Державець», «Про військове мистецтво».

**Мальтус Томас** (1766–1834 рр.) – англійський священик, учений, демограф і економіст, автор теорії, згідно з якою неконтрольоване зростання народонаселення повинне призвести до голоду на Землі.

**Маркс Карл** (1818–1883 рр.) – німецький філософ, політичний теоретик, економіст, історик, соціолог, журналіст і революційний соціаліст. Найвідомішими його працями є «Маніфест комуністичної партії» (1848 р.), написаний у співавторстві з Фрідріхом Енгельсом, і тритомник «Капітал» (1867–1894 роки).

**Мертон Роберт Кінг** (5 червня 1910 р. – 23 лютого 2003 р.) – американський соціолог, один із засновників школи структурно-функціонального аналізу.

**Міль Джон** (1806–1873 рр.) – британський філософ, політичний економіст, теоретик протофемінізму.

**Мід Джордж Герберт** (1863–1931 рр.) – американський філософ, соціолог, психолог, основоположник символічного інтеракціонізму.

**Міллер Вільям** (1782–1849 рр.) – релігійний діяч, проповідник, засновник адвентистського релігійного руху в межах протестантизму.

**Мор Томас** (1478–1535 рр.) – англійський письменник, філософ, державний діяч, автор суспільно-політичного трактату «Утопія».

**Парето Вільфредо** (1848–1923 рр.) – італійський економіст, філософ і соціолог, зробив важливий внесок в економіку, соціологію і моральну філософію, ввів поняття ефективності, допоміг розвитку галузі мікроекономіки.

**Платон** (428–347 рр. до н. е.) – давньогрецький мислитель, засновник філософської школи, відомої як Академія Платона. Один з основоположників європейської філософії.

**Паніна Наталія Вікторівна** (1949–2006 рр.) – український соціолог і психолог, доктор соціологічних наук, фахівець із соціальної психології, методології соціологічних досліджень та соціології політики, головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України.

**Парсонс Толкотт** (1902–1979 рр.) – американський соціолог, лідер напрямку структурного функціоналізму, один із засновників соціальної антропології та теоретичної соціології.

**Піча Володимир Маркович** (нар. 1938 р.) – український соціолог і політолог, доктор соціологічних наук, професор.

**Рікардо Давид** (1772–1823 рр.) – англійський економіст, класик політичної економії.

**Рущенко Ігор Петрович** (нар. 22 серпня 1953 р.) – український соціолог, доктор соціологічних наук (2002 р.), професор, член Правління Соціологічної асоціації України. Член редакційної колегії наукового часопису «Український соціум».

**Степанів Тихін** (1795–1847 рр.) – економіст, професор Харківського університету, автор підручника «Записки про політичну економіку», написану винятково за ідеями А. Сміта й Д. Рікардо.

**Сен-Симон Анрі** (1760–1825 рр.) – французький мислитель, соціолог, один із засновників утопічного соціалізму.

**Смелзер Нейл** (1930–2017 рр.) – американський соціолог, один із творців економічної соціології як повноцінної соціологічної дисципліни.

**Сміт Адам** (1723–1790 рр.) – шотландський економіст і філософ, засновник класичного напрямку сучасної економічної теорії. Головна праця – «Дослідження про природу і причини багатства народів».

**Сорокін Питирим** (1889–1968 рр.) – американський соціолог і культуролог. Один з основоположників теорій соціальної стратифікації і соціальної мобільності. Його наукові погляди мали серйозний вплив на розвиток світової соціології ХХ ст.

**Спенсер Герберт** (1820–1903 рр.) – британський філософ та соціолог, один з основоположників еволюціонізму, засновник органічної школи в соціології, ідеолог лібералізму.

**Скіннер Беррес Фредерік** (1904–1990 рр.) – американський психолог, винахідник і письменник.

**Сунь Цзи** (VI–V ст. до н. е.) – китайський стратег і мислитель. Автор трактату про військову стратегію «Мистецтво війни».

**Тойнбі Арнольд Джозеф** (1889–1975 рр.) – англійський історик, один із розробників цивілізаційної теорії. Його дванадцятитомний

аналіз становлення та занепаду цивілізацій – «Дослідження історії» (1934–1961 роки) – це синтез всесвітньої історії і метаісторії, заснованої на універсальних ритмах становлення, розквіту і занепаду; дослідження історії у глобальній перспективі.

**Туган-Барановський Михайло** (1865–1919 рр.) – український учений-економіст. Перший економіст зі Східної Європи, наукові теорії якого визнали зарубіжні вчені різних шкіл і напрямків; один із найкращих знавців кон'юнктурних економічних циклів, автор численних праць з питань теорії вартості, розподілу суспільного доходу, історії господарського розвитку та кооперативних основ господарської діяльності. Генеральний секретар фінансів УЦР (серпень–листопад 1917 р.). Один із фундаторів Української Академії Наук, доктор економіки (1899 р.).

**Фройд Зигмунд** (1856–1939 рр.) – австрійський психолог, лікар-психіатр, невролог, засновник школи психоаналізу.

**Фур'є Шарль** (1772–1837 рр.) – французький соціаліст-утопіст і філософ. Уперше застосував термін «фемінізм». Заявляв, що розширення прав жінок є умовою соціального прогресу.

Навчальне видання

БОБРО Наталія Валеріївна  
ГОЛОВКО Олександра Владиславівна

## СОЦІОЛОГІЯ

Практикум

Редагування: *Т. Д. Мельник*  
Комп'ютерне верстання: *А. О. Зозуля*

---

Підп. до друку \_\_.\_\_.2025. Формат 60х841/16. Папір офсетний.  
Ум. друк. арк. 11,2. Обл.-вид. арк. 8,45.  
Тираж 270 прим. Зам. № \_

Видавець і виготовлювач –  
Харківський національний університет внутрішніх справ,  
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008